

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

HİCRİ İLK ÜÇ ASIRDA YAZILAN AKİDE RİSÂLELERİ VE BU RİSÂLELERDE ELE
ALINAN TEMEL MESELELER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Beyzanur YAYA

Danışman:
Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU

İSTANBUL
2021

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

HİCRİ İLK ÜÇ ASIRDA YAZILAN AKİDE RİSALELERİ VE BU RİSALELERDE ELE ALINAN TEMEL MESELELER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Beyzanur YAYA

Danışman:

Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU

İSTANBUL

2021

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı'nda 020118YL32 numaralı Beyzanur YAYA'nın hazırladığı “*Hicrî İlk Üç Asırda Yazılan Akîde Risâleleri ve Bu Risâlelerde Ele Alınan Temel Meseleler*” konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 14/07/2021 Çarşamba günü (14:00 – 15:00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet BULĞEN
Marmara Üniversitesi

BEYAN

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Beyzanur YAYA

14.07.2021

ÖZ

Akâid risâleleri İslâmî ilimlerin inanç esasları konusunda kaleme alınmış önemli klasiklerdendir. Çeşitli inanç ve fikir akımlarına karşı savunma hattını belirleyen tezler akâid risâlelerinde işlenmiştir. Akâid risâlelerinin yalnızca yabancı inançlara karşı savunma amaçlı olmadığı, İslâm'ın inanç esaslarını ortaya koyma gayesiyle te'lif edildikleri çeşitli tabakat kitaplarında ve İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde ilk dönem müelliflerine nisbet edilen eserlerde görülmektedir. Özellikle ilk üç asırda yazılan bu risâleler, İslâmî fikriyatın teşekkülünde oldukça önemli bir yere sahiptir.

“Hicri İlk Üç Asırda Yazılan Akâide Risâleleri ve Bu Risâlelerde Ele Alınan Temel Meseleler” adlı tez çalışmasında evvelâ inanca dair yazılan ancak günümüze ulaşmayan metinler çeşitli tesbit edilmiş ve zikredilmiştir. Daha sonra hicrî ilk üç asırda yazılmış risâlelerden günümüze ulaşanlar tespit edilerek te'lif/tasnif türlerine ve mezhebî oluşuma göre sınıflandırılmıştır. Hicri ilk üç asırda kaleme alınmış risâlelerde işlenen konular bâtil inanç ve fırkalara karşı yazılan reddiyeler, Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü's-Sünne türü eserler, Kitâbü't-Tevhîd, Fıkh-ı Ekber Risâleleri, Mu'tezilî, Mürcîî, Şîî, Hâricî akâid risâleleri, hadis, tefsir ve tasavvuf literatüründe akâide açılan bölümler çerçevesinde incelenmiştir. Tespit edilen risâlelerin öncelikle yazarının hayatından kısaca bahsedilmiş, ardından eserin kendi dönemindeki yeri ve ele aldığı meselelerin tematik değerlendirilmesi yapılmıştır. İkinci bölümde ise söz konusu metinlerde ele alınan kelâmî meseleler izah edilmiştir. Meseleler, günümüz perspektifinden yaklaşılarak ulûhiyyet, nübüvvet, sem'îyyât, insan fiilleri, imâmet ve iman başlıkları altında ele alınmıştır. Bilhassa dönemlere göre risâlelerde meydana gelen çerçeve genişlemesi ve bunun arka planı çalışmamızın mihenk taşı mahiyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Hicri ilk üç asır, akâid, risâle, literatür, tefsir, hadis, tasavvuf, ilahiyyat, nübüvvet, sem'îyyât, insan fiilleri, iman, imâmet.

ABSTRACT

Treatises of Akaid are important classics written on the principles of belief in Islamic sciences. Theses, which determine the line of defense against various beliefs and currents of ideas, are processed in the creeds of creed. It is seen in the works attributed to the early period authors in the various strata books and in the Index of Ibn al-Nedim that the Akaid treatises were not only for defense against foreign beliefs, but were copyrighted with the aim of revealing the belief principles of Islam. These treatises, especially written in the first three centuries, have a very important place in the formation of Islamic thought.

In the thesis titled “Aqide Treatises Written in the First Three Centuries of Hijri and the Basic Issues Addressed in These Treatises”, various texts that were written about faith but did not reach today were identified and mentioned. Afterwards, the epistles written in the first three centuries of Hijri were identified and classified according to the types of copyright/classification and sectarian formation. The subjects covered in the treatises written in the first three centuries of the Hijra, the refutations written against superstitious beliefs and sects, Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü's-Sunna type works, Kitâbü't-Tevhîd, Fiqh-ı Ekber Treatises, Mu'tazilî, Murciî, Shiite, Kharicî treatises on creed, hadith, tafsir and mysticism literature were examined within the framework of the chapters opened to creed. First of all, the life of the author of the identified treatises was briefly mentioned, then the place of the work in its own period and the thematic evaluation of the issues it dealt with were made. In the second part, theological issues discussed in the mentioned texts are explained. The issues are discussed from the perspective of today, under the titles of divinity, prophethood, sem'iyyat, human actions, imamate and belief. In particular, the enlargement of the framework in the treatises according to the periods and its background are the cornerstones of our study.

Keywords: The first three centuries of Hijri, creed, treatise, literature, tafsir, hadith, mysticism, theology, prophecy, sem'iyyat, human actions, faith, imamate.

ÖNSÖZ

Hicri ilk üç asır itikada dair temel anlayışların oluşması açısından oldukça önemlidir. Erken dönem de dediğimiz bu ilk üç asırda bid'atçı fikirlerin yanında dinî-felsefî ideolojilere karşı reddiye tarzında kaleme alınan risâleler olmakla birlikte üçüncü asırdan itibaren akâid ilmi ekolleşmeye, ilk klasikler oluşmaya başlamıştır. Söz konusu risâlelerde ilk dönemde iç dinamiklerin etkisiyle kader ve irca meseleleri üzerinde yoğunlaşmış, diğer dinlere karşı akideyi savunma ameliyesi yürütülmüştür.

Risâlelerde genel itibari ile itikadî meseleler, tevhid, nübüvvet ve ahiret, tekfir, büyük günah meselesi, insan özgürlüğü, kader sahâbe ve imâmet konuları ele alınmıştır. Risâlelerde ele alınan temel konular yaşanan ilk İhtilâflar, siyasi ve sosyolojik olarak iç ve dış dinamikler göz önüne alınarak anlaşılabilir.

Ehl-i sünnet itikadının oluşmasına ışık tutan, belli konulara hasredilmiş risâlelerden pek çoğu günümüze ulaşmasa da bu risâlelerin muhtevası klasik kelimelerinin yapısını belirlemiştir. Erken dönemde hem akâid alanında hem de genel itibariyle ilimler bazında bir branşlaşma söz konusu olmadığı için bu dönemde yazılan eserlerde sonraları farklı disiplinlere nisbeti yapılan pek çok müellif bir araya gelmiştir.

Çalışmamız iki kısımdan oluşmakta, ilk kısımda iki bölüme ayrılmakta, öncelikle günümüze ulaşmayan ancak kaynaklarda müelliflere nisbet edilmiş olan risâleleri zikretmiş olduk, ilk bölümün ikinci kısmında ise günümüze ulaşan risâleleri te'lif türlerine göre bir tasnifine ve eserlerin tanıtımlarına yer verdik. İkinci kısımda ise risâlelerde ele alınan meseleleri ve bu meseleler hakkında müellifin düşüncelerini temel akîde/kelâm konu başlıkları altında serdettik.

Çalışmamızın sonuç kısmında hicrî ilk üç asrın İslâm düşüncesinin teşekkülü için ne kadar ciddi bir önem arz ettiğini belirttik. Bunun yanında söz konusu dönemde ilimler bazında bir ayrışma olmadığından akîdeye dair çeşitli metinleri, farklı ilim dallarına ait metinlerde karşımıza çıktığını ortaya koyduk. Buna göre eserlerde yer verilen konulara geniş bir çerçeveden bakarak ilgili dönemin sosyal-siyâsî ortamına bağlı olarak ele alındığına dikkat çekmiş olduk.

Kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa Sinanoğlu hocama yoğun programına rağmen göstermiş olduğu ilgi ve alakası hasebiyle teşekkürü borç bilirim. Yönlendirmeleriyle tezimin yazım aşamasında yardımcı olan, daima yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. İlyas Çelebi'ye teşekkür ediyorum. Lisans yıllarından beri üzerimde emeği olan her iki hocama da tez yazım sürecimde yardımlarını esirgemedikleri, her zaman ilgiyle karşıladıkları için teşekkür etmek istiyorum.

Tezimi yazarken gerek tavsiye ve yönlendirmeleriyle, gerekse imlâ ve yazım konusunda yardımlarından ötürü değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Osman Demir'e teşekkür ediyorum. Ayrıca tez yazım sürecimde manevî yönden daima destek olan değerli ablam Mukaddes Durak'a teşekkürü borç bilirim. Tezimin yoğunluğu sebebiyle dualarını eksik etmeyen Esenyurt Recep Tayyip Erdoğan Kız Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nden öğrencilerime teşekkür ediyorum.

Tezimle ilgili kaynaklara ulaşmamda büyük önemi olan İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi kütüphanesine şükranlarımı sunarım. Son olarak maddi manevi ilim tahsilimde büyük pâyeye sahibi olan ve beni daima teşvik eden sevgili anneme, kıymetli babama ve kardeşlerime en kalbî teşekkürlerimi sunuyorum. Bu çalışmayla İslâmî ilimlerin teşekkülünde önemli bir yeri olan hicrî ilk üç asrı kavramaya yönelik yapılan çalışmalara mütevazı bir katkıda bulunmayı temenni ediyorum. Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Beyzanur YAYA

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
1. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ	1
2. TEZİN KAPSAMI VE YÖNTEMİ	1
3. TEZİN KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM: HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA YAZILAN AKÎDE KONULU RİSÂLELER	8
1. Günümüze Ulaşmayan Akîde Konulu Risâleler	8
2. Günümüze Ulaşan Akîde Konulu Risâleler	16
2. 1. Te'lif ve Tasnif Türlerine Göre Risâleler	16
2. 1. 1. Reddiye Türü Risâleler	16
2. 1. 1. 1. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, <i>er-Risâle fî'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye</i>	16
2. 1. 1. 2. Ömer b. Abdülazîz, <i>er-Risâle fî'r-reddi 'ale'l-Kaderiyye</i>	17
2. 1. 1. 3. Hasan el-Basrî, <i>Risâle ilâ 'Abdilmelik b. Mervân fî'l-kader</i>	20
2. 1. 1. 4. Abdülazîz b. Yahya b. Abdülazîz Kinânî, <i>Kitâbü'l-Hayde</i>	22
2. 1. 1. 5. Ahmed b. Hanbel el-Mervezî el-Bağdâdî, <i>er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye</i> ...	24
2. 1. 1. 6. Dârimî, <i>er-Red 'ale'l-Cehmiyye</i>	27
2. 1. 1. 7. Dârimî, <i>Nakzü'l-İmâm Ebî Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd 'ale'l-Merîsiyyi'l-Cehmiyyi'l-'anîd fîme'fterâ 'alellâhi mine't-tevhîd</i>	29
2. 1. 1. 8. Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-Buhârî, <i>Halku ef'âli'l-'ibâd</i>	31
2. 1. 1. 9. İbn Kuteybe, <i>el-İhtilâf fî'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe</i>	35
2. 1. 1. 10. Harbî, <i>Risâle fî enne'l-Kur'an gayru mahlûk</i>	37
2. 1. 2. İspat ve Temhid Türü Risâleler	38

2. 1. 2. 1. Kitâbü's-Sünne Türü Eserler	38
2. 1. 2. 2. Kitâbü'l-Îmân Risâleleri.....	48
2. 1. 2. 3. Kitâbü't-Tevhîd Türü Eserler	52
2. 1. 2. 4. Fıkıh-ı Ekber Risâleleri.....	54
2. 1. 3. Mezheplere Göre Risâleler	70
2. 1. 3. 1. Hâricî-İbâzî Akâid Risâleleri.....	70
2. 1. 3. 2. Şîî-Zeydî Akâid Risâleleri.....	77
2. 1. 3. 3. Mürcîî Akâid Risâleleri.....	85
2. 1. 3. 4 Mu'tezilî Akâid Risâleleri	89
2. 1. 4. Belli Bir Akâid/Kelâm Meselesini Konu Edinen Risâleler	97
2. 1. 4. 1. Muhammed b. Hasan, <i>Kitâbü'l-Kesb</i>	97
2. 1. 4. 2. Ali b. Rabben et-Taberî, <i>ed-Dîn ve'd-devle fî işbâti'n-nebiyyi Muhammed Sallallâhü 'Aleyhi ve Sellem</i>	98
2. 1. 5. İçeriğinde Akâid/Kelâm Meselelerine Yer Verilen Hadis Literatürü	99
2. 1. 5. 1. Mâlik b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	99
2. 1. 5. 2. Abdürrezzâk b. Hemmâm, <i>el-Musannef</i>	100
2. 1. 5. 3. Nuaym b. Hammâd, <i>Kitâbü'l-Fiten</i>	101
2. 1. 5. 4. İbn Ebî Şeybe, <i>el-Musannef</i>	102
2. 1. 5. 5. Dârimî, <i>es-Sünen</i>	103
2. 1. 5. 6. Buhârî, <i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	104
2. 1. 5. 7. Müslim, <i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	109
2. 1. 5. 8. İbn Mâce, <i>es-Sünen</i>	112
2. 1. 5. 9. Ebû Dâvûd, <i>es-Sünen</i>	113
2. 1. 5. 10. Tirmîzî, <i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	115
2. 1. 5. 11. Nesâî, <i>es-Sünen</i>	118
2. 1. 6. İçeriğinde Akâid/Kelâm Meselelerine Yer Verilen Tefsir Cüzleri.....	119
2. 1. 6. 1. Mücahid b. Cebr, <i>Tefsîrû'l-Îmâm Mücahid b. Cebr</i>	119
2. 1. 6. 2. Mukâtil b. Süleymân, <i>et-Tefsîrû'l-kebîr</i>	120
2. 1. 6. 3. Abdurrahman b. Zeyd, <i>Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd</i>	121

2. 1. 7. İçeriğinde Akâid/Kelâm Konularına Yer Verilen Tasavvuf Metinleri	123
2. 1. 7. 1. Hâris el-Muhâsibî, <i>Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhü</i>	123
2. 1. 7. 2. Hâris el-Muhâsibî, <i>Mâhiyyetü'l-'akl ve ma'nâhü ve ihtilâfü'n-nâs fih</i>	125
2. 1. 7. 3. Hâris el-Muhâsibî, <i>er-Ri'âye li hukûkillâh</i>	126
İKİNCİ BÖLÜM: HİCRİ İLK ÜÇ ASIRDA YAZILAN AKÂİD RİSÂLELERİNDE ELE ALINAN İTİKADÎ MESELELER	128
1. İlâhiyyât	128
1. 1. Allah-Âlem İlişkisi	128
1. 2. Allah'ın Sıfatları	131
1. 3. Kelâmullah	141
1. 4. Rü'yetullah	147
2. Nübüvvet	150
2. 1. Nübüvvet ile İlgili Meseleler	150
2. 1. 1. Peygamberlerin Sıfatları	150
2. 1. 2. Nübüvvetin İspatı ve Mu'cize	152
3. İnsan Fiilleri	158
3. 1. İnsan Fiilleri ile İlgili Meseleler	158
3. 1. 1. Kaza ve Kader	158
3. 1. 2. Hidâyet-Dalâlet	169
3. 1. 3. Rızık ve Ecel	171
4. Sem'ıyyât	173
4. 1. Kıyamet Alametleri	173
4. 2. Ahiret İle İlgili Meseleler	175
4. 3. Şefaât	178
5. İman	179
5. 1. İmanın Tanımı ve Amel ile İlişkisi	179
5. 2. İmanın Artması ve Eksilmesi	184
5. 3. İman-İslâm İlişkisi	186
6. İmamet ve Sahâbenin Fazileti	188

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	194
KAYNAKLAR.....	201
ÖZGEÇMİŞ.....	214



KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	adı geçen eser
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz./bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİFM	Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası
ed.	Editör
göz. geç.	gözden geçiren
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
KADER	Kelam Araştırmaları Dergisi
m.	Miladî
md.	Madde
nşr.	Neşreden
ö.	ölüm tarihi
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
trc.	Tercüme
tsh.	Tashih
t.y.	basım tarihi yok
vb./vs.	ve benzeri / vesaire
vd.	ve devamı
vr.	Varak
ykl.	yaklaşık olarak
y.y.	basım yeri yok

GİRİŞ

1. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ

Bilindiği üzere hicri ilk üç asır İslâmî ilimlerin teşekkülünde önemli bir süreçtir. Bu süreç henüz mesleki anlamda ilim dallarının ayrıışmadığı bir dönem olması hasebiyle kendi içinde birleşik bir yapı arz etmektedir. Nitekim tam anlamıyla bir kelam, hadis, fıkıh, tasavvuf ayrışması henüz yaşanmamıştır.

Hicri ilk üç asrı idrak etmek söz konusu dönemde alan ile ilgili yazılmış belli metinler üzerinden değil fıkıh, hadis mecmûaları, tasavvufî metinler, tefsir cüzlerini göz önüne alarak olacaktır. Münhasır olarak inanç, akîde ile ilgili metinlerin yanında bahsettiğimiz diğer dallara ait eserlerde yer alan akîde metinlerinin de incelenmesi elzemdir.

Erken dönemde Selefiyye ve Mu‘tezile ekollerinin yanı sıra Şiî, İbâzî ve Mürcîî âlimlerin ve ele aldıkları metinler de oldukça önem arz etmektedir. Nitekim her ekolün fikrî yapısı yalnızca kendi metninden hareketle kavranabilecektir. Mu‘tezilî, Şiî, Hâricî-İbâzî, Mürcîî veya Selefî düşüncüyü karşıt düşünce üzerinden okumak pek sağlıklı malumat sağlamayacaktır. Bu sebeple çalışmamızda Şiî, İbâzî, Mu‘tezilî, Mürcîî, Ehl-i hadis âlimleri tarafından yazılmış metinlere -ulaşabildiğimiz kadarıyla- yer verdik. Bu dönemdeki tüm eserlere ulaştığımız söylenemese de dönemi kavramaya ışık tutacak bir çalışma ortaya koymaya gayret ettik.

Çalışmamızın ilk kısmında günümüze ulaşmayan risâlelere literatüre dair eserlerden faydalanıp zikrettik. Bu sayede ileride ilk üç asra dair yapılan çalışmalar için çalışmamızın bir kaynak işlevi görmesini temenni ediyoruz. Bunun yanında ilk bölümün ikinci kısmında ilk üç asırda kaleme alınmış metinleri bir araya getirip konu tahlili yapmak gördüğümüz kadarıyla alan için yeni bir çalışma olmuştur. Erken dönem üzerine yapılan çalışmalar belirli metinler veya belirli konular üzerinden dönemi aydınlatmıştır. Herhangi bir konuyu veya metin türünü özellikle ön plana almadan genel bir çerçeve sunmak ise çalışmamızın amacı olmuştur.

2. TEZİN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Çalışmamız kapsamında ilk üç asır çerçevesini, hicri ilk asırdan başlayıp hicrî 311 tarihi ile sınırlı tuttuk. Elimizden geldiğince bu süreçte kaleme alınmış risâleleri, metinleri çalışmamızın ilk bölümünde inceledik. Çalışmamızda oldukça erken bir dönemi ele aldığımızdan metinlere ulaşım oldukça güç olmuştur. Nitekim erken dönem âlimlerine nisbet edilen pek çok eser yeni yeni gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde müstakil veya umûmî olarak itikadî konuları ele alan akâid metinlerini bir araya getirip mümkün olduğu ölçüde bir tasnif içerisinde sunmaya gayret ettik. Bu minvalde çeşitli kütüphanelerde matbu halde bulunan metinleri esas aldık. Öncelikle ulaşabildiğimiz metinlerin müelliflerinin hayatına kısaca yer verdik.

Çalışmamızın ilk bölümünde günümüze ulaşmayan ancak isimleri çeşitli eserlerde geçen akideye dair risâlelerin isimlerini zikrettik. Ardından ilk bölümün ikinci kısmını beş ana başlık halinde inceledik. Buna göre ilk olarak reddiye türünde yazılan metinleri ele aldık. Reddiye türü metinlerde metnin içerdiği meseleler, muhatap alınan grup, fırka üzerinde ikincil kaynaklarından edindiğimiz referanslar ışığında metin tahlili yaptık. Daha sonra ispat ve temhid türünde yazılmış olan metinleri kitâbü's-sünne, kitâbü'l-îmân, kitâbü't-tevhîd, fıkıh-ı ekber risâleleri olarak bölümlere ayırdık. İlk bölümün üçüncü başlığında Mezheplere Göre hicrî ilk üç asırda metni günümüze ulaşan müelliflerinin hayatına, akabinde ise eserlerinin muhtevasına değindik. Mu'tezilî, Mürciî ve Hâricî, Şîî âlimlerin kaleme aldığı metinler çalışmamız kapsamında incelenmiştir. Hadis mecmualarında inanca dair yer verilen kitapları, babları ile konu bazında sıraladık. Tefsir cüzlerinde, fıkıh, tasavvuf metinlerinde akideye dair bölümler ve müstakil olarak yalnızca bir konuya hasredilmiş akâid metinleri çalışmamız bağlamında ele aldığımız diğer eser türlerinden olmuştur.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise metinlerde ele alınan meselelerin tahlili yapılmıştır. Burada ifade etmek gerekir ki metinlerde yer verilen tüm konular ortak ana başlıklar altında incelenememiştir. Nitekim metinlerde ilâhiyyât, nübüvvet, insan fiilleri, sem'îyyât, iman, imâmet, olarak belirlediğimiz ana başlıkların dışında kalan konular da bulunmaktadır. Ana konu başlıkları dışında metinlerde yer alan diğer konuları ikinci bölümde ayrıca ele alamadık. Ancak ilk bölümde metinlerin tanıtımında her metnin yer verdiği konuları içeriğine değinmeden zikrettik.

Elimizde matbu halde nüshası bulunan metinlerde söz konusu konuların nasıl ele alındığını ortaya koymak aslında ikinci bölümün temel hedefi olmuştur. Bu amaçla ana başlıkları ilgili dönemde tartışılan ve eserlerde yer verilen başlık sistematığı ne uygun olarak alt başlıklarına ayırdık. Elimizdeki metinlerde her alt başlığa, ne şekilde yer verildiği ve muhatabının kim olduğu gibi hususlar asıl metin ve yardımcı ikincil kaynaklar ışığında tespit edilmeye çalışıldı.

3. TEZİN KAYNAKLARI

Çalışmamızın kaynaklarını incelerken konumuzun kapsamı gereği hicrî ilk üç asır esas alındı. Bu bağlamda söz konusu sürece ait olan metinler öncelikle çeşitli telif ve tasnif türlerine göre ve mezhebî taksime göre incelendi. Söz konusu dönemde halihazırda ilimler ayrışması yaşanmadığı için akaide ve inanç meselelerine yer veren hadis, tefsir ve tasavvuf literatürü de çalışmamız kapsamında dikkate alınmıştır.

Hicrî ilk üç asra dair günümüze ulaşan metinler itikadî meselelere yer verdikleri takdirde değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim pek çok müfessir, hadisçi ve mutasavvıf ister istemez her dönemde görünür ve baskın olan kelam/akâid ilmi ile ilgilenmiştir. Öyle ki inanç üzerine yazılan her metinde inanç esaslarının ortaya koyulması, savunusu gibi temel gayelerin ötesinde, kelâm ilmi fıkıhla birlikte İslâm düşüncesinin temel sacayaklarından biri olması nedeniyle sarsılmaz bir yere haizdir.

Çalışmamızda ilk bölüm bir literatür çalışması görünümünde olduğu için ilk bölüm birkaç ana başlıklara ayrılmıştır. Buna göre telif ve tasnif türlerine, mezheplere göre, itikadî konulara yer veren hadis ve tefsir literatürü ve belli bir akâid/kelâm konusunu ele alan metinler şeklinde bir tasnif belirlendi. Te'lif ve Tasnif Türlerine Göre ilk olarak Reddiye Türü, İspat ve Temhid Türü ve Fıkıh-ı Ekber Risâleleri başlıkları altına dahil ettiğimiz metinler incelenmiştir. Bu bağlamda Reddiye Türü Risâleler kapsamında, Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin *er-Risâle fi'r-reddi 'ale'l-Kaderiyye*,¹ Ömer b. Abdülazîz'in *Risâletü Ömer b. Abdülazîz fi reddi 'ale'l-Kaderiyye*,² Hasan el-Basrî'nin *Risâletü'l-Kader*,³ Abdülazîz b. Yahya b. Abdülazîz

¹ Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *er-Risâle fi'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye*. thk. Josef Van Ess. 1. Baskı. Beyrut: Me'hedu el-Almâniyi li'l-ebhâsü's-Şerkiyye, 1977.

² Ömer b. Abdülazîz, "er-Risâle fi'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye", çev. Cemalettin Erdemci, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sayı: 2, s. 194.

³ Hasan el-Basrî, *Risâle el-Hasen el-Basrî ile'l-Emîr Abdülmelik b. Mervân*, İstanbul, Ayasofya Kütüphanesi, no: 3998.

Kinânî'nin *Kitâbü'l-hayde*,⁴ Osman ed-Dârimî'nin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*⁵ ve *Nakzu Osmân b. Sa'id 'ale'l-Merîsî*,⁶ Ebû Abdullah b. Muhammed b. Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin *Halku ef'âli'l- 'ibâd*,⁷ İbn Kuteybe'nin *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*,⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî'nin *Risâle fi enne'l-Kur'an gayru mahlûk*⁹ eseri incelenmiştir.

Ardından ispat ve temhid türü risâleler kapsamında kitâbü's-sünne, kitâbü'l-îmân, kitâbü't-tevhîd türü risâleler ve fıkıh-ı ekber risâleleri incelenmiştir. Buna göre kitâbü's-sünne türü içinde ilk olarak Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî'nin *es-Sünne*,¹⁰ İbn Ebû Âsım'ın *Kitâbü's-sünne*,¹¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Sarihü's-sünne*,¹² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl'ın *Kitâbü's-sünne*¹³ eserleri incelenmiştir. Kitâbü'l-îmân türü içinde öncelikle Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî'nin *Kitâbü'l-îmân*,¹⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-îmân*,¹⁵ Muhammed b. Yahya b. Ömer el-Adenî'nin, *Kitâbü'l-îmân*¹⁶ eserleri incelenmiştir. Daha sonra kitâbü't-tevhîd türü içerisinde İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-tevhîd ve isbâtü sıfâtü'r-Rab*¹⁷ eseri incelenmiştir. Son olarak bu bölümde Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen risâleler içerisinde *Fıkıh-ı ekber* risâlelerini¹⁸ ve İmâm Şâfiî'ye nisbet edilen *Fıkıh-ı ekber* risâlesi¹⁹ incelenmiştir.

⁴ Kinânî, *Kitâbü'l-Hayde*, thk. Cemil Saliba, 2. Baskı, Beyrut: Dâr'u Sadr, 1992.

⁵ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Kuveyt, 1416\ 1995.

⁶ Dârimî, *Reddû'l-İmâm ed-Dârimî 'Osmân b. Sa'id 'alâ Bîşr el-Merîsî*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *Halku ef'âli'l- 'ibâd ve'r-red 'ale'l-cehmiyye ve ashabi't-ta'til*, thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Riyad: Dâru Atlası'l-Hadrâ, 2005\ 1425.

⁸ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, tsh: Muhammed Zâhid el-Kevseri, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1349.

⁹ İbrâhîm el-Harbî, *Risâle fi enne'l-Kur'an gayru mahlûk*, thk. Ali b. Abdülazîz Ali eş-Şebl, Riyad: Dârü'l-Âsime li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995.

¹⁰ Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-sünne*, thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî, Demmâm, 1994.

¹¹ İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-sünne*, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbire, Riyad: Dâru's-Sumay'i, 1998; Diğer baskısı, thk. Albânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1980, 3. cilt.

¹² Taberî, *Sarihü's-sünne*, thk. Bedr b. Yusuf Ma'tuk, Kuveyt: Dâru'l-Hulefa, 1985.

¹³ Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Atiyye Zehrâni, Riyad: Dâru'r-Râye, 1989.

¹⁴ İbn Ebî Şeybe, "Kitâbü'l-îmân", *Min künûzi's-sünne (Resâil-i Erbaa)*, nşr. Nasîruddîn el-Elbânî, Dimaşk: el-Matbaatü'l-Umûmiyye, 1965.

¹⁵ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-îman*, nşr. Muhammed Nâsîruddîn el-Albânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1983, 2. baskı, ss. 61.

¹⁶ İbn Ömer el-Adenî, *Kitâbü'l-îmân*, thk. Hamad İbn Hamdi al-Câbirî el-Harbî, 1. Baskı, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1986.

¹⁷ İbn Huzeyme, *Kitâbü't-tevhîd*, nşr. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân, Riyâd: Dâru'r-rüşd, 1988.

¹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, trc. Sabit Ünal, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1957; Ebû Hanîfe, *Fıkıh-ı ekber*, der. Halef b. Eyyub Amiri, y.y: Yazma, t.y., 6 vr. Antalya Akseki 07 Ak 196/2.

¹⁹ Şâfiî, *el-Fikhü'l-ekber fi 'ilmi uşûli'd-dîn*, nşr. Abdü Ahmed Yâsîn, [y.y.]: Dâru'r-Rıdvân, [t.y.].

Mezheplere göre bir tasnif yapılarak hicrî ilk üç asırda ortaya konulan metinler ilk bölümün bir sonraki başlığı olarak incelenmiştir. Bu minvalde ilk olarak Hâricî akâid/kelâm metinleri kapsamında Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî'nin *es-Sîre*,²⁰ Rebî' b. Habîb, *el-Câmiu's-sahîh*,²¹ Ebu'l-Munzir Beşir b. Muhammed b. Mahbûb'un *Kitâbü'r-rasf fi't-tevhîd*²² adlı eserleri incelenmiştir. Daha sonra Şîî akâid/kelâm metinleri başlığında Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'nin *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*,²³ Yahya b. Hüseyin Hâdî ilelhak'ın *Mecmûu resâil (er-Resâilü'l-Usûliyye)*²⁴ adlı eserleri incelenmiştir. Ardından Mürciî akâid/kelâm metinleri kapsamında Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin *Kitâbü'l-ircâ*,²⁵ Sâbit Kutna'nın *İrcâ Kasîdesi*,²⁶ Muhârib b. Disar es-Sedûsî'nin *İrcâ Kasîdesi*²⁷ incelenmiştir. Son olarak Mu'tezilî akâid/kelâm metinleri bağlamında Dırar b. Amr'ın *Kitâbü't-tahrîş*,²⁸ Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî el-Leysî el-Câhız'ın *Resâilü'l-Câhız*,²⁹ Hayyât'ın *el-İntisâr*³⁰ eserleri incelenmiştir. İlk bölümün bir sonraki başlığı olarak belli bir akâid/kelâm konusunu esas alan eserler kapsamında Muhammed b. Hasan'ın *Kitâbü'l-kesb*,³¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle fi'isbâti'n-Nebiyyi Muhammed Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem*³² ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *et-Tebîr fi me'âlimi'd-dîn*³³ eserleri incelenmiştir.

²⁰ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, thk. ve İngilizce'ye çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann, Oxford University Press, New York, 2001.

²¹ Er-Rebî b. Habîb, *el-Câmiu's-sahîh*, yay. Haz. Muhammed İdris; göz. geç. Aşur b. Yusuf, Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1995.

²² Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *Kitâbü'r-rasf* (Early Ibâdî Literature: Abu'l-Mundhir Bashir b. MuHammâd b. Mahbub, "Kitâb al Rasf fi'l-Tawhid", *Kitâb al-Muhâraba and Sîra* içinde nşr. Abdulrahman al-Sâlimi, Wilfred Madelung), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011.

²³ el-Kasım b. İbrahim er-Ressî, *Mecmûu kütübi ve resâili'l-İmâm el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, I-II, Thk. Abdülkerim Ahmed Cedban, San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1422.

²⁴ Hâdî İle'l-Hak, *Mecmûu Resâil*, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzeli, 2. bs., Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2002.

²⁵ Van Ess, Josef. "Das Kitâbü'l-Ircâ des Hasan b. Muhammed h. el Hanafiyye", *Arabica* XXIII (1974), 20-52.

²⁶ Macit Ahmet es-Samerrâî, *Şi'rü Sabit Kutna el-Atekî*, Bağdat: 1970.

²⁷ Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin, 1991-1993.

²⁸ Dırar b. Amr, *Kitâbü't-tahrîş*, thk.: Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Litera Yay., 2014, s. 104.

²⁹ Cahız, *Resâilü'l-Câhız*, I-IV, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1979.

³⁰ Hayyât, *el-İntisâr*, çev. Albert N. Nader, Beyrut: Buhûs ve Dirâsât bi-İdaretü Ma'hedi'l-Edebi's-Şarkîyye fi Beyrut, 1957, 6, 156, 175.

³¹ İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-kesb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk, 1400/1980.

³² Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Din ve'd-devle fi'isbâti'n-nübüvve*, thk. Adil Nüveyhiz, 4. bs. Beyrut: Dârü'l-Afâki'l-Cedide, 1982, ss. 239.

³³ Taberî, *et-Tebîr fi Me'âlimi'd-dîn*, thk. Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, tlk. İbn Baz, Riyad: Dârü'l-Asıme, 1996.

Akâid/kelâm konularına yer veren hadis literatürü başlığının altında inanç meselelerine yer veren hadis mecmualarına kronolojik olarak yer verdik. Bu bağlamda Mâlik b. Enes'in el-Muvatta',³⁴ Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın el-Musannef,³⁵ Nuaym b. Hammâd'ın Kitâbü'l-fiten,³⁶ İbn Ebî Şeybe'nin el-Musannef,³⁷ Dârimî'nin es-Sünen, Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh,³⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî'nin el-Câmiu's-sahîh,³⁹ İbn Mâce'nin es-Sünen,⁴⁰ Ebû Dâvûd'un es-Sünen,⁴¹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî'nin el-Câmiu's-sahîh,⁴² Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî'nin es-Sünen⁴³ eserleri incelenmiştir. Daha sonra akâid meselelerine yer veren tefsir cüzleri başlığı altında Mücahid b. Cebr'in Tefsîrû'l-imam Mücahid b. Cebr,⁴⁴ Mukâtil b. Süleyman'ın et-Tefsîrû'l-kebîr,⁴⁵ Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd⁴⁶ eserleri incelenmiştir. Akâid konularına yer veren tasavvuf metinleri kapsamında Hâris el-Muhâsibî'nin Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhu,⁴⁷ Mâhiyyetü'l-'akl ve ma'nahu ve ihtilâfû'n-nâs fîhi,⁴⁸ er-Ri'âye li-hukûkullâh ve'l-kıyâm bihâ⁴⁹ eserlerini inceledik.

³⁴ Mâlik b. Enes, el-Muvatta', thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

³⁵ Abdürrezzâk b. Hemmâm, el-Musannef, nşr. Habiburrahmân el-A'zâmî, Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983.

³⁶ Nuaym b. Hammâd, Kitâbü'l-Fiten, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1993.

³⁷ İbn Ebi Şeybe, el-Musannef, Beyrut: Dârü't-Tac, 1989, VIII, 590-702.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmiu's-Sahîh, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

³⁹ Müslim, el-Câmiu's-Sahîh, thk ve tlk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Kahire: Dâru İhyai'l-Arabiyye, 1955.

⁴⁰ İbn Mâce, Sünenü İbn Mâce, thk ve tlk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsil-Arabi, 1975.

⁴¹ Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Sünen, thk. Muhammed Avvâme, Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmîyye, 1419/1998.

⁴² Tirmizî, el-Câmiu's-sahîh, thk ve şerh. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1978.

⁴³ Nesâî, Sünenü'n-Nesâî, i'dad Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut:Dârü'l-Beşairi'l-İslâmîyye, 1988.

⁴⁴ Mücahid b. Cebr, Tefsîru Mücahid, nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî, Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye.

⁴⁵ Mukâtil b. Süleyman, et-Tefsîrû'l-kebîr, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, c. II-V, Kahire: 1979-1989.

⁴⁶ Abdurrahman b. Zeyd, Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd, thk. Abdullah Ebüssuûd Bedr, Ürdün: Âlemü'l-Kütübi'l-Hadis, 2014.

⁴⁷ Hâris el-Muhâsibî, Fehmü'l-Kur'ân, 2. baskı, thk. Dr. Hüseyin el-Kuvvetli, trc. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, s. 235.

⁴⁸ Hâris el-Muhâsibî, el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân, thk. Dr. Hüseyin el-Kuvvetli, trc. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, s. 205.

⁴⁹ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, er-Ri'âye li Hukûkullâh, thk. Abdurrahman Abdulhamid el-Berr, Mısır: Dâru'l-Yakîn, 1999, s. 126.

Çalışmamız bağlamında literatüre ulaşma konusunda İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*⁵⁰ ve Fuat Sezgin'in *Târîhu't-turasi'l-Arabi (GAS)*⁵¹ Carl Brockelmann'ın *GAL: index kitap*⁵² Kâtip Çelebi'nin *Feharîsu a'lâmi Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*⁵³ eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca editörlüğünü Sabine Schmidtke'nin yaptığı "*Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*" eserinden istifade edilmiştir. Literatürü tasnif etmede hicrî ilk üç asra dair yapılan literatür çalışmaları, çalışmamın bazı kısımları için yol gösterici olmuştur. Kullanılan terimlerin anlamları ve çalışmada yer alan kaynak adları için Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden faydalanılmıştır.

⁵⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978.

⁵¹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turasi'l-Arabi*, 2. Baskı, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed bin Suûd el-İslâmîyye, 1411\ 1991.

⁵² Carl Brockelmann, *Gal: index kitap*, Leiden: E. J. Brill, 1942.

⁵³ Kâtip Çelebi, *Feharîsu a'lâmi Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

BİRİNCİ BÖLÜM: HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA YAZILAN AKİDE KONULU RİSÂLELER

1. Günümüze Ulaşmayan Akîde Konulu Risâleler

Çalışmamızın bu kısmında İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde ve Carl Brockelman'ın *Index* eserinde hicrî ilk üç asrıda yaşamış müelliflere nisbet edilen ancak günümüze ulaşmayan eserleri zikredilecektir. Bu kısımda eserleri müelliflerin mezhebi mensubiyetlerini gözeterek yer vermeye gayret edeceğiz.

Öncelikle Mu'tezilî müelliflere nisbet edilen eserleri zikredeceğiz Brockelman'ın naklettiğine göre Mu'tezile'den Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'ya *Kitâbu mâ cerâ beynehu ve beyne Amr b. Ubeyd*, *Kitâbü'l-elf mes'ele fî reddi 'ale'l-me'neviyyeti* eserleri nisbet edilmiştir.⁵⁴ İbnü'n-Nedîm ise Vâsıl b. Atâ'ya *Kitâbü'l-menzile beyne'l-menzileteyn*, *Kitâbü'l-füyâ*, *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserleri nisbet etmiştir.⁵⁵ Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)'in *Kitâbü'l-Adl ve't-Tevhîd* ve *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Kaderiyye* isimli risâleleri zikredilmiştir.⁵⁶

Mu'tezilî müellif Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 230)'a nisbet edilen eserler ise, *Kitâbü'l-İmâme alâ Hişâm*, *Kitâb 'alâ Ebî Şimr fî'l-İrcâ*, *Kitâbu tâatu lâ yürâdu'llâhu bihâ*, *Kitâb al's-sûfestâiyye*, *Kitâb 'ale'l-Mecûs*, *Kitâb 'ale'l-Yehûd*, *Kitâbü't-Tevlîd 'ale'n-Nazzâm*, *Kitâbü'l-va'd ve'l-va'id*, *Kitâbu sıfatu'llâh ve nefyü'l-kabîh*, *Kitâbü'l-hucceti 'ale'l-Mülhidîn*, *Kitâbu tesmiyeti ehli'l-ehdâs*, *Kitâbu 'alâ Dırâr fî qavlihi innallâhe ya'dabu min fî'lihi*, *Kitâbu 'ale'n-Nasârâ*, *Kitâbu mesâilü fî'l-harekât ve qayruhâ*, *Kitâb 'alâ ammâr en-Nasrânî fî'r-red 'ale'n-Nasârâ*, *Kitâb fî sıfati'qadab ve'r-rıdâ minallâhi celle vesenâuhu*, *Kitâbü's-suht ve'r-rıdâ*, *Kitâbü'l-mahlûq 'alâ Hafş el-Ferd*, *Kitâbü'r-Red 'alâ Mükeyyef el-Medînî*, *Kitâbü'l-had 'alâ İbrâhim*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-gaylâniyye fî'l-İrcâ*, *Kitâb 'alâ hafş el-ferd fî feale ve yef'alü*, *Kitâbu 'ale'n-Nazzâm fî tecvîzi'l-Kudreti 'ale'n-Nazzâm*, *Kitâb 'ale'n-Nazzâm fî halki's-şey ve cevâbuhu anhu*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Kaderiyyeti ve'l-Mücbire*, *Kitâb 'alâ Dırâr ve Cehm ve Ebî Hanîfe ve Hafş fî'l-mahlûq*, *Kitâb 'ale'n-Nazzâm fî'l-insan*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-edyân*, *Kitâb fî cemû'l esnâf*, *Kitâbü'l-İstitâa*, *Kitâbü'l-Harekât*, *Kitâbu fî halqi's-şey ani's-şey*, *Kitâbü't-tefehüm ev harekâti ehli'l-cenneti*, *Kitâbu 'alâ men qâle bi*

⁵⁴ Brockelman, *Index*, s. 413.

⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 203.

⁵⁶ A.g.e., s. 203.

*ta'zîbi'l-etfâl, Kitâbu 'ale's-Seneviyye, Kitâbü'l-Cevâhir ve'l-A'râz, Kitâbü'l-Havz ve'l-şefâati ve azâbu'l-qabr, Kitâb 'alâ ashâbu'l-hadîs fî't-teşbîh, Kitâbu tesbîti'l-araz, Kitâbü's-sem' ve'l-basar amelen em amele bihimâ, Kitâbü'l-insân mâ hüve, Kitâbu alâmâtî sıdqi'r-Rasûl, Kitâbu tûli'l-insân ve levnuhu ve te'lîfîhi, Kitâb fî's-savt mâ hüve.*⁵⁷ Brockheman Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'a *Müteşâbihi'l-Kur'an, Münâzarâtü Ebi'l-Huzeyl ve Mecnûnu'd-Deyr* isimli eserleri nisbet etmiştir.⁵⁸

İbnü'n-Nedîm Bîşr b. Mu'temir el-Hilâlî (ö. 210/825)'e *Kitâbü'r-Red 'alâ men âbe'l-kelâm, Kitâbü'r-Red 'ale'l-Havâric, Kitâbu'l-Küfr ve'l-îmân Kitâbü'l-Va'id 'ale'l-mücbire, Kitâbü te'vîlü müteşâbihi'l-Kur'an, Kitâb 'ale'n-Nazzâm, Kitâb 'alâ Dirâr fî'l-mahlûq, Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mülhidîn, Kitâbü'r-Red 'ale'l-cuhhâl, Kitâbü'r-Red 'ala Ebi'l-Huzeyl, Kitâbü'l-Îmâme, Kitâbü'l-İstitâa' 'alâ Hişâm b. el-Hakem, Kitâbü'l-adl, Kitâb 'ale'l-Esamm fî'l-mahlûq, Kitâbü't-Tevellüd 'ale'n-Nazzâm, Kitâb 'alâ ashâbi'l-Kader, Kitâb 'alâ ferîd fî'l-İstitâa, Kitâb fî'l-menzilie beyne'l-menzileteyn, Kitâb fî'l-etfâl 'ale'l-Mücbire* risâlelerini atfetmiştir.⁵⁹

Brockheman Bîşr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî (ö. 218/833)'ye *el-Kemâl fî's-şerh ve'l-beyân bi halqi'Kur'an reddin alâ ehl-i'l-küfrü ve'd-dalâl* eserini nisbet etmiştir.⁶⁰

Ebü İshâk en-Nazzâm (ö. 231/845)'a nisbet edilen eserler, *Kitâbu isbâti'r-rusul, Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbu 'alâ Ashâbi'l-Heyulâ, Kitâbü'r-Red 'ale'd-Dehriyye, kitâbü'r-Red 'alâ Ashabi'l-İsneyn, Kitâbü'r-Red 'alâ Esnâfi'l-Mülhidîn, Kitâbü't-ta'dîl ve't-Tecvîz, Kitâbü'l-Ma'rîfe, Kitâbü'l-Kader(Kitâbü't-Takdîr), Kitâb fî'l-Muhâl, Kitâbu'l-mahlûq 'ale'l-Mücbire, Kitâb fî'l-adl, Kitâbü'l-Müsteti', Kitâbü't-Tevellüd, Kitâbü'l-va'id, Kitâbü'l-Cevâbât, Kitâbü'l-Cüz', Kitâbü'l-Meânî 'alâ Muammer, Kitâbü't-Taфра, Kitâb fî'l-Âlemi'l-Kebîr, Kitâbü'l-Âlemi's-Sağîr, Kitâbü'l-Hades, Kitâbü'l-İnsân, Kitâbü'l-Mantık, Kitâbü'l-Harekât, Kitâbü'l-Cevâhîr ve'l-Araz, Kitâbü'l-Erzâk, Kitâbu Harekâti ehli'l-cennet, Kitâbu Halqi's-Şey, Kitâbü's-Sıfât, Kitâb fî'l-Kur'an mâ Hüve, Kitâbü'l-Efâil, Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mürchie.*⁶¹ Bu eserleri İlyas Çelebi dört gruba ayırmıştır. Buna göre farklı dînî, mezhebi, felsefî eğilimleri reddiye amaçlı yazılan

⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 204.

⁵⁸ C. Brockheman, *İndex*, s. 415.

⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 205.

⁶⁰ Brockheman, *İndex*, s. 418.

⁶¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 206.

eserler, Mu‘tezile’nin beş esasına dair yazılanlar, doğa felsefesiyle ilgili olanlar ve bu başlıklardan herhangi birine dahil edilemeyen diğer eserleridir.⁶²

Gaylân ed-Dımeşkî (ö. 120/738)’ye nisbet edilen eserler, *Kitâbü imâmeti Ebi Bekir*, *Kitâbü’t-Tevhîd*, *Kitâbü’l-Vaîd*, *Kitânbü’l-adl fî esnâfi’l-Mu‘tezile*, *Kitâbü’l-mahlûq*.⁶³

İsa b. Sabîh el-Murdâr (ö. 226/841)’a nisbet edilen eserler, *Kitâbü’t-Tevhîd*, *Kitâbü’r-red ‘ale’l-Mücbire*, *Kitâbü’l-adl*, *Kitâbü’l-Mesâil ve’l-cevâbât*, *Kitâbü’l-lutf*, *kitâbü’r-red ‘ale’l-Nasârâ*, *Kitâbü’r-red ‘ale’l-Mülhidîn*, *Kitâbü’t-ta’dîl ve’t-tecvîz*, *Kitâbu ‘ale’l-ahbâr ve’l-Mecûs fî’l-adl ve’t-tecvîz*, *Kitâbü’r-red ‘ale’l-Cehmiyye*, *Kitâbu usûli’d-dîn*, *Kitâbu’l-mahlûk ‘ale’n-Neccâr*, *Kitâbü’l-adl ‘ale’l-Mücbire*, *Kitâbü’l-Ma’rife ‘alâ Sümâme*, *Kitâbu halqî’l-Kur’ân*, *Kitâbü’l-kudreti ‘ale’-zulm ‘ale’n-Nazzâm*, *Kitâbü’l-adl*, *Kitâbu mâ süile anhu’l-Mücbire*, *Kitâbu men qâle bi’ta’zîbi, etfâl*.⁶⁴

Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830)’ye nisbet edilen eserler, *Kitâbü’l-meânî*, *Kitâbü’l-İstitâa*, *Kitâbü’l-cüz’ ellezî lâ yetecezzâ ve’l-qavlü bi’l-araz ve’l-cevâhir*, *Kitâbü’l-leyl ve’n-nehâr ve’l-emvâl*.⁶⁵

Sümâme b. Eşres (ö. 213/828)’e nisbet edilen eserler, *Kitâbu’l-husûs ve’l-umûm fî’l-vaîd*, *Kitâbü’l-Meârif ve huve’l-ma’rife*, *Kitâbu ‘alâ cemûi men qâle bi’l-mahlûq*, *Kitâbu’r-red ‘ale’l-müşebbihe*, *Kitâbu’l-mahlûq ‘ale’l-Mücbire*, *Kitâbu naîmu ehli’l-cenneti*.⁶⁶

Cafer b. Mübeşşir (ö. 234/848)’e nisbet edilen eserler, *Kitâbü’l-meârif ‘ale’l-Câhız*, *Kitâbu tenzîhi’l-enbiyâ*, *Kitâbü’l-hucceti ‘alâ ehl-i’l-bid’ati*, *Kitâbu nakd*, *Kitâbu ibn Şebîb fî’l-ircâi*, *Kitâbu’l-yakîn ‘alâ bi ruğûsi fî’l-mahlûq*, *Kitâbu’t-tevhîd ‘alâ esnâfi’l-Müşebbiheti ve’l-Cehmiyyeti ve’r-Râfıza*, *Kitâb ‘alâ ashâbi’l-kıyâs ve’r-re’y*.⁶⁷

Câhız’ın pek çok eser te’lif etmesine rağmen sayısı hakkında net bir bilgi yoktur. İbnü’n-Nedîm kendisine 170 eser nisbet ederken Brockelman 176 adet eser nisbet etmiştir. Câhız’ın kaleme aldığı risâlelere *Mecmûati Resâilü’l-Câhız* adı altında neşredilmiştir. Günümüze ulaşmayan ve isminden akideye dair olduğu anlaşılan

⁶² İlyas Çelebi, “Nazzâm”, *DİA*, XXXII, s. 467.

⁶³ İbnü’n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 206.

⁶⁴ *A.g.e.*, s. 207.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 207.

⁶⁶ *A.g.e.*, s. 208.

⁶⁷ *A.g.e.*, s. 208.

eserlerini zikredecek olursak, *Faziletu'l-Mu'tezile*, *Kitâbu'r-Redd 'alâ Ashâbi'l-İlhâm*, *Kitâbu'l-Va'di ve'l-Va'id*, *er-Redd 'alâ'l-Kavliyye*, *er-Redd alâ Ebî İshâk en-Nazzâm ve Eşbâhehu*, *Kitâbu'l-Ma'rife*, *Kitâbu İhâletu'l-Kudreti alâ'z-Zulmi*, *Kitâbu'l-Ahbâr ve Keyfe Tasıhh*, *Kitâbu'r-Redd 'ale'l-Osmâniyye*, *Kitâbu İmâmeti Muâviye*, *Kitâbu Vucûbu'l-İmâme*, *Kitâbu İmâmeti Benî Abbâs*, *Kitâbu'l-İmâme 'alâ Mezhebi's-Şîa*, *Hucecu'n-Nasâra 'ale'l-Müslimîn*, *Kitâbu'l-İstitâ'a ve Halku'l-Ef'âl*.⁶⁸

Cafer b. Harb (ö. 236)'a nisbet edilen eserler, *Kitâbu müteşâbihi'l-Kur'ân*, *Kitâbu'r-Redd alâ ashâbi't-tabâi*.⁶⁹

İskâfî (ö. 40)'ye nisbet edilen eserler, *Kitâbu'l-Latîf*, *Kitâbu 'ale'n-Nazzâm fî enne't-Tabîeyni'l-muhtelifeyn yef'alü bihimâ fiilen vâhiden*, *Kitâbü'l-makâmât fî tafdîli 'alâ aleyhi's-selâm*, *Kitâbu isbâti halki'l-Kur'ân*, *kitâbu'r-redd 'ale'l-Müşebbihe*, *Kitâbu'l mahlûk 'ale'l-Mücbire*, *Kitâbu't-Temvîh nakdi Kitâbu hafs*, *Kitâbu'n-nakd likitâbi'l-Hüseyn en-Neccâr*, *Kitâbu'r-Redd 'alâ men enkere halki'l-Kur'ân*, *Kitâbu's-şerh li eqâvili'l-Mücbire*, *Kitâbu iptâli kavli men qâle bita'zîbi'l-etfâl*, *Kitâbu cemel qavli ehl-i'l-hak*, *Kitâbu'n-naîm*, *Kitâbu mehtelefe fîhi'l-mütekellimûn*, *Kitâbu 'alâ hüseyin fî'l-İstitâa*, *Kitâbu fedâilü 'aleyhi's-selâm*, *Kitâbu nakdi kitâbu İbni Şebîb fî'l-va'id*.⁷⁰ İbnü'l-İskâfî'ye ise, *Kitâbu'l-Mi'yâr ve'l-Müvâzene fî'l-İmâme* eseri nisbet edilmiştir.⁷¹

Ebû Bekir Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm (ö. 200/816), *Kitâbu halku'l-Kur'ân*, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'l-hucceti ve'r-Rusul*, *Kitâbü'l-ây elletî teselü anhâ'l-Mücbire*, *Kitâbü'l-beyân an esmâillâhi celle ismuhu*, *Kitâbü'l-İmâme*, *Kitâbu iftirâqi'l-ümmeti ve ihtilâfi's-Şiyai*, *Kitâbü'r-Redd alâ Hişâm fî't-Teşbîh*, *Kitâbu'l-Mahlûk*, *Kitâbü'l-Harekât*, *Kitâbü'l-Câmi' 'ale'r-Râfıza*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Mücbire fî'l-Mahlûk*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Dehriyye*, *Kitâb 'ale'l-Mülhide*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Yahûd*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Mecûs*, *Kitâbü'l-Ma'rife*, *Kitâbu resâilü'l-eimmeti*, *fî'l-adl*, *Kitâbü'r-Redd 'alâ men qâle bi's-seyf*, *Kitâbü'l-Müciz fî'r-Rasûl*, *Kitâbü'r-Redd ale'z-Zenâdika*, *Kitâbu ma'rifeti vucûhi'l-kelâm*, *Kitâbu mâ delle 'aleyhi'l-kitâb ve's-sünneti ve sıfati'l-kebâir ve seğâiruhâ*.⁷²

⁶⁸ A.g.e., s. 210, 211.

⁶⁹ A.g.e., s. 213.

⁷⁰ A.g.e., s. 213.

⁷¹ A.g.e., s. 213.

⁷² A.g.e., s. 214.

Hişam b. Amru'l-Fûtî, *Kitâbü'l-Mahlûk*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Esam fî nefyi'l-harekât*, *Kitâbu halki'l-Kur'ân*, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'l-Usûli'l-hamse*, *Kitâb alâ ebi'l-Huzeyl fî'n-naîm*.⁷³

Dırâr b. Amr (ö. 200/815), *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'r-Red 'alâ cemû'l-Mülhidîn*, *kitâbu'l-Mahlûk*, *Kitâbü'd-delâleti alâ hadesi'l-Eşyâ*, *Kitâbu yehtevî 'alâ aşerati kitâben fî'r-reddi 'ale'l-Müşebbihe*, *Kitâb yehtevî 'alâ sitteti kütübi fî'r-reddi 'ale'l-Mülhidîn*, *Kitâbun yehtevî alâ aşerati kütübin fî reddi 'alâ ehli'l-milel*, *Kitâbu isbâtî'r-rusul*, *Kitâbü'r-Red alâ Aristotales fî'l-Cevâhir ve'l-Arâz*, *Kitâbü'l-erba'mesâil 'alâ ehli'l-ehvâ*, *Kitâbü'r-redd ale'z-Zenâdika*, *Kitâbu'l-Vaîd*, *Kitâbü'l-Fiker fîllâhi 'ale'l-Vâkfe ve hüve hamsu kütüb*, *Kitâb 'ale'l-Mürchie fî's-şefâati*, *Kitâbü'r-Red 'alâ ashâbu't-tabâi*, *Kitâbü'r-Red 'ale'n-Nasârâ*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l Havâric*, *Kitâbü'l-Kader*, *Kitâbü'l-Îrâdeti*, *Kitâbü't-teşbîh*, *Kitâbü'l-erzâk ve'l-evel ve'l-etfâl*, *Kitâbü'l-esbâb ve'l-ilm 'ale'n-Nübüvveti*, *Kitâb 'ale'l-Mürchie fî'l-Esmâ*, *Kitâbü'l-menzileti beyne'l-menzileteyn*, *Kitâb 'ale'l-Ezârîka ven-Necedât ve'l-Mürchie*, *Kitâbü'r-Redd 'ale'l-Vâkfe ve'l-Cehmiyye ve'l-Ğaylâniyye*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Râfıza ve'l-Haşeviyye*, *Kitâbü'r-Red 'alâ men zaameenne'l-enbiyâi htelefet fî sıfatillâhi azze ve celle*, *Kitâbü'r-Red 'alâ Muammer fî qavlihi enne Muhammeden Rabb*, *Kitâbü'l-Îmâmeti*, *Kitâbü'r-Red 'alâ Muğîreti ve'l-Mansûriyyeti fî qavlihâ enne'l-arza lâ yahlû min nebiy ebeden*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Haşeviyye fî qavlihâ enne'n-Nebiy iza'steğfera li insân ğafera lehu*, *Kitâbu 'alâ men zaame enne'n-Nebiy tereke mine'd-dîn şey'en ve innehû ka-âne ya'lemu'l-ğayb*, *Kitâbu fî enne'l-Esmâi lâ tuqâs*.⁷⁴

Abbâd b. Selmân, *Kitâbü'l-Înkâr enne yehluqu'n-nâs ef'âlihîm*, *Kitâbu Tesbîtu Delâleti'l-Arâz*, *Kitâbu İsbâtî'l-Cüz'üllezî lâ yetecezzâ*.⁷⁵

Ebû Saîd el-Hudrî, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'l-İstitâati*, *Kitâbü'l-Mahlûq 'ale'l-Mücbire*, *Kitâbü'l-Îmân*, *Kitâbu fedâili 'alâ aleyhi's-selâm*.⁷⁶ Ebû Hafs el-Haddâd'a nisbet edilen eser, *Kitâbü'l-Cârûf fî tekâfüü'l-edilleti*.⁷⁷

Ebû İsa Muhammed b. Harun el-Verrâk el-Bağdâdî (ö. 247/861)'ye nisbet edilen eserler, dinler tarihi kitabı niteliğinde olan *Kitâbu'l-Makâlât* (ellezî nakade fîhi

⁷³ A.g.e., s. 214.

⁷⁴ A.g.e., s. 215.

⁷⁵ A.g.e., s. 215.

⁷⁶ A.g.e., s. 215.

⁷⁷ A.g.e., s. 216.

tavâifü'l-Fârisiyye ve'l-Yehûdiyye ve'l-Mesîhiyyeti), *Kitâbi'r-reddi ale's-selâsi firaki mine'n-nasârâ*, *Kitâbü'l-Hades*, *Kitâbü'l-Îmâmeti'l-Kebîr*, *Kitâbü'l-Îmâmeti's-Sağîr*, Peygambere ve İslâmî prensiplere eleştiri yöneltten *Kitâbü'l-Ğarîbi'l-meşriki fi'n-nahv 'ale'l-hayevân*, *Kitâbü iktisâsi Mezâhibi Ashâbi'l-İsneyn ve'r-Red aleyhim*, *Kitâbü'r-Red 'ale'n-Nasârâ el-Kebîr*, *Kitâbü'r-Red 'ale'n-Nasârâ el-evsat*, *Kitâbü'r-Red 'ale'n-Nasârâ el-esğar*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mecûs*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-yehûd*.⁷⁸

Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî'ye nisbet edilen eserler, âlemin ezeliliğinin savunulduğu *Kitâbü't-Tâc*, nübüvveti inkar maksatlı delillerin yer aldığı *Kitâbü'z-Zümürrüd*, Kur'ân'ın nazmını eleştiren *Kitâbü'd-Dâmiğ*, Allah'ın eşyalara dair ilminin hâdis olduğunu muhdes olduğunu öne süren *Kitâbü'l-Kadîb*, Nübüvveti eleştiren *Kitâbü'l-Ferîd fi't-Ta'n 'ale'n-Nebiy aleyhi's-selâm*, hareketlerin sonluluğunun savunulduğu *Kitâbü'l-Lü'lü'e*, *Kitâbü'l-Mercân fi'htilâfi ehli'l-İslâm*, İmâmiyye-Râfıza siyasetini savunduğu eseri *Kitâbu'l-Îmâmeti*, *Kitâbü Halkı'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-bekâ ve'l-Fenâ'*, *Kitâbü'l-vakf*, *Kitâbü Lâ şey' illâ mevcûd*, *Kitâbü'l-İstitâ'a*, *Kitâbü fazîhati'l-Mu'tezile*, *Kitâbü'r-Rü'ye*, *Kitâbü'l-İhticâc li-Hişam b. el-Hakem*, *Kitâbü'l-İnsân*, *Kitâbü'r-Red 'alâ men kâle bi-remyi'l-Hareke bi-basarih*, *Kitâbü İsbâti'r-Rusul*, *Kitâbu fesâdi'd-dâr ve tahrîmi'l-mekâsib*, *Kitâbü'r-Red alâ men nefa el-ef'âl ve'l-araz*, *Kitâbu Mesâil 'ale'l-Hâşimiyye*, *Kitâbu Keyfiyyeti'l-İstidlâl*, *Kitâbü'l-Araz*, *Kitâbü'r-Red 'ale'z-Zenâdika*, *Kitâbü Hikâyeti kavli Mu'ammer ve ihticâcihî fi'l-meânî*, *Kitâbü'n-Nüket ve'l-cevâbât 'ale'l-Menâniye*, *Kitâbu'r-Redd 'ale'l-Mu'tezile fi'l-va'id ve'l-Menzileti beyne'l-menzileteyn*, *Kitâbu hikayeti ileli Hâşim fi'l-cismi ve'r-ru'yeti*, *kitâbü'l-Esmâ' ve'l-ahkâ*, *Kitâbü'l-İbtidâ' ve'l-i'âde*, *Kitâbü'l-Ahbâr ve'r-red 'alâ men ebtale't-tevâtür*.⁷⁹

Ebu'l-Kâsım Hâris b. Ali el-Verrâk, *Kitâbü'l-Mahlûk*, *Kitâbü'l-Esmâi ve'l-Ahkâm*, *Kitâbü'l-Îmâmeti*, *Kitâbü nakzi'z-Zümürrüd*, *Kitâbü Nakzi'd-Dâmiğ*, *Kitâbü nakzi na'ti'l-hikme*, *Kitâbü nakzi't-Tâc*, *Kitâbü Müteşâbihi'l-Kur'ân*, *Kitâbü Hudûsi'l-Âlem ve'l-Edilleti aleyhâ*.⁸⁰

⁷⁸ A.g.e., s. 216; Brockheman, *Index*, s. 421.

⁷⁹ A.g.e., s. 216, 217.

⁸⁰ A.g.e., s. 219.

Şîî alimlerin günümüze ulaşmayan eserlerine bakacak olursak; imametle ilgili ilk konuşan kişi Ali b. İsmail b. Misem et-Temmâr, *Kitâbü'l-İmâme, Kitâbü'l-İstihkâk*.⁸¹ Ebû Muhammed Hişâm b. el-Hakem el-Vâsitî (ö. 179/795), *Kitâbü'l-İmâme, Kitâbü'd-delâleti 'alâ hadesi'l-eşyâi, Kitâbü'r-Red 'ale'z-Zenâdika, Kitâbü'r-Red 'alâ Ashâbi'l-İsneyn, Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbü'r-Red 'alâ ashâbi't-tabâ'i, Kitâbü'r-Red 'alâ men k"âle bi imâmeti'l-mejdûl, Kitâbü İhtilâfî'n-nâs fî'l-İmâme, Kitâbü'l-Vasiyye ve'r-Red 'alâ men enkereha, Kitâb fî'l-Cebr ve'l-Kader, Kitâbü'l-Hakemeyn, Kitâbu'r-Red 'ale'l-Mu'tezileti fî Talha ve'z-Zübeyr, Kitâbü'l-Kader, Kitâbü'l-Elfâz Kitâbü'l-Ma'rifeti, Kitâbu'l-İstitâati, Kitâb 'alâ Şeytânü't-Tâk, Kitâb 'alâ Aristotâles fî't-Tevhîd, Kitâbü'l-Mu'tezile*.⁸²

Şeytânü't-Tâk, *Kitâbü'l-İmâme, Kitâbü'l-Ma'rife, Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezileti fî imâmeti'l-mejdûl, Kitâb fî emri Talha ve'z-Zübeyr ve Aişe*.⁸³ Muhammed b. Celîl, *Kitâbü'l-Ma'rifeti, Kitâb fî'l-İstitâa, Kitâbü'l-İmâme, Kitâb 'alâ men ebâ vucûbi'l-İmâmeti bi'n-Nass*.⁸⁴ Ebû Sehl en-Nevbahtî, *Kitâbü'l-İstîfâi fî'l-İmâme, Kitâbü't-Tenbîh fî'l-İmâme, Kitâbü'r-Red 'ale'l-Gulât, Kitâbü'l-Havâtır, Kitâbü'l-Ma'rifeti, Kitâbü Tesbîtü'r-Risâleti, Kitâbü hadesi'l-âlem, Kitâbü'r-Red 'alâ ashâbi's-sıfât, Kitâbü'r-Red 'alâ men kâle bi'l-mahlûq, Kitâbü'l-keâm fî'l-insan, Kitâbü iptâlî'l-kıyâs, Kitâbü nakzi kitâbi abesi'l-hikmeti 'ale'r-Râvendî, Kitâbü's-sıfât, Kitâbü nakzi't-tâci 'ale'r-Râvendî ve yu'rafu bikitâbi's-sebk, Kitâbü nakzi ictihâdi'r-re'yi 'alâ İbni'r-Râvendî*.⁸⁵

Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (ö. 310/922), Grek felsefesine ve Hint dinlerine dair bilgiler içeren *Kitâbu'l-Ârâi ve'd-Diyânât, Kitâbü'r-Red 'alâ ashâbi't-tenâsuh, Kitâbü't-Tevhîd ve hudusi'l-ileli, Kitâbu nakzi kitâbu Ebî İsa fî'l-garîb el-meşrikî, Kitâbu ihtisâri'l-kevnî ve'l-fesâd li Aristotâles, Kitâbü'l-İhticâc li Ömer b. Abbâd ve nusreti mezhebihi, Kitâbü'l-İmâmeti*. Muhammed b. Beşir, *Kitâbü'l-İnkâz fî'l-İmâme*. Hasan b. Salih b. Hay, *Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbü'l-İmâmeti veledi Ali mine'l-Fatıma*.⁸⁶

⁸¹ A.g.e., s. 223.

⁸² A.g.e., s. 224.

⁸³ A.g.e., s. 224.

⁸⁴ A.g.e., s. 225

⁸⁵ A.g.e., s. 225.

⁸⁶ A.g.e., s. 225, 226.

İbnü'n-Nedîm Şîi müelliflerin zikrettiği kısımda Mukâtil b. Süleyman'a nisbet edilen eserlere de yer vermiştir. Buna göre müellifin inanca dair, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Kaderiyye* eserini zikredebiliriz.⁸⁷

Mücbire fırkasının müelliflerine nisbet edilen eserler; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr er-Râzî (ö. 230/844), *Kitâbü'l-İstitâati*, *Kitâbü Kâne yekûn*, *Kitâbü'l-mahlûk*, *Kitâbü's-Sıfat ve'l-Esmâ*, *Kitâbü İsbâti'r-Rusul*, *Kitâbü't-Ta'dîl ve't-tecvîr*, *Kitâbü'l-İrâdeti sıfatun fî'z-zât*, *Kitâbü'l-İrcâ'*, *Kitâbü'l-İbârât*, *Kitâbü'l-İrâdeti'l-Mücibe*, *Kitâbü'l-Kazâi ve'l-Kader*, *Kitâbü't-Te'vîlât*, *Kitâbü'l-Müstetî' 'alâ İbrâhîm*, *Kitâbü'l-Müciz*, *Kitâbü'l-ilel fî'l-İstitâa*, *Kitâbü'l-Mutâlebât*, *Kitâbü'n-Nüket*, *Kitâbü'l-bedel*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mülhidîn*, *Kitâbü's-sevâb ve'l-ikâb*.⁸⁸

Ebû Amr Hafs el-Ferd (ö. 204/820), *Kitâbü'l-İstitâ'a*, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü fî'l-mahlûk 'alâ Ebi'l-Hüzeyl*, *Kitâbü'r-Red 'ale'n-Nasârâ*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile*, *Kitâbü'l-Ebvâb fî'l-mahlûk*. Abdullah b. Muhammed b. Küllâb (ö. 240/854), *Kitâbü's-Sıfât*, *Kitâbu halki'l-ef'âl*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile*. Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Atiyye, *Kitâbü halki'l-ef'al*, *Kitâbü'l-İdrâk*. Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Mahlebî el-Kerâbisî, *Kitâbü'l-İmâme*.⁸⁹ Ebu'l-Hüseyn Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr el-Eş'ârî, *Kitâbü'l-Müciz*, *Kitâbü İzâhi'l-Burhân*, *Kitâbü't-Tebyîn an usûli'd-dîn*, *Kitâbü's-Şerh ve't-tafsîl fî'r-red 'alâ ehl-i'l-ifk ve't-tadlîl*.⁹⁰

İbnü'n-Nedîm'in Hâricî alimlere nisbet ettiği eserler; Yeman b. Rebâb, *Kitâbü'l-Mahlûk*, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü ahkâmi'l-mü'minîn*, *Kitâbü 'ale'l-Mu'tezile fî'l-kader*, *Kitâbü isbâti imameti Ebî Bekir*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mürchie*, *Kitâbü'r-Red 'alâ Hammâd b. Ebî Hanîfe*.⁹¹

Yahya b. Kamil, *Kitâbu mesâil elletî ceret beynehu ve beyne Ca'fer b. Harb*, *Kitâbü'l-Mahlûk*, *Kitâbü't-Tevhîd ve'r-red 'ale'l-gulâti ve tavâifü's-Şîa*. Abdullah b. Yezîd, *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü 'alâ Mu'tezile*, *Kitâbü'l-İstitâati*, *Kitâbü'r-Red 'ale'r-Râfıza*.⁹² Hafs b. Eşîm, *Kitâbü'l-Fark ve'r-Red aleyhim*. İbrâhim b. İshak el-İbâzî,

⁸⁷ A.g.e., s. 227.

⁸⁸ A.g.e., s. 229.

⁸⁹ A.g.e., s. 230.

⁹⁰ A.g.e., s. 231.

⁹¹ A.g.e., s. 233.

⁹² A.g.e., s. 233.

*Kitâbü'r-Red 'ale'l-Kaderiyye, Kitâbü'l-İmâme. Salih en-Nâcî, Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbü'r-Red 'ale'l-muhâlifîn.*⁹³

2. Günümüze Ulaşan Akîde Konulu Risâleler

2. 1. Te'lif ve Tasnif Türlerine Göre Risâleler

2. 1. 1. Reddiye Türü Risâleler

2. 1. 1. 1. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *er-Risâle fî'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye*

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 100/718) Medine'de doğmuş olup halk arasında akıllı ve zarif bir kişi aynı zamanda Ehl-i beytin önde gelen âlimlerinden birisiydi. Kendisi Abdullah b. Abbas ve babası Muhammed b. el-Hanefiyye'den dersler almıştır. Yaşadığı dönemde ortaya çıkan fikhî ve itikadî sorunları iyi bilen ve çözüm üretmeye çalışan müellif oldukça itibar sahibiydi. Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, ırcâ fikrini ilk temellendiren kişi olarak bilinmektedir. Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye içinde doğup büyüdüğü Mekke ve Medine'de hâkim olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer duyulan hürmet ve saygıdan ötürü babasına ve Sebeî olan kardeşine ırcâ hususunda muhalefet ettiği nakledilmektedir. Müellif Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den ayrılan kişiyi sünnetten ayrılmış sayıyordu.⁹⁴

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye öncelikle *Kitâbü'l-İrcâ* adlı risâlesiyle tanınmıştır. Bu eser dışında kendisine Kaderiyye'ye karşı sorular ve cevaplarını içeren bir risâle daha nisbet edilmiştir. Öncelikle reddiye türü niteliğinde olduğu için ikinci risâlesini bu kısımda inceleyeceğiz.

Risâle Yahya b. Hüseyin el-Hâdi (ö. 298/910)⁹⁵ tarafından günümüze kadar ulaşmıştır.⁹⁶ Eserin üç farklı nüshası vardır.⁹⁷ Josef Van Ess eserin Münih'te bulunan

⁹³ A.g.e., s. 234.

⁹⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, c. XVI, s. 331-332; Sönmez Kutlu, "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 37, s. 1, 1997, s. 320.

⁹⁵ Zeydiyye mezhebi imamlarından biri. Bk. Saffet Köse, "Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak", *DİA*, İstanbul: 1997, c. XV, s. 17-18.

⁹⁶ Fuad Sezgin, *Târîhu't-Turasi'l-'Arabi*, 2. Baskı, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed bin Suûd el-İslâmîyye, 1411\1991, 1:16.

⁹⁷ Bkz. Kitabın nüshaları, Milano, Ombrozaana, 413e; San'a, Mütevekkiliye, Kelâm, 39; Münih, Glaser, 43, de bulunmaktadır.

nüşhasını tahkik ederek yayınlamıştır.⁹⁸ Risâlenin saf diyalektik metot ile yazıldığı söylenebilir. Tartışma üslubu öncülleri iptal etmekle sonuçları iptal etmek şeklinde ilerletilmiştir.⁹⁹ Risâle kaderi inkâr edip özgürlükçü anlayışa sahip olanlar ile her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu savunan anlayış arasında farazî bir mücadeleyi ele almıştır. Risâlede kullanılan bu üslup birkaç yıl sonra Ömer b. Abdülazîz'in risâlesinde veya diğer risâlelerde de görülmektedir.¹⁰⁰

Hanefiyye kader ile ilgili bu risâlesini Abdülmelik b. Mervân'ın teşvikiyle yazmıştır.¹⁰¹ Nitekim Abdülmelik b. Mervân kader konusundaki cebrî düşüncesini yaymak için âlimlerden risâle kaleme almalarını istemiştir. Risâlede insan fiil ve eylemlerinin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiği iddia edilmiştir. Müellif insan fillerinde Allah'ın kudretini ortaya koymak adına çok sayıda ayeti delil olarak göstermiştir. Kaderin yanında nübüvvet, hidâyet ve delalet, ecel ve rızık konularına da değinmiştir.

Hasan b. el-Hanefiyye'nin görüşleri kendisinden sonra gelen Ömer b. Abdülazîz ile aynı doğrultudayken, Hasan el-Basrî'den farklıdır. Hanefiyye risâlesini Kaderiyye ekolüne karşı eleştiri mahiyetinde kaleme aldığı için reddiye literatürüne dahil edilmektedir. Ayrıca risâle Kaderiyye ekolüne karşı yazılmış ilk reddiye eseri olması hasebiyle alan için oldukça önemlidir.

Risâle erken dönem eseri olduğu için sistematik yönden herhangi bir başlıklandırma yapılmamış, ancak Arapça metin belli aralıklar halinde sayılar ile ayrılmıştır. Müellif görüşlerini tartışmacı bir üslupla ortaya koymakta, ancak muhatabının kim olduğu, hangi delilleri öne sürdükleri, hangi görüşleri savundukları hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.

2. 1. 1. 2. Ömer b. Abdülazîz, *er-Risâle fi'r-reddi 'ale'l-Kaderiyye*

Ebû Hafs el-Melikü'l-Âdil el-Eşec Ömer b. Abdülazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî (ö. 101/720)'nin babası Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân, annesi ise Hz. Ömer'in

⁹⁸ Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *er-Risâle fi'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye*. thk. Josef Van Ess. 1. Baskı. Beyrut: Me'hedu el-Almâniyi li'l-ebhâsü's-Şerkiyye, 1977.

⁹⁹ Yasin Ulutaş, "Ömer b. Abdülazîz'in Hayatı, Şahsiyeti, Kelâmi Görüşleri ve Kadere Dair Risâlesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/1, c.16, sayı: 31, s. 336.

¹⁰⁰ Josef Van Ess, *Bidâyetü'l-İlmi'l-keîâm fi'l-İslâm*, Beyrut: Me'hedü'l-Almaniyye lil ebhâsü's-Şerkiyye, 1977, s. 56-57.

¹⁰¹ Josef Van Ess, *a.g.e.*, s. 55.

torunu Ümmü Âsım'dır. Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), Medine'de pek çok meşhur sahâbînin ve tâbiînin ilk tabakasının tedrisinden geçmiştir. Babasının vefatından sonra Hicaz valiliği görevine getirilmiştir. Daha sonra halife olan Ömer b. Abdülazîz, ilk dört halifeye benzeyen uygulamaları ve geleneksel saltanat görüntülerini sona erdirmesi nedeniyle beşinci Hulefâ-i Râşidîn olarak sayılmıştır. Siyâsî, iktisâdî, askerî, sosyal ve toplumsal alanda yaptığı pek çok yeniliğin yanı sıra güvenilir bir hadis râvisi, fakih ve kelim âlimi idi. Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ömer b. Abdülazîz'in tâbiîn neslinin Ehl-i sünnet kelimcisi olduğunu ve Kaderiyye fırkasına reddiye mahiyetinde risâle kaleme aldığını ifade etmiştir.¹⁰²

Risâle Arapça metni ile Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038)'ye ait olan *Hilyetu'l-Evliyâ*'da yer almaktadır.¹⁰³ Ayrıca risâle, Josef Van Ess'in hazırladığı "*Bidâyâtü ilmi'l-kelâm fi'l-İslâm*" Beyrut 1977 eserinde yayınlanmıştır.¹⁰⁴ Kaderi inkâr edenlere reddiye olarak yazılmış olan risâle kırk dört maddeden oluşmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz halifeliği döneminde gerek Gaylân ed-Dimeşkî (ö. 120/738) ile arasında geçen polemiklerde gerekse kaleme aldığı risâlede kader anlayışını vurgulamıştır. Müellif Gaylân ed-Dimeşkî ile insan fiilleri, fiillerin yaratılması, Allah'ın ilmi, hidâyet ve dalâlet, rızık ve ecel konularını tartışmıştır. Ömer b. Abdülazîz ile Gaylân arasındaki polemiklere İbn Asakir (ö. 600/1203), *Târihu Dimaşk*'ta yer vermiştir. Ömer b. Abdülazîz ve Gaylân ed-Dimeşkî'nin arasında geçen diyaloglarda ve kadere dair yazdıkları risâlelerde görülmektedir ki her ikisi de birbirine taban tabana zıt bir kader anlayışına sahiptirler. Ömer b. Abdülazîz'in risâlesinin cedel metodu ile yazıldığı dikkatimizi çeken bir unsurdur. Bunun yanında müellif kaderi inkâr edenlerin öne sürdükleri ayetlerin siyak ve sibakına vurgu yaparak kader anlayışına dair delil getirmiştir.

Risâlede, kader meselesinin tartışılması hoş görülmemiş, gizli bir mesele olduğunun altını çizen müellif düşüncelerini izah etmiştir. Risâlede ayetlerden deliller getirerek insanların yalnızca Allah'ın istemesiyle isteyebileceklerini ifade etmiştir. Ömer b. Abdülazîz, muhatabının Allah'ın ilmini geçersiz sayarak kulun Allah'ın

¹⁰² Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark beyne'l-Fırak*, trc. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 289.

¹⁰³ El-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakatu'l asfiyâ*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1938, c. V, s. 345-355.

¹⁰⁴ Josef Van Ess, *Anfaenge Muslimischer Theologie, Bidayetu ilmi'l-kelâm fi'l-islam: risâletani fi'r-reddi 'ale'l-kaderiyye mine'l-karni'l-evvel li'l-hicre*, Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1977 ss. 2-54.

ilminde terkedilmeyecek olarak yazılmış bir günahın terkedilebileceğini veya yapılmayacak olarak yazılmış bir ibadeti kulun yapabileceğini iddia ettiklerini vurgulamıştır. Müellif İbn Abbas'tan verdiği bir rivayetle bu durumun tevhidi bozduğunu ifade etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, muhataplarının Allah'ın ilmini inkâr etmediklerini ancak Allah'ın kulun günah işleyeceğini bilmesine rağmen kulun günahı terketmeye de gücünün olduğunu bildirmiştir. Müellif, muhataplarının Allah'ın ilminin kulu herhangi bir kötülüğe zorlamadığını iddia ettiklerini ifade etmiştir. Böyle bir iddianın Allah'ın kitabını reddederek düşmanlıkta bulunan kimseler tarafından ortaya atıldığını vurgulamıştır.¹⁰⁵

“İlim yaratmadan sonradır.” iddiasına yanıt veren müellif ezeli olan Allah'ın ilminde ne bir artma ne de bir eksilmenin olmayacağını ifade etmiştir. Müellif, muhataplarının kaderin yalnızca rızık, kolaylık ve bolluk olduğunu, amelin bunlardan ayrı tutulması gerektiğini söylediklerini zikretmiştir. Aynı şekilde hidâyet ve dalâletin de bu kimseler tarafından inkâr edildiğini, bunu iddia edenlerin söylemlerinin Allah'ın mülkünde Allah'ın dışında yaratılanlar üzerinde O'nun dışında iradesini gösteren bir ortağının olduğunu söylemek istemiştir.¹⁰⁶

Risâlede muhatapların Allah'ın kullarından dilediğini daha onlar yola çıkmadan saptırdığını inkâr ettikleri ifade edilerek cebrî bir tutum sergilemiştir. Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ın üç amel üzerine bina edildiğini vurgulamıştır. İlkinin cihad, ikincisinin tevhid ehlinin tekfir edilemeyeceği, üçüncüsünün de tüm takdir edilenlerin(el-mekâdir) Allah'ın kaderinde olduğu.

Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) Ömer b. Abdülazîz'in bu risâleyi kimliği belirsiz kişilere cevap olarak yazdığını belirtmiştir.¹⁰⁷ Bununla birlikte Gaylân ed-Dımeşkî'nin Ömer b. Abdülazîz'e kader ile ilgili mektup gönderdiği, dolayısıyla müellifin söz konusu risâleyi Gaylân ed-Dımeşkî ve onun gibi Kaderiyye ekolüne mensup olanlara karşı yazdığı söylenebilir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ömer B. Abdülazîz, “er-Risâle fi'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye”, çev. Cemalettin Erdemci, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sayı: 2, s. 194.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 195.

¹⁰⁷ Yasin Ulutaş, “Ömer b. Abdülazîz'in Hayatı, Şahsiyeti, Kelâmi Görüşleri ve Kadere Dair Risâlesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/1, c.16, sayı: 31, s. 336.

¹⁰⁸ A.g.e., s. 332.

2. 1. 1. 3. Hasan el-Basrî, *Risâle ilâ 'Abdilmelik b. Mervân fi'l-kader*

Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728), küçük yaşlardan itibaren pek çok sahâbîyle görüşme imkânı bulmuştur. Bir süre kadılık görevinde bulunmuş sonrasında vazgeçerek yalnızca ilimle meşgul olmuştur. Hasan el-Basrî Arap dili belâğatı ve fesâhatı alanında zirve konumdaydı.

Yaşamında Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşları, Kerbelâ Vak'ası gibi pek çok karışıklığa şahit olmuş ve fikirlerini cesaretle söylemiştir. Hasan el-Basrî, Emevîlerin baskı ve şiddete dayalı yönetimini şiddetli bir şekilde kınamıştır. Tâbiîn'in en faziletliyelerinden biri olarak gösterilmiştir.¹⁰⁹

“*Risâle ilâ Abdilmelik b. Mervân fi'l-kader*” Hasan el-Basrî'nin en bilinen risâlesidir. Bu risâle dışında Hasan el-Basrî'nin başka risâleleri de bulunmaktadır.¹¹⁰ Çalışmamızın bu bölümünde ele aldığımız söz konusu risâlede, Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'nin kadere ilişkin görüşlerinin yanında itikadî konulardaki fikirlerini ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca kadere dair yazılan ilk orijinal vesika olması niteliğiyle de önemlidir. Bu çalışma ilk dönem Müslüman kelâmına ilişkin bizlere ışık tutan bir eserdir. Elimizdeki risâlenin dünya üzerinde beş el yazma nüshası bulunmaktadır.

Eserin ilk nüshası, İstanbul Ayasofya Kütüphanesindeki nüsha olup Şemsuddîn el-Kudsî tarafından h. 882 yılında kaleme alınmış, Ahmed Şeyh Zâde tarafından vakfedilmiştir. Bu nüsha İstanbul Köprülü Kütüphanesindeki nüshadan hacim olarak daha küçüktür ve onun özeti mahiyetindedir. Ölçüleri 238*149 (146*75) olan bu eser 13 varaktan oluşmaktadır.¹¹¹

Risâlenin içinde iki mektup bulunmakta olup ilki Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân'a, ikincisi ise Hasan el-Basrî'ye aittir. Abdülmelik b. Mervân bu risâlesinde dönemin en meşhur âlimi olan Hasan el-Basrî'den o dönemde tartışılan kader meselesine ilişkin fikirlerini sormaktadır. Risâlenin ikinci mektubu ise, Hasan el-

¹⁰⁹ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, c. XVI, s. 291.

¹¹⁰ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, c. XVI, s. 292.

¹¹¹ Hasan el-Basrî, *Risâle el-Hasen el-Basrî ile'l-Emîr Abdülmelik b. Mervân*, İstanbul, Ayasofya Kütüphanesi, no: 3998, 1-2.

Basrî'nin kader meselesine dair Abdülmelik b. Mervân'ın sorularına cevaben yazdığı fikirlerini içermektedir.¹¹²

Risâlenin Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye'de bulunan nüshası ise Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının kopyası olarak görülmeli ve ondan ayrılmalıdır. Risâlenin Muhammed İmâre tarafından *Resâilu'l-adl ve't-Tevhîd* içinde yayınlanan nüshası ise, orijinal nüshanın kopyası olan Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye'deki nüsha esas alınarak yayınlanmıştır.¹¹³ Bu nüsha Amara tarafından Ayasofya'daki nüsha esas alınarak yazıldıysa da, Ayasofya nüshasıyla aralarında birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

Risâlenin İstanbul Köprülü Kütüphanesindeki nüshası ise hacim olarak Ayasofya kütüphanesindeki nüshadan geniştir.¹¹⁴ Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye'deki nüshası ise, daha önce belirttiğimiz gibi Ayasofya'daki nüshanın bir kopyası mahiyetindedir.¹¹⁵

Risâlenin dördüncü nüshası ise, İmam el-Hâkim Ebû Sa'd el-Muhsin b. Kerrame el-Cüşemi el-Beyhakî (ö. 494/1101)'nin *Şerhu Uyuni'l-Mesâil* adlı eserinde yer alan “*Mûlahhas Risâle: Muhtasar'Özet Nüsha*”. Bu nüsha da Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye 'de bulunan 27263 B numarada ve 72-74 varaklar arasında bulunan muhtasar'özetlenmiş olup Muhammed İmâre tarafından *Resâilu'l-'adl ve't-tevhîd* içerisinde neşredilmiştir.¹¹⁶

Risâlenin başında Hasan el-Basrî, selef âlimlerinin Allah'ın zâtına isnâd ettiğinden başka bir şeyi ona isnâd etmediğinin altını çizmiştir. Müellif Kur'ân'dan pek çok ayeti delil göstererek kulun kendi iradesine vurgu yapmıştır. Bu şekilde kulun kendi işlediği kötülüklerin Allah'a izafe edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Nitekim Yüce Allah ayetlerde insanlara ancak yaptıklarının karşılığının verileceğini ifade ederek yapıp ettiklerine karşılık sevap veya cezaya muhatap kılınacaklarını belirtmiştir. Bunun yanında müellif Allah'ın kullarına doğru yolu açık seçik bir şekilde beyan ettiğini ve dini açıklaması için peygamberleri görevlendirdiğini ifade etmiştir.

¹¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 202.

¹¹³ *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, dirâse ve thk: Muhammed İmâre, Kahire: Dârü'l-Hilâl, 1971, s. 105 vd.

¹¹⁴ İstanbul Köprülü Kütüphanesi, no: 1598.

¹¹⁵ Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, No: 5221 E-d-b.; Bu konuda bilgi için bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl*, Tunus, 1974, s. 215, (169. dipnot); Suleiman Ali Mourad, *Early İslâm Between Myth and History, Al-Hasan Al-Basrî And The Formation of His Legacy In Calassical İslâmîc Scholarship*, Leiden-Boston, 2006, s. 179.

¹¹⁶ Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, No: 27223 B.; İmâre, *Resâilu'l-'adl ve't-tevhîd*, s. 105.

Hasan el-Basrî Allah'ın kullarına karşı çokça merhametli olduğunu altını çizerek, bazı ayetlerin yanlış te'vil edildiğini ifade etmiştir. O'na göre, Allah kullarına karşı çok adil olandır ve kullarına teklif ettiği ibadetlerin birkaç katını yapabilecek seviyede kudret bahşetmiştir. Buna göre kul olarak emrolunan şeyleri yapan kimsenin Allah kalbini İslâm'a açarak kendisini şerefendirir ve o kimseden küfür, mâsiyet, fîsk, isyan gibi fiilleri yapmayı o kimseye zorlaştırır. Oysaki emrolunan şeyleri yapmayan kimselerin yüce Allah gönlünü kilitler ve sıkıştırır. Nitekim bu o kişinin küfrünün ve sapıklığının cezasıdır.

Hasan el-Basrî, mü'minlerin halifesine dikkat çekerek insanları doğru yoldan uzaklaştıranın halkı tebaası altına alan halifeler olduğunu ifade etmiştir. Nitekim halk önderlerine uymakta, ona itaat etmektedir. Pek çok ayetten bu görüşüne delil getiren Hasan el-Basrî, misâlen Firavun'un kavmini dalâlete sürüklediğini ifade etmiştir. Bu minvalde görüşlerini serdettiği kısmın sonunda müellif "Hidâyet Allah'tan, dalâlet ise kullardandır." demiştir. Müellif Nuh (a.s.)'ın kavmini örnek vererek azap geldiği vakit yapılan tövbenin ve imanın samimi olmadığını ve kabul olunmayacağını ifade etmiştir.

Binyamin Abrahamov'un belirttiğine göre Hasan el-Basrî'nin *Kader Risâlesi*'nden belki de en önemli nokta, özgür iradeyi savunurken nasçılığa yönelmesidir. Nitekim müellif risâlesinde hadisleri kullanmamış, iddialarını Kur'ân ayetleri ile desteklemiştir.¹¹⁷

2. 1. 1. 4. Abdülazîz b. Yahya b. Abdülazîz Kinânî, *Kitâbü'l-Hayde*

Abdülazîz b. Yahyâ b. Abdilazîz el-Kinânî el-Mekkî (ö. 240/854), Harun Reşid dönemine değin konuşulmamış olan halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşüne karşı çıkmış Şâfiî bir âlimdir. Mihne sürecinde görüşlerini halifenin ve halkın huzurunda beyan etmiştir. Müellif, halku'l-Kur'ân görüşünü savunan Ebû Abdirrahman Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî (ö. 218/833) ile halife Me'mun'un huzurunda bir münazara yapmıştır. Bu münazaradaki savunusunun kayda geçirilmesi ile *Kitâbü'l-Hayde* oluşmuştur. Bu risâlenin önemi ise Kinânî'nin görüşlerini içermesinin yanı sıra Bişr el-Merîsî'nin görüşlerini de içermesidir. Söz

¹¹⁷ Binyamin Abrahamov, "Nasçı ve Eserci Söylem", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke, Çev. Orhan Şener Koloğlu, Ulvi Murat Kılavuz, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

konusu risâle halife Me'mun iktidarı ile dile getirilmeye başlanan halku'l-Kur'ân meselesine dair Kinânî'nin görüşlerini içermektedir. Eser üç kısımdan oluşmaktadır. Eserin baş kısmında Mekke'den Bağdat'a gelmesi ve burada Kur'ân'ın mahluk olmadığını dile getirmenin yasaklandığı mihne döneminde çekinmeden söylemini dile getirdiğini ifade etmiştir.¹¹⁸ Bîşr el-Merîsî halku'l-Kur'ân meselesinde halife Me'mun'un huzurunda münazara yapmış ve Bîşr el-Merîsî'ye üstün gelmiştir.¹¹⁹

Eserin ismi konusunda bir belirginlik yoktur. Ancak üçüncü bölümde müellifin ifade ettiği üzere *Kitabü'l-Hayde* ismi müellif tarafından verilmiştir. Eserin ismi hakkındaki ihtilâflar onu rivayet edenlerin eklemeleri olduğu anlaşılmaktadır. Eserin Kinânî'ye nisbeti hakkında bir kesinlik olmamakla birlikte, eserin muhakkıki Cemil Saliba, İbnü'n-Nedîm'in ve Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin eseri Kinânî'ye nisbet etmesinden yola çıkarak risâlenin Kinânî'ye ait olması görüşünü daha sağlam görmüştür.¹²⁰

Eserin esas aldığımız nüshasında ilk bölümde “Kur'ân, varlık anlamında şey midir değil midir?” tartışması,¹²¹ haydenin manası,¹²² “hâlikü külli şey” ayetinin anlamı¹²³ ve ilk bölümün sonunda ilim meselesi¹²⁴ incelenmiştir. Müellif ikinci bölümde ise, öncelikle umum-husus meselesi,¹²⁵ ce'ale ve halaka kelimesi,¹²⁶ mufassal ve muvassal kavrl,¹²⁷ İnsanların dinleri ile ilgili ihtiyacı olan her şey Kur'ân'da vardır,¹²⁸ nazar ve kıyas yönünden Abdülazîz el-Kinânî ile Bîşr el-Merîsî'nin münazarası¹²⁹ işlenmiştir. Son kısımda ise Kinânî'nin münazarayı kazanmış ve halifenin takdirini de almış olmasına rağmen Bîşr ve ashabının halife Memun'a Kinânî'yi doldurmaları¹³⁰ ve halifenin huzuruna tekrar çıkarak ondan özür dilemesi¹³¹ incelenmiştir.

¹¹⁸ Kinânî, *Kitabü'l-hayde*, thk. Cemil Saliba, 2. Baskı, Beyrut: Dâr'u Sadr, 1992, s. 3, 5.

¹¹⁹ Kinânî, *a.g.e.*, s. 147-148

¹²⁰ Kinânî, *a.g.e.*, s. 17-20.

¹²¹ Kinânî, *a.g.e.*, s. 28-39.

¹²² Kinânî, *a.g.e.*, s. 52-54.

¹²³ Kinânî, *a.g.e.*, s. 49-52.

¹²⁴ Kinânî, *a.g.e.*, s. 55-71.

¹²⁵ Kinânî, *a.g.e.*, s. 72-82.

¹²⁶ Kinânî, *a.g.e.*, s. 82-101.

¹²⁷ Kinânî, *a.g.e.*, s. 101- 110.

¹²⁸ Kinânî, *a.g.e.*, s. 122-125.

¹²⁹ Kinânî, *a.g.e.*, s. 125-140.

¹³⁰ Kinânî, *a.g.e.*, s. 146-152.

¹³¹ Kinânî, *a.g.e.*, s. 152-216.

Risâlenin çalışmamızda esas aldığımız nüshası Cemîl Salibâ'nın tahkiki ile Dâru Sadr tarafından Beyrut'ta 1992'de yayınlanmış ikinci baskısıdır. Eserin nüshaları arasında râvîlerden kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar nâşirin belirttiğine göre Kinânî'den insanların naklettiği rivayetlere döneme göre eklemelerden kaynaklanmakta olup bütünlüğü bozmamaktadır.¹³²

2. 1. 1. 5. Ahmed b. Hanbel el-Mervezî el-Bağdâdî, *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) erken yaşlardan itibaren Kur'ân hıfzı, gramer, fıkıh ve hadis ilmi ile meşgul olmuştur. Dönemindeki meşhur âlimlerden fıkıh, fıkıh usulü ve hadis dersi almıştır. Aynı zamanda kendisinden sonra tanınmış pek çok âlimi de yetiştirmiştir. Abbasi halifesinin Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusu hakkında Mu'tezile'nin görüşünü kabul etmeye çağırması Ahmed b. Hanbel gibi bu görüşü kabul etmeyenlerin hapse atılmasına sebep olmuştur. Müellife *el-Müsned*, *Kitâbü's-Sünne*, *Kitâbü'z-Zühd*, *Kitâbü'l-Vera'*, *Kitâbü'l-'ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*, *Kitâbü Fezâ'ili's-Sahâbe*, *el-Mesâ'il*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'l-Îmân*, *el-Akîde* gibi pek çok eser nisbet edilmektedir.¹³³

Ahmed b. Hanbel, inanç problemleriyle ilgilenmiş ve selef düşüncesini savunmuş bir müelliftir. Müellif Hz. Peygamber'in tartışmadığı meseleleri tartışmayı bid'at kabul etse de bulunduğu dönemin getirdiği problemler hakkında görüş bildirmiştir.

Risâlenin tam adı "*er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye fî mâ şekket fîhi min müteşâbihi'l-Kur'ân ve te'evvelethü 'alâ gayri te'vîlih*"tır.¹³⁴ Eserin ihtiva ettiği bazı fikirlerin Ahmed b. Hanbel'e nisbeti tartışmalı olduğundan ötürü eserin müellifine nisbeti ihtilaflıdır.¹³⁵ Bekir Topaloğlu hocanın ilgili DİA maddesinde ifade ettiğine göre, risâlenin râvîlerinden olan Hadır b. Müsennâ'nın bilinmeyen bir kişi olması da eserin müellife nisbetini tartışmaya açmaktadır. Bu ihtilaflara rağmen risâlenin ihtiva ettiği fikirler İbn Hanbel akîdesiyle uyuşması ve bu akîdeden bahseden diğer eserlerde

¹³² Kinânî, *a.g.e.*, s. 19-20.

¹³³ Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, c. II, s. 82-87.

¹³⁴ Bekir Topaloğlu, "er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye", *DİA*, İstanbul: 2007, c. XXXIV, s. 514.

¹³⁵ M. Zâhid Kevserî, *Makâlât*, Kahire: Matbaatü'l-Envar, 1372, s. 324-332.

de nakledilmesi öyle bir tartışmanın yersiz olduğunu göstermektedir. Nitekim onun halkul-Kur'ân konusundaki fikirleri yanlış yorumlanmıştır. Bunlara mukabil pek çok müellif söz konusu eseri Ahmed b. Hanbel'e nisbet etmektedir.¹³⁶

Eserde Cehmiyye'ye¹³⁷ ve Zenâdika'ya¹³⁸ ait iki bölümden Zenâdika'ya ait olan kısım bazı yazma ve matbu nüshalarda bulunmadığı için eser “*er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*” olarak anılsa da eldeki diğer nüshalar iki bölümü de kapsadığı için eserin adı her iki bölümü de ihtiva edecek şekilde isimlendirilmiştir.¹³⁹ Eser Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46) ve daha genel itibariyle Cehmiyye'ye karşı, Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'ân, rü'yetullah,¹⁴⁰ Allah'ın arşa istivâsı¹⁴¹ gibi konulara ilişkin reddiyelerini içermektedir. Müellif *mihne*¹⁴² olaylarının da etkisiyle oldukça sert hükümler ortaya koymuştur. Bu risâlede müellif Cehm bin Safvân'ın hangi görüşüne neden karşı çıktığı ayrıntılı bir şekilde serdetmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46)'nin kendisine karşı eleştirilerine cevaplar vererek bu görüşlerinin kendisini ve ona tâbi olan kişileri küfre götüreceğinin altını çizmiştir.

Eserin ilk bölümü tam olarak kimlerin kastedildiği net olmasa da Zenâdika'ya cevap niteliğindedir. Zenâdika kelimesiyle Mu'tezile'nin kastedilmediğini Zenâdika'nın Kur'ân'da çelişkili ayetlerin bulunduğunu iddiasını ortaya koyması ve ifade edilen bu iddianın temelsiz olması desteklemektedir. Nitekim zındıklar, müteşâbih ayetler arasında çelişki bulunduğunu iddia ederek sapkınlığa düşmüşlerdir. Tüm bunların yanında risâlede Zenâdika ifadesi ile Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî (ö. 301/913-14)'nin kastedilmiş olması kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir.¹⁴³ Eserde metod olarak çeşitli ayetler ele alınarak önce iddialar

¹³⁶ Bekir Topaloğlu, “er-Red ‘ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye”, *DİA*, İstanbul: 2007, c. XXXIV, s. 514; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Akâidü's-selef*, İskenderiye: Münşeatü'l-Maârif, 1971, s. 13-17.

¹³⁷ “Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745-46) itikadî görüşlerinden oluşan mezhebe ve bu mezhebi benimseyenlere verilen ad.” Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, c. V, s. 234.

¹³⁸ “Âlemin kadîm olduğunu ileri süren, Allah'ı yahut Allah'ın birliğini ve âhireti inkâr ettiği halde inanmış gibi görünen kimseleri ifade eden bir terim” Mustafa Öz, “Zındık”, *DİA*, c. XXXIV, s. 390.

¹³⁹ Bekir Topaloğlu, “er-Red ‘ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye”, *DİA*, c. XXXIV, s. 514-515.

¹⁴⁰ “Müminlerin âhirette Allah'ı görmesi anlamında bir kelâm terimi.” Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, *DİA*, c. XXXV, s. 311.

¹⁴¹ “Allah'ın zâtının âlemlerle münasebetini konu edinen sıfatlardan biri.” Yusuf Şevki Yavuz, “İstivâ”, *DİA*, c. XXIII, s. 402.

¹⁴² “Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad.” Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *DİA*, c. XXX, s. 26-28.

¹⁴³ Bekir Topaloğlu, “er-Red ‘ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye”, *DİA*, c. XXXIV, s. 515.

zikredilmiş, daha sonra dil kuralları ve Kur'ân'ın üslûbu içerisinde zındıklara cevap teşkil edecek manalar verme yolu izlenmiştir. Risâlenin ilk kısmında müellifin ilgili mesele ile alakalı olan naklî delilleri serdederken Arap dilinin inceliklerine, ilgili diğer ayetleri göz önüne alarak ve bulundukları bağlam içerisinde ele alması daha belirgindir. İkinci kısımda ise, Cehmiyye'nin görüşleri ele alınmıştır. Müellif bu kısımda, Cehmiyye'nin görüşlerini, İhtilâf noktalarını öne çıkararak serdetmiştir. Bu kısımda, ilâhî sıfatların reddedilmesi, Kur'ân'ın yaratılmışlığı, Allah'ın görülmesinin inkârı, Allah'ın arşta veya semada bulunmayışı ve âhiret hayatının sonluluğu konularını Cehmiyye'yi baz alarak reddiye mahiyetinde ele almıştır. Müellif burada kendi dayandığı delilleri ifade ederken Cehmiyye'nin delillerini de kaydetmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in Zenâdîka lafzıyla kastının ne olduğu âşikar olmasa da İbn Râvendî'nin kastedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Kur'ân'da birbiriyle uyuşmayan ayetlerin bulunduğu iddiasının dayanağı olarak serdedilen fikirler mantık temellerinden yoksundur ve Zenâdîka'dan kastın Mu'tezile ve farklı bid'at¹⁴⁴ gruplarının olması zayıf bir ihtimaldir.

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Cehmiyye ile Cehm b. Safvân ve takipçilerinin kastedildiğini ilgili bölümün başında ifade etmiştir. Bu kısımda, Ebû Hanîfe ve Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bab el-Basrî (ö. 144/761) taraftarlarının da Cehm b. Safvân 'ın görüşlerine katıldığını ifade etmesine rağmen Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'den benimseyebileceği tek görüş, Allah'a arş veya sema gibi sınırlı bir yer nisbet edilemeyeceği fikridir.

Bu eser, akâid meseleleri hakkındaki tartışmaları ihtiva etmesi bakımından oldukça önemlidir. Ahmed b. Hanbel'in akâid konuları ile ilgili Kur'ân ve ayetlerden delilleri sunması, nasları diğer ayetlerle ilişkili bir şekilde Arap dilinin inceliklerini göz önüne alarak yorumlaması oldukça önemlidir. Müellifin bu noktadaki önemi bilhassa ilk bölümde öne çıkmaktadır.

Müellifin te'vile oldukça sert bakmasına rağmen, yer yer başvurmaları dikkat çekmiştir. Ahmed b. Hanbel, mihne olayının etkisinde kaldığı açıktır. Nitekim Kur'ân'ın yaratılması, arşta bulunma ve Allah'a nisbet edilen bazı sıfatların anlaşılması konularında sert hükümler vermiştir. Hanbeli âlimleri söz konusu eserden nakiller

¹⁴⁴ "Asr-ı saâdet'ten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terim." Rahmi Yaran, "Bid'at", *DİA*, c. VI, s. 129.

yapmış ve ihtiva ettiği görüşlerden istidlallerde bulunmuşlardır. Bu âlimlerden bazıları şunlardır: Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923), Ahmed b. Hüseyin, el-Beyhakî (ö. 458/1066), Hanbeli Ebû'l-Vefa İbn Akil (ö. 513/1119), İbn Ebû Ya'la (ö. 458/1066), İbn Teymiyye (ö. 622/1225), İbn Kayim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Seffârîni(ö.1188/1774).¹⁴⁵

Risâlenin çeşitli yazma nüshaları mevcuttur.¹⁴⁶ Çalışmamızda esas aldığımız nüshalar, eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan nüshanın ¹⁴⁷ mukaddimesi ile “*er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*” bölümünün tıpkıbasımı ve 2003 yılında Sabri Selamet Şahin’in yayıma hazırladığı tahkikli nüshadır. Ayrıca Topkapı’da bulunan nüshayı¹⁴⁸ Osmanlıcaya çeviren Kıvamüddin Burslan’ın tercümesini latinize eden Ömer Faruk Teber ve Ahmed Tunahan Akgün’ün çalışması¹⁴⁹ hem Arapça hem Türkçe metni içermesinden ötürü oldukça önemlidir. Kitabın Muhammed Hâmid el-Fıkî¹⁵⁰ Ali Sâmî en-Neşşâr ve Ammâr et-Tâlibî¹⁵¹ ve Abdülazîz İzzeddin¹⁵² tarafından gerçekleştirilen neşirleri mevcuttur.

2. 1. 1. 6. Dârimî, *er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*

Semerkant’lı âlim Dârimî (ö. 255/869) zâhidlerin bulunduğu bir bölgede yaşamıştır. Hicaz, Mısır, Şam, Irak, Kûfe, Horasan hadis tahsili için seyahat ettiği bölgelerdendir. Dârimî’nin öğrencileri arasında Buhârî (ö. 256/870, Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmîzî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), Ebû Zür’a (ö. 281/894), Ebû Hâtim el-Büstî (ö. 354/965), Baki b. Mahled (ö. 276/889) bulunmaktaydı. Öğrencileri eserlerinde kendisinden rivayet ettikleri hadisleri zikretmişlerdir. Hadis ilminin Semerkant’ta yayılmasında Dârimî’nin yapmış olduğu kitap te’lifleri ve hadis öğretimi

¹⁴⁵ ‘*Akâ’idü’s-Selef*, s. 14-17.

¹⁴⁶ M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, c. II, s. 75; Fuat Sezgin, *GAS.*, Leiden: E. J. Brill, 1967, I, 507.

¹⁴⁷ Revan Köşkü, nr. 510/4.

¹⁴⁸ İstanbul’da Revan Köşkü Kütüphanesi’nde 510 numaralı mecmua içerisinde yer almaktadır. Kitabın aslı 12x25 ebatındadır. Mecmua içinde: *el-İbane*, *Usûlü’s-Sünne*, *Sarîhü’s-Sünne*, *er-Red ‘ale’z-Zenâdika*, *er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*, *Kitâbü’s-Sıfat*, *Kitâbu ehâdisi’n-nüzul*, *el-Erba’in fi delâilü’t-Tevhîd*.

¹⁴⁹ Ömer Faruk Teber, Ahmed Tunahan Akgün, “Kıvamüddin Burslan’ın “İmam Ahmed’in Bir Eseri: İslâm’ın En Kadim İki Mezhebinin Münakaşası” Başlıklı Tercüme Makalesi” *er-Red ‘ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye* (Değerlendirme, Sadeleştirme, Neşir), *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 1(13), Bahar 2020, s. 38-87.

¹⁵⁰ Muhammed Hâmid el-Fıkî, *Şezerâtü’l-belâtin* adlı derlemesi içinde, Kahire: 1375, s. 4-40.

¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*, nşr. Abdurrahman Âmire, Riyad, 1982.

¹⁵² Ahmed b. Hanbel, *er-Red ‘ale’l-Cehmiyye*, nşr. Abdülazîz İzzettin es-Seyrevân, Dimaşk, 1408/1988.

etkili olmuştur. Dârimî, hadis ilmindeki derinliği, otoritesinin yanı sıra tefsir ve fıkıh ilminde de otorite olarak görülmüştür. Dârimî, bulunduğu dönemde önemli itikadî ve siyasî mesele olan halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı sorguya çekilenler arasındaydı.¹⁵³

Eser Köprülü kütüphanesinde bulunan yazma nüshasına dayanılarak neşredilmiştir.¹⁵⁴ Bunun dışında Ali Sâmi en-Neşşâr ve Ammar et-Tâlibî'nin neşriyle 'Akâ'idü's-Selef içerisinde yayınlanmıştır.¹⁵⁵ Diğer yandan eserin yayınlanmış üç baskısı Züheyr es-Saviş, dördüncü baskısı ise Nasîruddin el-Elbânî tarafından Gösta Vitestam'ın yapmış olduğu neşir esas alınarak basılmıştır.¹⁵⁶ Eserin Bedr bin Abdullah el-Bedr neşrinde hadislerin kaynaklarını detaylıca incelenmiş, hatalarına işaret edilmiştir.¹⁵⁷

Eserde Cehmiyye ve Mu'tezile'nin görüşleri tekfir edilmiştir. Müellif arşa iman, Allah'ın arşa istivâsı,¹⁵⁸ semaya yükselmesi,¹⁵⁹ hicab, nüzul,¹⁶⁰ Şaban'ın yarısının gecesinde Allah'ın nüzulü,¹⁶¹ Allah'ın arefe gününde nüzulü,¹⁶² rü'yetulah,¹⁶³ Allah'ın ilmi, Allah'ın kelâmı,¹⁶⁴ Vâkıfa,¹⁶⁵ Cehmiyye'nin tekfiri ile ilgili deliller, Zenâdika ve Cehmiyye ile onları takip edenlerin katli konularını ele almıştır.

Dârimî (ö. 255/869)'nin Cehmiyye'yi eleştirisi genellikle arşa istivâ, halku'l-Kur'ân, rü'yet, nüzul, arşa istivâ konularında tekfir boyutuna ulaşacak şekilde yoğunlaşmıştır. Dârimî, Cehmiyye'nin bid'at fikirleriyle mücadele edebilmek için itikadî esasları akıl ile savunma girişiminde bulunmuştur. Dârimî Cehmiyye fırkasının ehl-i kible olmadığına dair deliller öne sürerek onların katline cevaz vermiştir.¹⁶⁶

¹⁵³ Abdullah Aydınli, "Dârimî", *DİA*, İstanbul: 1993, c. VIII, s. 494.

¹⁵⁴ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, neşr: Gösta Vitestam, Köprülü Ktp., (nr. 850, Vr. 76a-109b), Lund-Leiden: 1960.

¹⁵⁵ 'Akâ'idü's-Selef, (*er-Red 'ale'l-Cehmiyye*), nşr. Ali Sâmi en-Neşşâr, Ammar et-Tâlibî, İskenderiye: 1971, s. 253-356.

¹⁵⁶ Bekir Topaloğlu, "er-Red 'ale'l-Cehmiyye", *DİA*, c. XXXIV, s. 512-513.

¹⁵⁷ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Kuveyt, 1416\ 1995, s. 11-12.

¹⁵⁸ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, thk. Ahmed b. el-Müsennâ el-Kufeylî, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2016, s. 94-95, 330.

¹⁵⁹ Dârimî, *a.g.e.* s. 370-171.

¹⁶⁰ Dârimî, *a.g.e.*, s. 369.

¹⁶¹ Dârimî, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁶² Dârimî, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁶³ Dârimî, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁶⁴ Dârimî, *a.g.e.* s. 390-395.

¹⁶⁵ Dârimî, *a.g.e.*, s. 353-363.

¹⁶⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Dârimî", *DİA*, c. VIII, s. 497.

Dârimî eserinde usûli'd-dînin önemli konularından olan Allah'ın sıfatları meselesini detaylıca işlemektedir. Allah'ın kudretinin tecsim ve teşbihten uzak olduğunu izah etmektedir. Müellif Cehmiyye'ye kuvvetli bir şekilde reddiye sunmaktadır.

2. 1. 1. 7. Dârimî, *Nakzü'l-İmâm Ebî Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd 'ale'l-Merîsiyyi'l-Cehmiyyi'l-'anîd fîme'fterâ 'alellâhi mine't-tevhîd*

Eser¹⁶⁷ on beş bab halinde düzenlenmiştir. Eserin muhtevası ise dört bölüm şeklinde ele alınmaktadır. Dârimî eserini Müslümanlara zarar verebilecek ihtilafların etkisini yok etmek maksadıyla yazdığını belirtmektedir. Eserin mukaddimesinde Selef¹⁶⁸ alimleri ile kelâm âlimleri arasında ciddî tartışma konusu olan haberî sıfatların ve Kur'ân'ın ezeli oluşuna delil olarak gösterilebilecek ifadeler yer alır. Ayrıca bu kısımda Basra'da Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve Horasan'da Cehm b. Safvân'ın ortaya çıkışına kadar Müslümanlar arasında itikadî anlamda bir inanç farklılığı olmadığını altını çizmiştir.

Dârimî söz konusu eserini daha önce yazdığı *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* adlı eserine karşı Bîşr el-Merîsî'nin yazdığı eleştirilere cevaben yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁹ Eserin adı Mansur b. Abdülazîz es-Simârî tarafından yapılan tahkikinde belirtildiği üzere *Nakzu Osmân b. Sa'îd ed-Dârimî 'alâ Bîşr el-Merîsî el-cehmî el-'anîd fîme'fterâ 'ale'llâhi mine't-tevhîd*¹⁷⁰ dir. Eserin başında müellifin hayatı, eserin önemi, müellife yöneltile eleştiriler nâşir tarafından hazırlanmıştır. Eserin sonunda kitapta geçen ayet, hadis, şahıs ve konulara göre fihristler bulunmaktadır.

Eserin ilk bölümünde istivâ¹⁷¹ ve nüzûl¹⁷² sıfatları üzerinde durulmuştur. Kur'ân'da Allah'ın bir mekânda bulunması anlamında istivâ kavramı yedi ayette arşa, iki ayette de semaya nisbet edilmiştir. Arş ise Selefiyye'ye göre Allah'ın arş denilen yerde bulunması, kelâmcılara göre ise kainatı hakimiyeti altında tutması anlamındadır. Dârimî istivâ kavramına işaret eden arşın somut bir mekândan ibaret olduğunu ispata

¹⁶⁷ Dârimî, *Reddû'l-İmâm ed-Dârimî 'Osmân b. Sa'îd 'alâ Bîşr el-Merîsî*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

¹⁶⁸ "İtikadî konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen ekol." Sait Özervarlı, "Selefiyye", *DİA*, c. XXXVI, s. 399.

¹⁶⁹ Osman ed-Dârimî, *en-Nakz 'ale'l-Merîsî*, s. 1, 139-142, 145, 146, 149, 152,

¹⁷⁰ Thk. Mansur b. Abdülazîz es-Simârî, Riyad: Mektebetu Edvâü's-Selef, 1999.

¹⁷¹ Dârimî, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁷² Dârimî, *a.g.e.*, s. 20.

çalışmıştır. Allah'ın orada istivâ etmesinin ikamet etmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Kanıtlamak için ayetler ve doğrudan ilgili olmayan rivayetler kullanmıştır.¹⁷³ Müellif ikinci bölümde ise Allah'ın görülmesi konusunu işlemektedir.¹⁷⁴ Bu kısımda muhalif cephesine ise Mu'tezile'yi koymuştur. Eserin üçüncü bölümü kadere ayrılmıştır. Allah'ın ilim, kudret ve irade sıfatlarıyla ilişkili olan kadere iman eden Sünnî âlimlerinin en güçlü delili Allah'ın ilminin gerçekleşecek her şeyi ezelde kapsamış olmasıdır. Dördüncü bölüm ise Kelâmullâhın ve Kur'ân'ın Allah'ın sıfatlarından olduğu, dolayısıyla ezeli olmasının lüzumu konusuna ayırmıştır. Hatime kısmında ise Vâkıfiyye¹⁷⁵ diye bilinen Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı ihtimallerinden hiçbirine yönelmeye ve bu mesele üzerine düşünmenin dahi bid'at olduğunu ifade edenlere eleştiriyle başlamaktadır. Sonrasında Zenâdika ve Cehmiyye'nin küfür sınırına girdiklerini, fikirlerinde ısrarları halinde cezalarının ölüm olacağını belirtmiştir.

Dârimî Mu'tezile'yi ve bazı Hanefî âlimlerini de içinde düşündüğü Cehmiyye'yi hedef alarak onlara karşı ağır bir dil ile eleştiride bulunmuştur. Onları zındık, mülhid¹⁷⁶ ve kâfir olarak nitelemiştir.¹⁷⁷ Onları Kureyş müşriklerine benzetmiş ve inançlarında samimi olmadıklarını belirtmiştir. Dârimî'nin eserde yer verdiği ayetler te'vil ile düşüncelerine destek olmuştur. Oysa ki te'vil prensipte uygun görmediği bir yöntemdir. Naklettiği rivayetlerin çoğunda isnad açısından problemlerin bulunduğu, eserin neşredeni tarafından belirtilmiştir. Allah'ın kudreti ve lütfuyla nüzul ettiğini söylemekte, Vâkıfe'yi cahillikle itham ederken, Allah'ın nüzul ve bir mekânda yer kaplama niteliğinin insanlarca bilinemeyeceğini vurgulamıştır.

Eser, Muhammed el-Fıkî'nin tahkikiyle Beyrut'ta 1358\1938 yılında yayımlanmıştır.¹⁷⁸ Bunun dışında eserin Ali Sâmî en-Neşşâr ve Ammâr et-Tâlibî tarafından yapılan tahkiki ile 'Akâ'idü's-Selef içinde yayınlanmıştır.¹⁷⁹ Müellifin

¹⁷³ Dârimî, s. 23.

¹⁷⁴ Dârimî, *er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî*, Beyrut: 1358, 1. Baskı, s.14.

¹⁷⁵ "İmamın gerçekte ölmeyip tekrar dünyaya döneceğini ileri sürerek bir sonraki imamın imâmetini kabul etmeyen Şîî gruplarına verilen ad." Mustafa Öz, "Vâkıfe", *DİA*, c. XXXXII, s. 487.

¹⁷⁶ "Dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunma anlamında felsefe ve kelâm terimi." Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", *DİA*, XXII, s. 90.

¹⁷⁷ Kamil Çakın, "Ebû Sa'id ed-Dârimî'nin Allah'ın Sıfatları İle İlgili Bazı Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül-Aralık 2000, c. 8, s. 48.

¹⁷⁸ Dârimî, *Reddül İmâm Dârimî Osmân b. Sa'id alâ Bişr el-Merîsî'l Anîd*, thk. Muhammed Hamid el-Fıkî, Beyrut: Dârül Kütübül-İlmiyye, 1938.

¹⁷⁹ Dârimî, *Redd-ül İmâm Dârimî Osmân b. Sa'id alâ Bişr el-Merîsî'l Anîd*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Ammâr et-Tâlibî, 'Akâ'idü's-Selef, s. 357-565.

eserinde muhalif konumunda gördüğü sadece Bîşr el-Merîsî değil, onun izinden giden herkestir. *Er-Red 'ale'l-Cehmiyye* adlı eserinden içerik itibariyle fark olmamasının yanında ikinci eserde muhatabını açıkça beyan etmiştir. Muhteva itibariyle tek fark ise, “hadislerin Hz. Peygamber ve ilk üç halife zamanında yazılmadığı” iddiasını tartışma edinmesidir. Müellifin konuları ele alış yöntemi pek farklı olmamakla birlikte ikinci eserinde muhtevayı geniş bir yelpazeden ve delilleri daha ayrıntılı ele almıştır. Dârimî’yi bu eseri yazmaya yönlendiren sebep ise, Merîsî ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Şücâ’ es-Selcî el-Bağdâdî (ö. 266/880)’den nakil yapılmış bir akâid kitabına ayrıca cevap vermeyi gerektirmesidir. Müellif kendisine reddiye yazdığı kitabın müellifinden “muâriz” olarak bahsetmektedir.

Müellif eserin büyük kısmında, muarızın hadislerin yazımının başladığı dönem ve Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678)’den gelen rivayetlerin güvenilir olmadığı noktasındaki iddialarına karşı cevaplarını serdetmiştir. Dârimî muarızın bir takım ayet ve hadisler hakkındaki iddialarını cevaplamaktadır. Müellifin ele aldığı meselelerden ilki halku’l-Kur’ân meselesi, Hz. İsa ile ilgili “rûhullah” ve “kelimetühü” ibarelerinin, Allah’ın gelmesi ile ilgili Fecr Suresinin 22. ayetinin incelenmesidir. Dârimî son olarak, Cehmiyye’nin halku’l-Kur’ân yönündeki iddialarını, Yahudilerin Üzeyir (a. s.)’ı Allah’ın oğlu, Hristiyanların Hz. İsa’yı Tanrı saymasıyla bir tutarak eserini bitirmiştir.

2. 1. 1. 8. Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu’fî el-Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd*

Buhârî (ö. 256/870), on yaşında ilim tahsiline başlamış on altı yaşında hocalarının hatalarını düzeltir seviyeye geldiği rivayet edilen bir âlimdir. Buhârî, Nişabur, Rey, Bağdat, Basra, Kûfe, Mekke, Medine, Mısır, Şam gibi bölgelere ilim tahsili için gitmiştir. Döneminin önde gelen ilim adamlarından dersler almış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Buhârî pek çok eser kaleme almış, *el-Câmiu’s-Sahîh* bu eserler içinde en önemli eserlerinden biridir. Bunun yanında *Halku ef’âli’l-‘ibâd* ve *r-red ‘ale’l-Cehmiyye* ve *ashabi’t-ta’tîl* akâide dair görüşlerini serdetmesi açısından çalışmamız kapsamında ele alacağımız bir eser olacaktır.

Buhârî *Halku ef'âli'l-'ibâd* risâlesinde Kur'ân'ı mahluk olarak gören Cehmiyye'ye reddiye sunduğu için bu risâleyi reddiye başlığı altında inceledik. Nitekim eserde Cehmiyye'nin özelde Cehm b. Safvân'ın Hıristiyan veya Yahudilerden daha şerli olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁰ Müellif bu risâlede dönemindeki âlimlerin Kur'ân'ı mahluk olarak niteleyenlere karşı kâfir,¹⁸¹ zındık,¹⁸² müşrik¹⁸³ ve dinden çıkmış¹⁸⁴ şeklindeki ifadelerini zikretmiştir. Müellif eserde genel olarak Cehmiyye'yi eleştiri merkezli ele almışsa da bunun yanında Kaderiye, Mu'tezile, Harûriyye, Râfîzîler¹⁸⁵ ve Ehl-i kitaptan¹⁸⁶ bahsetmiştir. Bu bağlamda pek çok ayet ve hadisin yanı sıra sahâbe ve tabiin sözleri delil olarak zikredilmiştir.

Eser Muhammed Şemsü'l-hak el-Azimabadi tarafından 1306'da Delhi'de, Ali Sami en-Neşşâr ve Ammâr et-Tâlibî tarafından '*Akâ'idü's-Selef*' adlı eserin içerisinde 1970'te basılmıştır. Müstakil olarak ise 1404/1984'te Beyrut'ta yayımlanmıştır.¹⁸⁷ Eserin İSAM Kütüphanesinde bulunan diğer tahkiki ise, Fehd b. Süleyman el-Füheyd'e aittir.¹⁸⁸ Eserin Buhârî'ye nisbetinde¹⁸⁹ herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Buhârî'nin mihne döneminde herhangi bir eleştiriye hedef olmamasından dolayı eserin Mütevekkil döneminde veya daha sonrasında yazmış olabilir.¹⁹⁰

Müellif hadis ilmi yanında bulunduğu dönemdeki İslâm fırkalarının itikadî konularda yaptıkları tartışmalara dahil olmuş, üzerinde ihtilaf bulunan inanç meselelerine Kur'ân ve sünnet çerçevesinde çözümler getirmiş hicri üçüncü asrın gözde simalarından biridir. Müellifin *Halku ef'âli'l-'ibâd* adındaki müstakil risâlesi ve *el-Câmiu's-Sahîh*'de inanç meselelerine yer verdiği kısım kendisinin akâid alanında ne kadar önemli bir yeri olduğunu gözler önüne seriyor.

Buhârî ünlü bir muhaddis olmasının yanı sıra inanç ile ilgili meselelerle de yakından ilgilenmiştir. Selef inancına zıt fikirler öne süren Cehmiyye, Mu'tezile,

¹⁸⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, m. 18.

¹⁸¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, m. 9, 11, 16, 25, 26, 30, 31...vb.

¹⁸² a.g.e., m. 5.

¹⁸³ a.g.e., m. 2.

¹⁸⁴ a.g.e., m. 33.

¹⁸⁵ a.g.e., m. 83.

¹⁸⁶ a.g.e., m. 426-429.

¹⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku Ef'âli'l-'İbâd", *DİA*, c. XV, s. 369-371.

¹⁸⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim Cu'fî el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd ve'r-red 'ale'l-cehmiyye ve ashabi't-ta'til*, thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Riyad: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005\ 1425.

¹⁸⁹ İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde Buhârî'nin eserleri arasında yer alır.

¹⁹⁰ Rabia Zahide Temiz, "Mihne Sürecinde Bir Ehl-i Hadîs, Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve *Halk'u ef'âli'l-'ibad* Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:1, 2015, s. 15.

Havâriç ve Şîa mezheplerini eleştirmiştir. Ele aldığı meselelerle hasımlarını tenkit ederken Sünnî inancının oluşmasında önemli bir yeri olmuştur. Buhârî, ayet ve hadislerle çelişen inanç ve akımların vuku bulması durumunda, naslara mutabık olan fikirlerin korunması gayesiyle inanç meselelerin incelenmesinin doğruluğunu vurgulamıştır.

Buhârî eserinde dönemindeki Selef âlimlerinin şiddetli itirazlarına rağmen halku'l-Kur'ân konusunu tartışmıştır. Nitekim bu mesele, insana ait fiillerin bile kadim addedilmesine sebebiyet verecek şekilde yorumlamalara tâbi tutulmuştur. Buhârî bir yöntem olarak kıyası eleştirdiği halde ayet ve hadislerle çerçevesi belirlenmiş bir nazarı benimsemiştir.¹⁹¹ Müellifin *Halku-ef'âli'l-'ibâd* adlı eserinde yaptığı nakillerden anlaşılmaktadır ki akâid konularında; Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797), Ebû Saîd Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî el-Anberî (ö. 198/813-14), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), Ebû Alî el-Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd et-Temîmî el-Yerbûî (ö. 187/803), Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (ö. 198/814) ve Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî (ö. 228/843)'ın görüşlerini benimsemiştir. Eser Buhârî ile çağdaş olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühî en-Nîsâbûrî (ö. 258/872) arasında vukû bulan Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı meselesine dair fikir ayrılıklarını ele almaktadır. Rivayeti Yusuf b. Reyhan ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar el-Firebrî (ö. 320/932) tarafından yapılmıştır.¹⁹²

Buhârî eserine Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı Halku'l-Kur'ân fikrini izah ve hadisçilerin bu iddiayı reddeden görüşlerini zikrederek başlamaktadır. Buhârî, Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia edenlerin Müslüman addedilemeyeceğini kabul edenlerin öne sürdükleri rivayetlere yer vermiştir. Bunun yanı sıra Allah'ın gökyüzünde yer tutması, iman, Allah'ın ahirette görülmesi, cennetin sonlu olması gibi konulara da yer vermiştir. Buhârî bu konularda hasmı konumuna Cehmiyye'yi koyarak meseleleri irdelemiş ve Selefiyye'nin bu meselelerdeki

¹⁹¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, s. 154.

¹⁹² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun 'an esami'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Kilisli Rıfat Bilge-Şerafettin Yaltkaya, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941, c. I, s. 722.

tutumlarına yer vermiştir. Giriş bölümünü bitirirken Buhârî, Cehmiyye'den Bişr b. Gıyas el-Merîsî (ö. 218/833)'nin düşüncelerini özellikle almıştır.

Müellif ilk bab başlığını “Allah’ın kelâmını değiştirmek isteyen Muattıla hakkında âlimlerin görüşleri” olarak belirlemiştir.¹⁹³ Buhârî kulların fiilleri,¹⁹⁴ hicretten sonra Araplaşma,¹⁹⁵ konularını ilk cüzde ele almıştır. Müellif ikinci cüze ise, “Sana Rabbin tarafından indirileni tebliğ et.”¹⁹⁶ ayetini ele alarak başlamıştır.¹⁹⁷ “Nebi’nin Rabbinden zikredip rivayet ettikleri”¹⁹⁸ başlığı altında Allah’ın kelâm sıfatı ve Peygamber ile konuşmasını delillendirir. Üçüncü babda, “Nebi’nin yalnızca Allah’ın sözü ile istiâzede bulunması”¹⁹⁹ başlığı ile Allah’ın sesinin kulların sesine benzemediğinin altı çizilmiştir. Dördüncü babda “Hz. Peygamber’in yüzüğüne Allah’ın kitabından naksettirmesi ve o üzerinde iken hacetini gidermesi”²⁰⁰ başlığı ile Kur’ân ayetlerinin veya lafzatullahın bulunduğu sayfalara abdestsiz dokunmakla ilgili görüşler serdedilmiştir. Eserin beşinci babında “Ümmetimin münafıklarının çoğunluğu Kur’ân okuyucularıdır.” hadisi başlığı altında Muattıla, Cehmiyye ve ehl-i hevâdan söz etmektedir.²⁰¹ Müellif daha sonra kulların seslerine delalet eden bab başlığı altında, mecaz-hakikat, fiil-mef’ul, vasfetmek-vasıf kavramları üzerinde durmuş ve bunların aynı şey olmadığını ifade etmiştir.²⁰² Eserin sonunda ise Buhârî, Allah’ın “Eğer sadıklardan iseniz Tevrat’ı getirin ve okuyun”²⁰³ ayeti hakkında beyanda bulunmuştur.²⁰⁴

Eser pek çok açıdan Ehl-i sünnet kelâmına giden yolu açmıştır denilebilir. Nitekim Kuran’ı lafzî-nefsî kelâm ayırımına tabi tutarak çözmeye çalışan Ehl-i sünnet kelâmcılarıyla aynı açıdan meseleyi ele almıştır. Yine Buhârî fiil ile mef’ulun (tekvin ile mükevven) aynı şeyler olmadığını ifade etmesiyle Allah’ın ezeli bir tekvin sıfatının bulunduğu dikkat çekerek Mâtürîdî kelâm mektebinin de nüvelerini oluşturduğu

¹⁹³ Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd ve’r-red ‘ale’l-Cehmiyye ve ashâbu’t-ta’til*, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984\1404, s. 7.

¹⁹⁴ Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd*, s. 25.

¹⁹⁵ Buhârî, *a.g.e.* s. 47.

¹⁹⁶ Mâide 5/67.

¹⁹⁷ Buhârî, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁹⁸ Buhârî, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁹⁹ Buhârî, *a.g.e.*, s. 89.

²⁰⁰ Buhârî, *a.g.e.*, s. 95.

²⁰¹ Buhârî, *a.g.e.* s. 117.

²⁰² Buhârî, *a.g.e.*, s. 121.

²⁰³ Âl-i İmrân 3/93.

²⁰⁴ Buhârî, *a.g.e.*, s. 123.

söylenebilir. Eser selef metodu ile kaleme alınmış ve Cehmiyye fırkasına karşı ciddi tenkitler içermektedir. Elimizdeki kaynak, Selefiyye'nin arşa istivâ, ilâhî sıfatlar, Allah'ın görülmesi ve iman konusundaki görüşlerini de içermesi bakımından başvurulabilecek önemli bir kaynaktır.

Eserin pek çok neşri bulunmaktadır. Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî,²⁰⁵ Ali Sâmî en-Neşşâr ve Ammâr et-Tâlibî,²⁰⁶ Abdurrahman Umeyre²⁰⁷ ve Ebû Muhammed Sâlim b. Ahmed Saîd b. Besyûnî²⁰⁸ tarafından neşredilmiştir. Eseri Bedr b. Abdullah el-Bedr'de yayımlamakla birlikte baskı yeri ve tarihi bulunmamaktadır.²⁰⁹ Bedr b. Abdullah el-Bedr'in esas aldığı nüsha Amr Abdulmun'im Selim tarafından Kahire'de yayınlanmıştır.²¹⁰ Yusuf Özbek Bedr b. Abdullah el-Bedr neşrini esas alarak *Hadîs-i Şerîfler Işığında İlâhî Kelâmın Müdâfaası* adıyla eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir.²¹¹

2. 1. 1. 9. İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*

Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) döneminin önde gelen âlimlerinden hadis tahsil etmiş kendisi ise pek çok kimseye hadis rivayet etmiştir. Mu'tezilî âlim Câhîz'ın etkisiyle kelam ilmiyle meşgul olmuştur. Kelam ilmine yöneldikten sonra Mu'tezile'nin halkasından ayrılıp hadisçilerin sohbetlerine katılmıştır.²¹²

İbn Kuteybe'nin *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* adlı eseri Kur'an'ın telaffuzunun mahluk olup olmadığı meselesi üzerine Ehl-i hadîs arasında ortaya çıkmış olan ihtilafları ve Cehmiyye ile Müşebbihe'nin bazı görüşlerine dair eleştirilerini içerir. Zâhid el-Kevserî (ö. 1879/1952)'nin tahkikinde belirttiği üzere müellifin son eserlerinden biridir.²¹³

²⁰⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-İbâd*, nşr. Muhammed Şemsulhak el-Azîmâbâdî, Delhi, 1306.

²⁰⁶ Ali Sâmî en-Neşşâr, Ammar et-Tâlibî, *Akâ'idü's-Selefi* içinde, İskenderiye, 1971, s. 117-219.

²⁰⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-İbâd*, nşr. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: 1978.

²⁰⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-İbâd*, nşr. Ebû Muhammed Sâlim b. Ahmed es-Selefi, Ebû Câbir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî, Kahire: 1988.

²⁰⁹ Buhârî, *Halku-ef'âli'l-İbâd*, nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Dâru's-Selefiyye.

²¹⁰ Kahire: Dâru İbn Affân, 2003.

²¹¹ Yusuf Özbek, *Hadîs-i Şerîfler Işığında İlâhî Kelâmın Müdaafası*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.

²¹² Hüseyin Yavuz, "İbn Kuteybe", *DİA*, c. XX, s. 151.

²¹³ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, tsh: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1349.

İbn Kuteybe Müslümanların fikrî ihtilafları nedeniyle gruplara ayrıldıklarını belirterek başlamaktadır. Müellif bu eseri kendisini Cehmiyye'den veya Müşebbihe'den olmakla itham edenlere karşı yazmıştır.²¹⁴ Eser akâid esaslarını merkeze koyan fikrî bir münakaşa içerisine girmektedir. İbn Kuteybe nasları te'vil etme, kelâm metodunu kullanmaması, Arap dili kurallarına başvurmayı yeterli bulması noktalarında Cehmiyye'yi, kader meselesinde Allah'ın küllî iradesi konusunda dil kurallarına uymayan yanlış yorumlar yapması hususunda Kaderiyye ehlini eleştirmiştir. Bu iki grubun yanında İbn Kuteybe Muattıla'nın sıfat anlayışını eleştirmektedir. İbn Kuteybe akâid çerçevesinde Mu'tezile, Hâricî, Şîî gruplarını eleştirirken Hanefilere de tenkitler yöneltmiştir.²¹⁵ Hatta Mu'tezilîlerden sonra İbn Kuteybe'nin en fazla muhalefet ettiği grup Şîî firkadır.

İbn Kuteybe Ehl-i beyte karşı düşmanlığa varacak ifadelerde bulunulmasını eleştirmektedir. Risâlenin ikinci yarısında müellif, Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı meselesini irdellemektedir.²¹⁶ Bu meseleye öncelikle Kur'ân lafzının dilsel tahlilini yaparak problemin ortaya çıkış sebebini ele almaktadır. Ayrıca müellif imanın mahluk olup olmadığı ile ilgili tartışmalara da yer vermiştir. İmanın mahluk olup olmadığı ile ilgili tartışmalara ise Cehm b. Safvân'ın tevile yol açtığını belirtmiştir.²¹⁷ Risâlede müellif, ruh kelimesinin Kur'ân'daki anlamları,²¹⁸ Allah'ın görülmesinin gerçekleşmesi,²¹⁹ istivâ ile ilgili olan nasların yorumuna yer vermektedir.²²⁰

İbn Kuteybe'nin bu risâlesi, Selef akâidine dair pek çok konuya ışık tutmaktadır. Ayrıca elimizdeki eser Sünnî kelâmın oluşumu için oldukça önemlidir. Eserde İslâm akâidinin yanında edebiyat, fıkıh, hadis alanlarına dair önemli bilgiler yer almaktadır. İbn Kuteybe *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* adlı eserinde Kerrâmiyye'yi, Müşebbihe'yi andıran üsluba sahipken, son eserlerinden biri olan söz konusu risâlede orta yolu tutmuş, eski aşırı tutumunu bir yana bırakmıştır.

²¹⁴ Hüseyin Varol, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum: 1986, s. 6, s. 147.

²¹⁵ Gerard Lecomte, "Şafi'nin *İhtilâfu'l-Hadis*'inden İbn Kuteybe'nin *Muhtelefi'l-Hadis*'ine", trc. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul: 1991, c. V, s. 1, s. 25.

²¹⁶ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 25.

²¹⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 67.

²¹⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 31, 69.

²¹⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 32, 34.

²²⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 38, 39, 41.

Müellif eserde akılcılar tarafından hadis ehline yöneltilen hadislerin çelişkili yapısı söylemine cevaben onların eleştirisini kullanmıştır. Öyle ki İbn Kuteybe Cehmî fırkalara yönelik aklî delillerin yapısının çok yüzlü oluşunu ortaya koymuştur. Özellikle *Te'vîlü muhtelifi 'l-hadîs* adlı eserinde kelimcilerin inanç esasları hususunda çelişkili görüşler ileri sürmelerini eleştirmiştir.²²¹

Eserin British Museum'da iki nüshası bulunmaktadır. Eserin neşrinde (Kahire 1349) Kevserî'nin esas aldığı nüsha ile Zâhiriyye kütüphanesinde bulunan nüsha esas alınmıştır.²²² Risâle, M. Zâhid el-Kevserî'nin notlarıyla 1349\1930 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bunun yanında risâlenin Gösta Witestam (Leiden-1960) ve Ali Sâmi en-Neşşâr-Ammar et-Tâlibî'nin 1972 yılında İskenderiye'de '*Akâ'idu's-Selef* içerisinde yaptığı iki neşri daha bulunmaktadır.

2. 1. 1. 10. Harbî, *Risâle fî enne'l-Kur'ân ğayru mahlûk*

Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899) Bağdat'ın Harbiye mahallesinde oturan ve birlikte hadis okudukları arkadaşları onu kendilerinden sayarak Harbî diye hitap ettikleri için bu isimle adlandırılmıştır.²²³ Merv asıllı olan müellif döneminde hadis ve fıkıh alanında otorite olarak kabul görmüştür.²²⁴ Öyle ki Harbî Ahmed b. Hanbel ile fıkıh, hadis ve zühhd konularında mukayese edilmiştir. Harbî, ilim tahsili için Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Salih el-İclî, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm gibi âlimlerden ders almıştır. Kendisinden ise İsmail b. İshak el-Kâdî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Berbehârî rivayet etmiştir.²²⁵

Söz konusu risâleyi reddiye türü içerisinde değerlendirdik. Nitekim risâlede müellif Kur'ân'ın mahluk olduğunu söyleyenlere cevap serdetmiştir. Bu minvalde tâbiûn âlimlerinden 11 adet rivayet nakledilmiştir. Nakledilen rivayetler farklı senelerle hadis kitaplarında da zikredilmiştir. Risâlede Harbî'den yalnızca bir rivayetin olması nüshaya şüpheli yaklaşılmaya sebep olmuştur. Risâlenin muhakıki

²²¹ Binyamin Abrahamov, "Nasçı ve Eserci İtikadî Söylem", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke, İstanbul: Küre Yayınları, 2020, s. 372.

²²² Hüseyin Varol, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum: 1986, s. 6, s. 147.

²²³ M. Yaşar Kandemir, "Harbî", *DİA*, XVI, s. 114.

²²⁴ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, II, s. 257.

²²⁵ El-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, s. 27-28.

eserde Ahmed b. Hanbel'e rivayet edilen risâleyi de neşretmiştir. Bu risâlenin halife Mütevekkil'in Ahmed b. Hanbel'den Kur'ân hakkındaki fikirlerini istemesi üzerine kaleme aldığı belirtilmektedir. Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bu risâlede Harbî'nin risâlesinde zikredilen 11 rivayeti görmekteyiz. Muhakkık söz konusu iki risâlenin aynı konuda olması sebebiyle bir arada neşretmiştir.

Harbî ele aldığı bu küçük hacimli risâlede²²⁶ Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia edenlere cevap vermektedir. Nakillerin çoğunluğunu Ahmed b. Hanbel'in oğullarından Salih b. Ahmed'in babasından yaptığı nakiller ve birkaç ayet oluşturmakta, hadislere hiç yer verilmemektedir.

Risâlede müellifin kendisine ait sadece bir nakilden söz edilebilir. Bu nakil ise Ahmed b. Hanbel'i öldükten sonra rüyasında Allah'ın onu "Kur'ân mahluk değildir" sözünden ötürü ödüllendirdiğini gördüğünü ifade ettiği nakildir. Bunun dışında naklettiği üç rivayet vardır ki ifade ettiğimiz gibi bu rivayetlerin senedindeki en son râvînin Harbî'den bir asır sonra yaşamış olması dolayısıyla kendisiyle bir ilgisi yoktur. Müellifin üzerinde durduğu diğer nokta ise hevâ ehlinden uzak durmayı salık veren Ahmed b. Hanbel'in tâbiûndan senetlerini zikretmeden belirttiği nakillerdir.²²⁷

2. 1. 2. İspat ve Temhid Türü Risâleler

2. 1. 2. 1. Kitâbü's-Sünne Türü Eserler

Ebû Abdurrahman Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, es-Sünne

Ebû Abdurrahman künyeli Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), babasının kendisinden övgüyle bahsettiği bir âlimdir. Nitekim diğer âlimler arasında da hadis alanında güvenilir olduğu ifade edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in meşhur eseri Müsned adlı eserinin tertip ve tasnif işlemini oğlu Abdullah b. Hanbel yapmıştır.²²⁸

Risâle Ahmed b. Hanbel'in oğlu olan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e aittir. Kendisi babasından en çok rivayet alan kişi olarak bilinmektedir. Babasından naklettiği rivayetleri قال أبي ifadesiyle nakletmiştir. Abdullah b. Hanbel başta babası olmak üzere

²²⁶ İbrâhim el-Harbî, *Risâle fî enne'l-Kur'ân ğayru mahlûk*, thk. Ali b. Abdülazîz Ali eş-Şebl, Riyad: Dârü'l-Âsime li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995.

²²⁷ Ahmet Özer, "Ehl-i Hadîsin Red Literatürü" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 92.

²²⁸ Selahaddin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *DİA*, c. I, s. 180.

İbrahim b. el-Haccac es-Sâmî (ö. 231/845), Yahya b. Ma'în (ö. 233/847), Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849) gibi âlimlerden rivayetler nakletmiştir.²²⁹

Abdullah b. Hanbel'in fıkıh, akâid ve ahlâk ile ilgili görüşleri bu eserde²³⁰ toplanmıştır. Çalışmamızda Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî'nin tahkikli nüshasını²³¹ esas almaktayız. Eserin baskılarının arasında bazı farklılıklar mevcuttur.²³² Esas aldığımız baskının başında muhakkıkın eser üzerine yaptığı yüz sayfalık çalışma yer almaktadır. Eserde konular dağınık bir şekilde işlenmiştir. Nitekim bu durum söz konusu dönemde kelâm sahasında sistemin oturmadığının göstergesidir. Bunun yanında Ahmed b. Hanbel'in esas gayesi inanç alanında bir sistem oluşturmak değil, selevin inancını, bid'at düşüncelerin etkisinden korumaktır. Müellif inceleyeceğimiz söz konusu risâlenin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* adlı eserinin tertip ve tasnifini yapmış, fıkıhla ilgili görüşlerini, babasından aldığı cevapları ve konu ile ilgili diğer âlimlerin rivayetlerini "Mesâil" adı altında toplamıştır.

Eserde yer alan konular şu şekilde ifade edilebilir: Cehmiyye'ye reddiye niteliğinde kıldırıkları namaza mütâbî olunmayacağına,²³³ halku'l-Kur'ân yönündeki iddialarından dolayı tekfir edildiklerine,²³⁴ bu sebeple öldürülmelerinin gerektiğine ilişkin pek çok rivayet²³⁵ bulunmaktadır. Eserde Cehm b. Safvân'ın hayatının sonlarına doğru namaz kılmayı bıraktığı yönünde rivayetler de bulunmaktadır. Eserde bazı âlimlerin Cehmiyye hakkındaki görüşleri zikredilmiştir.

Eserde ayrıca Ebû Hanîfe'yi eleştiren pek çok âlimden rivayetler vardır. Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetlerden anlaşıldığı üzere Cehmî bir anlayışa sahiptir. Kur'ân'ın mahluk olduğunu ifade ettiğinden ötürü hakkında küfürle itham edildiği pek çok rivayet nakledilmiştir.²³⁶

²²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, IX, s. 375.

²³⁰ Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, Kahire, 1349; nşr. Muhammed b. Said b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1985; nşr. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî, Demmâm, 1994.

²³¹ thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî, Ramâdiye li'n-Neşir, Riyad, 1994, 2. bsk.

²³² Eserin altı farklı kütüphanede yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu yazmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, (nâşirin mukaddimesi), s. 87-98.

²³³ *a.g.e.*, s. 3.

²³⁴ Abdullah b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 12-78.

²³⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 11, 42, 194, 206.

²³⁶ Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî, Demmâm, 1994, c. I. s. 180.

Eserde yer alan diğer konular ise; rü'yetullah,²³⁷ Allah'ın ilim sıfatı, arş ve kürsi,²³⁸ nüzul meseleleridir. Bu konular çeşitli ayet, hadis ve sahâbe sözlerine işaret edilerek serdedilmiştir.²³⁹ Bunun yanında kitapta yer alan diğer meseleler, kabir azabı, ahiret ahvali, kişinin yüzüne vurmanın sakıncalarıdır.²⁴⁰ Eserde imanının artması-eksilmesi konusunda Mürcie'ye reddiye yöneltilmiştir. Reddiye yöneltilip ismi geçmeyen bazı fırkalar vardır. Bunlar; Kaderiyye, Şîa, Havariç, Râfizîler ve Vâkıfe'dir.²⁴¹ İsimleri zikredilerek reddiye yöneltilen kişiler ise; Ebû Hanîfe, Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702), Gaylân ed-Dımeşkî, Mu'tezile'nin kurucusu olarak kabul edilen Amr b. Ubeyd, Cehm b. Safvân, Bişr el-Merîsî ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'dir. Eserin son kısmında ise, dört halifeden övgüyle bahseden nakiller yer almaktadır.

İbn Ebû Âsım, Kitâbü's-Sünne

İbn Ebû Âsım (ö. 287/900) döneminde önemli şehir merkezlerine seyahat etmiş, meşhur âlimlerden ders almıştır. Kendisi fıkhıta Zâhirî mezhebine mensup olsa da Zâhirî mezhebinin kurucusu Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884)'ye bazı noktalarda karşı çıkmıştır.²⁴² İbn Ebû Âsım, Dâvud ez-Zâhirî'nin sahih bulmadığı hadisleri toplayıp kendisine reddiye yazmıştır. Müellifin pek çok te'lifi olmasına rağmen *Müsned, el-Âhâd ve'l-mesâil* ve *Diyât ve Kitâbü's-Sünne* eserleri günümüze ulaşmıştır.

Eser,²⁴³ İbn Ebû Âsım'ın bulunduğu dönemdeki sünne türündeki eserlerin muhtevasıyla aynıdır. Eserde tartışmalı meseleler diyalog halinde ele alınmamış ve müellifin itikadî görüşleri belirli konu başlıkları altında serdedilmiştir. Diğer sünne türünde te'lif edilen eserlerden ayrılan yönü ise, eserin dörtte birinin sahâbenin faziletine ayrılmasıdır. Eserin sonunda eserde zikredilen ayet, hadis ve asarın sonrasında

²³⁷ a.g.e., s. 411, 1029.

²³⁸ a.g.e., s. 594.

²³⁹ Ahmet Özer, "Ehl-i Hadîsin Red Literatürü" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 102.

²⁴⁰ a.g.e., s. 496, 1024, 1052, 1068.

²⁴¹ Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-Sünne*, m. 225.

²⁴² Ahmet Özer, "Ehl-i Hadîs'in Red Literatürü", s. 94.

²⁴³ İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-sünne*, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbire, Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1998, c. 2; Diğer baskısı, thk. Albânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1980, 3. cilt.

ise nakledilen ayet hadis ve asarın sahâbe ve tabiin ismine göre fihristine yer verilmiştir. Eserin sonunda bir de konu fihristi bulunmaktadır.

Müellif eserine ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı²⁴⁴ hadisini zikrederek doğru yolda olan gruba işaret etmiştir. Daha sonra hevâ ehlinden bahsetmiştir,²⁴⁵ Hz. Peygamber'in ve sahâbenin sünnetine bağlılığı vurgulamıştır.²⁴⁶ Bu ifadeleriyle İbn Ebû Âsım, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlayışının öncülerinden olmuştur. Müellif diğer fırkaları bid'at ehli olarak nitelendirmiş ve onlarla itikadî konularda tartışma yapmanın sakıncalı olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷

İbn Ebû Âsım, kader mevzusuna geniş yer ayırmış ve Âdem ile Musa'nın kaderle ilgili tartışması,²⁴⁸ Hz. Ömer'in kader hakkındaki sorusu,²⁴⁹ Hızır'ın öldürdüğü çocuğu,²⁵⁰ cennet ve cehennemliklerin anne karnında belli olması²⁵¹ gibi örneklerle meseleyi ayrıntılandırmıştır. Bunun yanında müellif Deccâl bahsine²⁵² değinerek buradan hareketle Allah'ın gerçekleşmeden önce de olaylar hakkında bilgi sahibi olduğuna delil getirmiştir. İbn Ebû Âsım kader hakkında konuşmanın Hz. Peygamber tarafından hoş görülmediğine değinerek bu konuda rivayetlere yer vermiş, kader mevzusunda aklî çıkarımlarda bulunmanın fayda vermeyeceğini ifade etmiştir.²⁵³

Müellif kader meselesini inceledikten sonra rü'yetullah²⁵⁴ meselesine geçmiştir. Rü'yetullah meselesinde de Ehl-i hadîsin anlayışı devam ettirilmiştir. Bu konuda temel aldığı nakiller ise “Allah'ın bulutsuz bir havada kamerin görülmesi gibi görüneceği” hadis²⁵⁵ ile ayette zikredilen “ziyâde”²⁵⁶ kelimesinin görme manasına geldiğine işaret eden tefsirlerdir.²⁵⁷

Allah'ın sıfatları meselesini de inceleyen İbn Ebû Âsım, bu mevzu hakkında her iki grubun da temel hareket noktasının Allah'a eş koşturmak olduğunun altını çizerek

²⁴⁴ İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, I, m. 1, 2, 45, 63.

²⁴⁵ *a.g.e.*, I, m. 3, 4, 7, 9, 13 vb.

²⁴⁶ *a.g.e.*, I, m. 23, 24, 54, 60, 61, 80 vb.

²⁴⁷ *a.g.e.*, I, m. 195.

²⁴⁸ *a.g.e.*, I, m. 143.

²⁴⁹ *a.g.e.*, I, m. 176.

²⁵⁰ *a.g.e.*, I, m. 200.

²⁵¹ *a.g.e.*, I, m. 181.

²⁵² *aa.g.e.*, I, m. 399, 400.

²⁵³ *a.g.e.*, I, m. 355, 415.

²⁵⁴ *a.g.e.*, I, m. 437, 441, 643.

²⁵⁵ *a.g.e.*, I, m. 452.

²⁵⁶ Yunus 10\26.

²⁵⁷ İbn Ebû Âsım, *a.g.e.*, I, m. 483.

giriş yapmaktadır. Her grup kendi görüşünü delillendirirken kendi içlerinde tutarlı olsa da ortaya koydukları argümanlar ile birbirlerine zıt bir görünüm çizmekte ve eleştirirken tekfire kadar varmaktadırlar. Müellif nazarında sıfatları yalnızca Allah'ın bildirdiği kadar bilebiliriz ve keyfiyetlerini bilemeyiz.²⁵⁸

Müellif son olarak şefa'at mevzusunu ele almaktadır. İbn Ebû Âsım bu bölümde, Hz. Peygamber'in ümmetinin yarısının cennete girmesini değil de şefa'ati seçmesinin nedeni²⁵⁹ ve Peygamber'in şefa'atinin kimler için olduğu²⁶⁰ meselelerini incelemiştir. Müellif itikadî meselelere ayırdığı ilk kısımda bizzat işaret etmeden Mu'tezile ve Cehmiyye'yi eleştirmektedir. Eserin ikinci kısmında ise Hâricîler, Râfîzîler ve Mürcie ile ilgili ayrı başlıklar halinde incelenmiş ve onların aleyhinde Hz. Peygamber'den gelen hadislere yer verilmiştir.

Müellif, Hâricîler başlığı altında bu fırkanın özelliklerinin Hz. Peygamber tarafından haber verildiği yönündeki rivayetlere²⁶¹ yer vermiştir. Mürcie başlığı altında ise, onların şefa'ate nail olamayacakları,²⁶² imanın artıp eksilmesi²⁶³ ve va'd ve va'id mevzuları²⁶⁴ işlenmiştir. Râfîzîler başlığı altında müellif, Hz. Peygamber'den bu grubun ortaya çıkışıyla ilgili gelen rivayetlere²⁶⁵ yer vermiş, sahâbeye kötü söz söyleme,²⁶⁶ yöneticiye itaat,²⁶⁷ hilafetin Kureyşîliği²⁶⁸ bahislerini ele almıştır. Müellif eserinin sonunda tüm itikadî görüşlerini serdettiği bir metin²⁶⁹ kaleme almıştır. Bu metinde maddeler halinde Ehl-i hadîsin görüşlerini görmemiz mümkündür.

Taberî, Sarîhu's-Sünne

Ebû Câfer künyeli Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) döneminde önde gelen âlimlerden hadis, tefsir, fıkıh ve İsrâîlyyât haberleri alanında dersler almıştır. Ahmed b.

²⁵⁸ İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, I, s. 521. Ayrıntılar için bkz. I, s. 499-795.

²⁵⁹ a.g.e., I, m. 839.

²⁶⁰ a.g.e. I, m. 852, 854, 867.

²⁶¹ a.g.e., II, m. 946.

²⁶² a.g.e., II, m. 979-985.

²⁶³ a.g.e., II, m. 987-992.

²⁶⁴ a.g.e., II, m. 993-1011.

²⁶⁵ a.g.e., II, m. 1012.

²⁶⁶ a.g.e., II, m. 1022-1026.

²⁶⁷ a.g.e., II, m. 1143-1163.

²⁶⁸ a.g.e., II, m. 1143-1163.

²⁶⁹ a.g.e., II, s. 1027-1032.

Hanbel ile görüşmek, ondan ders almak için Bağdat'a gitmiş ancak onunla görüşmeden vefat etmiştir. Taberî Bağdat'ta meşhur eseri *el-Câmiu'l-Beyân*'ı yazmıştır. Taberî ömrünün sonuna kadar ilim ile uğraşmıştır. Yetiştirdiği pek çok talebeye eserlerini takrir ettirmiştir. Edindiği bu şöhretin yanı sıra Hanbelî ve Zâhirî mezhebi taraftaralarından düşmanlık görmüştür. Taberî'nin Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine eseri *İhtilâfu'l-fukahâ*'da yer vermemesi Hanbelîlerin düşmanlığına sebebiyet vermiştir.²⁷⁰ Zâhirî mezhebi kurucusu Dâvûd b. Ali el-İsfahânî'den ders alan, onunla ilmî tartışmalarda bulunan Taberî, hocasının görüşlerine muhalefet edince derslerine katılmayı bırakmıştır. Sonrasında Taberî, Zâhirîler aleyhinde *er-Red 'alâ zi'l-esfâr* adlı eserini yazmış, Dâvûd b. Ali el-İsfahânî'nin vefatıyla eseri yazmayı bırakmıştır. Taberî çok yönlü bir müellif olup "İmâmü'l-müfessirîn" diye anılırdı. Bunun yanında hadis alanında Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892) ve Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) tabakasından veya altıncı tabakadan bir muhaddis olarak zikredilir.²⁷¹

On iki yaşında ilim talebine başlayan Muhammed b. Cerîr et-Taberî Ebû Ca'fer künyesi ile meşhur olmuştur. Taberî özellikle tefsir ve tarih ilminde önde gelen âlimlerdendir. Bu iki ilim dalının yanı sıra hadis, fıkıh, nahiv, akâid gibi ilim dallarının neredeyse hepsinde eser yazmıştır. İslâmî ilimlerde döneminin önde gelen âlimlerinden dersler almış kendini küçük yaşlarda geliştirmeye başlamıştır. Taberî, eserlerinde kendisinden önce zikredilen rivayetlere düşüncelere yer vermiş olmakla birlikte kendi düşüncelerini de ortaya koyması ve temellendirmesi ile dikkat çeken bir âlimdir.²⁷²

Taberî'nin eserlerinden kendisinin Ehl-i sünnet ve Selefe bağlı bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Bu minvalde Cebriyye, Kaderiyye ve Mu'tezile'ye karşı sert bir tutum ortaya koyduğu görülmektedir. Özellikle Kur'ân'ın yaratılması tartışmalarında Kur'ân'ın yaratıldığını söyleyenlere mürted demiş ve sert bir tutum izlemiştir. Kur'ân'ın yaratılması konusu yanında kader, Kaderiyye mezhebi, Allah'ın görülmesi, mürtekeb-i kebîre,²⁷³ meşîet (irade), Hâricîler ve Râfizîleri ashaba sövmeleri ve Hz. Ebû Bekir,

²⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk.: İhsan Abbas, Lübnan: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993, XVIII, s. 58.

²⁷¹ Mustafa Fayda, "Taberî", *DİA*, XXXIX, s. 315.

²⁷² Mustafa Fayda, "Taberî", *DİA*, c. XXXIX, s. 317.

²⁷³ "Büyük günah." Adil Bebek, "Kebîre", *DİA*, c. XXV, s. 163.

Ömer ve Osman'ı halife olarak saymayanları eleştirmesi, iman konularında görüşlerini zikretmiştir.²⁷⁴

Çalışmamızda esas aldığımız nüsha, Bedr b. Yusuf Ma'tûk'un tahkiki ile Dâru'l-Hulefâ (Kuveyt: 1985) tarafından basılmıştır. Eser 41 sayfadan oluşmaktadır. Eserin başında kitabın müellife nisbeti izah edilmiş, tahkik edilirken takip edilen yöntem ifade edilmiştir. Taberî akâid konularını ele aldığı bu eserinde nakil ağırlıklı olmasına rağmen itikadî görüşlerini özet halinde zikretmiştir. Müellif, düşüncelerini ifade ederken rivayeti merkeze almıştır. Hakkında ayet ve hadis olan konularda tevil ya da teşbih kabul etmemektedir.

Taberî (ö. 310/923) bu eserde; Peygamber'in elçi olarak gönderilmesi, ondan sonra gelen halifeleri ve ümmetin içine düştüğü ihtilafları ele almıştır. Bu ihtilaflardan öncelikle Kur'an'ın yaratılması mes'elesini,²⁷⁵ rû'yetullah,²⁷⁶ kulların fiilleri,²⁷⁷ sahâbîlerin en üstünü ile ilgili görüşlerini,²⁷⁸ imanın tanımı, imanın artması veya azalması,²⁷⁹ isim ile müsemmanın aynı olup olmadığı meselesini,²⁸⁰ kişinin söylemediğini ona isnat etmekten sakındırmayı ele almıştır.

Taberî, et-Tebîr fî usûli'd-dîn

Tebîrû üli'n-nühâ me'âlimi'l-hüdâ (et-Tebîr fî me'âlimi'd-dîn), Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl tarafından notlar ve İbn Bâz'ın bazı ta'likleriyle neşredilen inanca dair bir risâledir.²⁸¹ Hamevî'nin naklettiği bilgiye göre eser otuz varaktır.²⁸² Eserin yaygın ismi *et-Tebîr fî me'âlimi'd-dîn* olsa da *Risâletü'l-basîr fî me'âlimi'd-dîn* şeklinde de isimlendirilmiştir. Eserin muhakkıkı İspanya Escorial Kütüphanesi'ndeki (nr. 1514, vr. 81-104) yazmayı esas almıştır. Risâlenin yirmi dört sayfa olması nedeniyle nüshanın son altı sayfasının kayıp olduğu düşünülmektedir.²⁸³

²⁷⁴ Bk. Taberî, *Sarîhu's-Sünne*. thk. Bedr b. Yusuf Ma'tuk, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1985.

²⁷⁵ Taberî, *Sarîhu's-Sünne*, thk. Bedr b. Yusuf Ma'tuk, Kuveyt: Dâru'l-Hulefa, 1985, s. 18.

²⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, s. 20.

²⁷⁷ Taberî, *a.g.e.*, s. 21.

²⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, s. 23.

²⁷⁹ Taberî, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸⁰ Taberî, *a.g.e.*, s. 26.

²⁸¹ Taberî, *et-Tebîr fî Me'âlimi'd-dîn*, thk. Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, tlk. İbn Baz, Riyad: Dâru'l-Asıme, 1996; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, s. 318.

²⁸² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Mısır, t.y., c. XVIII, s. 80.

²⁸³ Taberî, *Tabsir*, (Muhakkikin mukaddimesi), s. 88.

Eserin başında zikredildiği üzere, Taberîstan'ın Âmul şehrindeki halkın sordukları sorulara verdiği cevapları içermektedir. Taberîstan'ın Âmul kenti halkı mektup yazarak Tâberî'den inanç konularında kendilerine doğru bilgileri yazmasını istemişlerdir. Nitekim o dönemde Âmul kendi içerisinde itikâdî meselelerde ihtilaflar baş göstermiştir. Halk “aynı Allah’a ve aynı Peygamber’e tâbî oldukları halde aralarındaki İhtilâfların neden ortaya çıktığını” sorarak Taberî'den yardım istemişlerdir. Taberî ise, bunun üzerine kendilerine risâle göndermiştir.²⁸⁴

Müellif eserinde “Hz. Peygamber’den (s.a.v) sonra ümmet içinde meydana gelen İhtilâflar” başlığı altında dokuz adet ihtilaf saymıştır. Bunlar; imâmet, Allah’ın bazı şeylerde zuhur ettiği iddiası, Ef’al’i ‘ibâd, Mürtekib’i-kebîre, imanda istisnâ, imanın artması ve eksilmesi, Kur’ân’ın yaratılmışlığı, kabir azabı, Allah’ın görülmesi. Taberî Peygamber’den (s.a.v) sonra bu ihtilâfların sırasıyla meydana geldiğinin altını çizmiştir. Taberî’nin meselelere kronolojik olarak yaklaştığını ifade edebiliriz. Nitekim kendisi dördüncü ihtilâf olan büyük günah işleyeninin durumu konusunun başında “Üçüncü tartışma ef’âlî-l-‘ibâd konusundan sonraki mesele mürtekib-i kebîre meselesidir” demektedir.²⁸⁵

Eserdeki konu başlıklarını şu şekilde sıralayabiliriz: İsim ile müsemmanın aynı olup olmadığı meselesi, Allah’ın sıfatları, Kur’ân’ın yaratılmış olup olmaması meselesi, Rû’yetullah, kulların fiilleri, imanın tanımı, ehl-i kebâir, kaza ve kader, kabir azabı, imâmet. Müellif eserde tevhid ve ulûhiyyet konularının üzerinde dikkatle durmuştur. Bunun yanında imanın mahiyeti, imanda istisna ve imanın artıp eksilmesi meselelerini büyük günah meselesiyle bağlantılı olarak işlemiş bu konularda selef ile aynı görüşü benimsemiştir. Şunu açıkça belirtmek gerekir ki Taberî selef kavramını terim manası ile kullanmakta onun ıstılahında, başta sahâbe ve tâbiîn olmak üzere kendisinden önce gelen ulemaya karşılık gelmektedir.

İman konusunda Allah’ın meşîetine vurgu yapan Taberî, bir kişiye gerçek anlamda mü’min sayılması için gerekli olan esaslar, imanın esasları, Allah’ın meşîeti dikkate alınmadan bir kişinin kesin olarak “mü’min” diye vasıflandırılması meselelerinde mezhepler arasında farklı görüşler olduğunun altını çizmiştir.

²⁸⁴ Taberî, *Tabsir*, s. 103.

²⁸⁵ Taberî, *a.g.e.*, s. 177.

Eserde Selef düşüncesi ağır basmakla birlikte yer yer akli delillere gidilmektedir. Taberî tıpkı tefsirinde olduğu gibi bu eserinde itikadî konularda kendi zamanına kadar ulaşan rivayetleri dile getirdikten ve âlimlerin görüşlerini serdettikten sonra kendi görüşünü zikretmektedir. Müellif kendi görüşlerini açıklarken rivayet merkezli bir yol izlemektedir. Taberî, naslardan vârid olan hususların benimsenmesini, bunun yanında hakkında kesin delil sayılabilecek Kur'ân ve sünnet bulunan meselelerde ise te'vil ya da teşbihi kabul etmemiştir.

Taberî eserinde bilhassa Kaderiyye, Cebriyye ve Mu'tezile'ye karşı ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Taberî'nin eleştirirken kullandığı üslup önce karşıt görüşleri aktarıp daha sonra bunları eleştiri meyanında cevaplar serdetmiştir. Taberî özellikle Mu'tezile'nin te'villerini eleştirmiş ve onların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Hallâl, Kitâbü's-Sünne

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl (ö. 311/923) Hanbelî fukahâsından olup Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden ilim tahsil etme gayreti içinde olmuştur. Hallâl'ın en çok faydalandığı hocası Ebû Bekir el-Merrûzî Ahmed b. Hanbel'in öğrencisidir. Hallâl Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini derlemeye çalıştığı için üstad kabul edilmiştir. Hallâl Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini fikhî konulara göre düzenleyerek *el-Câmî* adlı eserinde toplamıştır. Öyle ki döneminde fikhî konuların danışıldığı bir kimse olarak ön plandaydı. Hallâl fıkıh ve hadis dışında akâide dair görüşlerini *Kitâbü's-sünne* adlı eserde bir araya getirmiştir.

Eser, ilk olarak 1989 yılında neşredilmiştir. 1994 yılında ise eklemeler ile iki cilt olarak basılmıştır.²⁸⁶ Kitabın ilk cüzünün başlarında nâşirin, müellifin yaşadığı dönem, müellifin hayatı, eser ile ilgili detaylı bir çalışma bulunmaktadır. Eserin son kısmında eserde bulunan ayet, hadis, şahıs isimleri, yer isimlerinin fihristleri yer almaktadır. İkinci ciltte ilk bölümden farklı olarak sayfa numaraları her bölümde yeniden başlatılmıştır.

²⁸⁶ Thk. Atiyye Zehrâni, Riyad: Dâru'r-Râye, 1989. İkinci baskısını ise aynı yayınevinde 1994 yılında yapılmış olmasına rağmen ikinci cilt olduğu gibi neşredilmiştir.

Eserin müellife nisbetinde *el-Câmî* eserinin bir bölümü olup olmadığı tartışılmıştır. Fuat Sezgin *el-Câmi* ve *el-Müsned min mesâili Ahmed b. Hanbel*²⁸⁷ adlı iki eseri aynı isimle zikretmiş burada söz konusu olan eserin, Ahmed bin Hanbel'in kitap, risâle ve mesâilini içerdiğini belirtmiştir.²⁸⁸ Atiyye Zehrânî 'ye göre tabakat eserlerinde *el-Câmî* ve *Kitâbü's-sünne* adlı eserlerinden bahsedilmesi bu iki eserin de müstakil eserler olduğunu göstermektedir.²⁸⁹ Elimizde bulunan tahkikli nüsha yedi kısımdan oluşmaktadır. Ancak muhakkik beş kısmı tahkik ederek yayına hazırlamıştır. Bunun yanında muhakkik tahkik etmediği diğer kısımların konu olarak muhtevasını açıklamıştır.²⁹⁰

Hallâl, döneminde tartışılan kelâmî mevzuların nerdeyse hepsini eserinde işlemiştir. Eserin günümüze ulaşan yedi cüzün sonunda müstensihin düştüğü “Aslın ilk cüzü sona erdi.”²⁹¹ notu elimize ulaşan nüshanın eserin tamamının üçte birine denk geldiğini ifade etmektedir.²⁹²

Eserin ilk cildinde genel olarak hilâfet ve imâmet meseleleri incelenmiştir. Müellifin eserine hilâfet meselesi ile başlaması Efendimiz (s.a.v.)'den sonra baş gösteren hilâfet meselesinin başlangıçta siyasi içerikli olmasına karşın itikâdî boyut kazanması ile açıklanabilir. Ardından Hâricîlerden, hırsızlık ile ilgili diğer sünne türü eserlerde göremediğimiz bazı hükümlerden,²⁹³ hilâfet meselesinden, Abbasoğulları²⁹⁴ ve Muaviye'nin faziletinden²⁹⁵ bahsetmiştir. Müellif bu cildin sonunda Hz. Peygamber'in fazileti ve Makam-ı Mahmûd ile ilgili rivayetleri serdetmiştir.²⁹⁶

Hallâl ikinci ciltte, hilafet ve hilafetin sırasından, ilk üç halifenin faziletli olmasından ve Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in ümmetinin faziletinden bahsetmiştir. Üçüncü ciltte ise müellif, imanın artması ve eksilmesi, Râfızîler,²⁹⁷ Kaderiyye,²⁹⁸

²⁸⁷ Çalışmamızda esas aldığımız el-Hallâl'ın *Kitâbü's-Sünne* adlı eserinin mahtut nüshasında yazılı olan ismidir.

²⁸⁸ Fuat Sezgin, *Târîhu turâsi'l-Arabî*, II, 212.

²⁸⁹ Hallâl, *a.g.e.*, c. 1, s. 41-43.

²⁹⁰ Hallâl, *a.g.e.*, c. I, s. 41-43.

²⁹¹ Hallâl, *a.g.e.*, s. 45.

²⁹² Şükrü Özen, “Ebû Bekir Hallâl”, *DİA*, c. XV, s. 382.

²⁹³ Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*, I, 160-187.

²⁹⁴ *a.g.e.*, I, 89-94.

²⁹⁵ *a.g.e.*, I, 431-460.

²⁹⁶ Hallâl, *a.g.e.*, I, s. 209-269.

²⁹⁷ Hallâl, *a.g.e.*, I., s. 497-498.

²⁹⁸ Hallâl, *a.g.e.*, I., s. 529.

Mürcie,²⁹⁹ Vâkıfe,³⁰⁰ ve Cehmiyye'nin³⁰¹ görüşlerine reddiyeler serdedilmiştir. Dördüncü cilt bir önceki cildin devamı mesabesinde görülebilir. Nitekim Mürcie'nin imanla ilgili görüşlerinin tenkidi yapılmıştır. Beşinci ciltte ise Cehmiyye ve Cehmiyye'nin ortaya çıkışında etkili olan Bısr el-Merîsî'ye yönelik eleştiriler sunulmuştur.

Eserin neşredilmeyen iki kısımdan altıncı kısmı Kur'ân'a mahluk diyenlerin tekfiri ve bu tekfirin sebeplerini içermektedir. Yedinci kısımda, Cehmiyye'nin bu konudaki fikirleri ve "Kur'ân'ı okuyuşum/telaffuzum mahluktur."³⁰² diyenlere Ahmed b. Hanbel'in cevabı, ortaya koyduğu deliller, Ebû Bekir el-Merrûzî'nin Cehmiyye'ye yönelik görüşleri hakkındadır.³⁰³

2. 1. 2. 2. Kitâbü'l-Îmân Risâleleri

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Kitâbü'l-Îmân ve meâlimihi ve sünenihi ve istikmâlihi ve derecâtih

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat alanında meşhur bir âlimdir. Döneminde meşhur sika hadis âlimlerinden dersler almıştır. Kendisinden ise, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Buhârî, Tirmizî, Ebû Bekir İbn Ebi'd-Dünya, Ali İbn Abdilazîz el-Beğavî ve Muhammed İbn Yahya el-Mervezî hadis öğrenen talebeleridir. Özellikle pek çok ilim dalında derinliği sebebiyle dönemindeki âlimler tarafından methedilmiştir. Mahmut Yeşil'in işaret ettiği Ebû Ubeyd'in şu sözü, "Hz. Peygamber'in sünnetine tabi olmak, avucunda kor ateşi tutmak gibidir. Bana göre bugün, sünnete uymak, Allah yolunda savaşmaktan daha faziletlidir."³⁰⁴ sözü sünnete verdiği önemi ve bağlılığını ortaya koymuştur.

²⁹⁹ Hallâl, *a.g.e.*, I., s. 565-566.

³⁰⁰ Hallâl, *a.g.e.*, II., s. 1722.

³⁰¹ Hallâl, *a.g.e.*, II., s. 1783.

³⁰² "lafzî bi'l Kur'âni mahlûk"

³⁰³ Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*, (nâşirin mukaddimesi), I, 49.

³⁰⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Îmân*, Muhakkıkın mukaddimesi, s. 49; Mahmut Yeşil, "Tarihi Süreçte Te'lif Edilen Kitâbü'l-Îmân'lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32(2011), s. 9.

Ebû Ubeyd, pek çok alanda eser te'lif etmiştir. Bazıları şunlardır: *el-Garîbü'l-musannef*, *Garîbü'l-hadis*, *Kitâbü'l-Emsâl*, *en-Neseb*, *Kitâbü'l-Emvâl*, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz* ve *Kitâbü'l-Îmân*.³⁰⁵

Eser inanç sistemini ilk izah eden kitap olarak kabul görmektedir. Eserin tahkikini Nasîruddîn Elbânî (ö. 1914/1999) yapmış 1835'te Dımaşk'te neşredilmiştir.³⁰⁶ Ebû Ubeyd'in söz konusu eseri ilk olarak Albânî'nin neşriyle dört risâleyi ihtiva eden *Min kunûzi's-sünne* adıyla yayımlanmıştır.³⁰⁷ Eser ile ilgili Jerome Meric Pessagno tarafından bir doktora tezi hazırlanmıştır.³⁰⁸ Bunun yanında Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* kitabında söz konusu eserin tercümesini neşretmiştir.³⁰⁹

Ebû Ubeyd'in neşredilen bu eserinde sekiz ana başlık altında konuyu işlemiştir. Kitabın nâşiri Albânî eser hakkında yaptığı çalışmalarda başlıklar hakkında bilgi vermemektedir. Anlaşılmaktadır ki, bu bölüm başlıkları müellif tarafından verilmiştir. Bu kısımda müellif, iman kavramını incelemiştir. İmanın kapsamını, tarifini kendi görüşünü serdederek ayet ve hadislerle destekleyici nitelikte incelemiştir.³¹⁰ Eserin ikinci kısmında ise imanda istisna meselesini incelemiştir.³¹¹ Daha sonra müellif, imanın artıp eksilmesi konusunu işlemiştir.³¹²

Ebû Ubeyd, imanın tarifi hakkında farklı görüşler ileri sürenlere cevap vermekte, görüşlerini eleştirmektedir. İmanın amel olmadan yalnızca kalp veya yalnızca söz ile olmasını yeterli görenler ayrı ayrı ele alınarak müellif tarafından tenkit edilmiştir.³¹³ Müellif kişinin tevhid ilkesini inkâr etmedikçe dinden çıkmayacağını nakiller ile destekleyerek izah etmiştir. Son olarak, büyük günah işleyenlerin şirke düşmemekle birlikte nimete karşı nankörlük etme manasında kâfir sayılabileceklerinin altını çizmiştir. Nitekim bu dinden çıkma manasındaki küfür ile aynı mesabede değildir.³¹⁴

³⁰⁵ Zülfikâr Tüccar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm", *DİA*, c. X, s. 244.

³⁰⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Îman*, nşr. Muhammed Nâsîruddîn el-Albânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1983, 2. baskı, ss. 61.

³⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân*, nşr. Albânî, *Min kunûzi's-sünne (Resâil Erba')*, Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1985, 2. baskı s. 47-102.

³⁰⁸ Jerome Meric Pessagno, *The Kitab al-Îman Of Abu Ubeyd Al-Kasım B. Sallam*, A study of the Muslim Struggle for a Definition of Faith, A dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University In Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy: 1973.

³⁰⁹ Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Otto Yayınları, 2017, s. 209-252.

³¹⁰ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 9-19.

³¹¹ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 20-23.

³¹² Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 24-26.

³¹³ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 27-35.

³¹⁴ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 48-51.

Eserin sonunda Ebû Ubeyd, Cehmiyye, Mu'tezile, İbâdiyye, Sufriyye, Fadliyye fırkalarının iman konusundaki görüşlerini ifade etmiştir.³¹⁵

Eserde yer alan başlıkları şu şekilde zikredebiliriz:

İmanın tarifi, kemale erdirilmesi-ermesi ve dereceleri,
İmanda istisna,
İmanda artma ve eksilme,
İmanın amel olmaksızın sadece söz ile isimlendirilmesi,
Amel olmasa da imanı kalp ile bilmek/marifet olarak tarif edenler,
İmanı amelsiz söz kabul edenlere karşı âlimlerin tavırları ve ayıplamaları,
Günah işlemekle imandan çıkılır mı?
Büyük günahlara ilave edilecek diğer günahlar.

Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, Kitâbü'l-Îmân

Kûfe doğumlu Ebî Şeybe (ö. 235/849) küçük yaşlarda hadis eğitimine başlamıştır. Döneminin önde gelen âlimlerinden ders okumuş Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, İbn Mâce gibi âlimler ise kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. İbn Ebî Şeybe'nin yakın çevresi de tanınmış muhaddistir. İbn Ebî Şeybe, Mu'tezile ve Cehmiyye'nin görüşlerini reddetmek için Bağdat'ta hadis dersleri vermiştir. Söz konusu müellif, Ebû Hanîfe'nin metoduna muhalefet etmekle birlikte bu muhalefetini *el-Musannef* adlı eserinin sonunda belirtmiştir. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* eserinde hadis, sahâbe kavilleri ve tâbiûn fetvâlarını toplayıp konularına göre düzenlemiştir. Müellifin bu meşhur eserinin yanında *Kitâbü'l-Îmân*, *Kitâbü'l-Edep* ve *Kitâbü't-Târih* eserleri de vardır.³¹⁶ Çalışmamız bağlamında *Kitâbü'l-Îmân* adlı eserini, iman ve İslâm'a dair hadisleri serdetmesi sebebiyle inceleyeceğiz.

Müellifin çalışmamız bağlamında inceleyeceğimiz eseri 1965'te bir mecmua içinde, Elbânî'nin neşri ile dört risâle ile yayınlanmıştır.³¹⁷ 1983'te ise risâle Kuveyt'te müstakil olarak basılmıştır. İbn Ebî Şeybe bu eserde iman ve İslâm ile ilgili 139 hadis zikretmiştir. Nasîruddîn Elbânî'nin eserin mukaddimesinde yapmış olduğu açıklamaya

³¹⁵ Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 50.

³¹⁶ Ali Yardım, "İbn Ebû Şeybe", *DİA*, c. XIX, s. 442.

³¹⁷ İbn Ebî Şeybe, "Kitab el-Îmân", *Min künûzi's-sünne (Resâil-i Erbaa)*, nşr. Nasîruddîn el-Elbânî, Dimaşk: el-Matbaatü'l-Umûmiyye, 1965, s. 1-46.

göre, *Musannef* adlı eserindeki bölüm ile bu kitap arasında tertib ve ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır.³¹⁸

Nihat Yatkın'ın yapmış olduğu tesbite göre bu farklılıklar bazı hadislerin râvî zincirindeki ziyade ve noksanlıklar ve *Musannef*'teki hadislerin 140 olması ile *Kitâbü'l-îmân*'daki hadislerin 139 olması gibi basit farklılıklardır. Eserde 50 civarında merfû hadis yer almakta ve kalan kısmını mevkuף haberler oluşturmaktadır. Müellif eserine senedini zikretmekle başlamaktadır. Ardından “İman konusunda zikredilen hadislerin toplandığı bab” diyerek başlık atmıştır.³¹⁹

Birinci hadis, Muaz b. Cebel'in Peygamberimiz (s.a.v.)'den cennete götüren amelleri sorduğu hadistir.³²⁰ Ardından müellif eserine namazın terki ile ilgili naslar, imanın şubeleri, inanç açısından sıkıntılı olan bazı davranışları yapanların durumunu zikretmekle devam etmektedir. Kitabı şöyle bitirmektedir: “Ebû Bekir der ki: Bize göre iman söz ve ameldir. Artar ve eksilir.”³²¹

Muhammed b. Yahya b. Ömer el-Adenî, Kitâbü'l-Îmân

Adenî (ö. 243/858) muhaddisler arasında “hafız” ünvanı ile anılmaktadır. Müellif *Müsned* türü bir eser te'lif ettiğinden ötürü “Musnid” olarak anılmıştır.³²² Yemenli müellif bir muhaddis derecesi olan hâfız ünvanı ile anılmaktaydı. Bir asır yaşamış ve Harem şeyhliği vazifesini üstlenmiştir. Tirmîzî, Müslim, Beyhakî, Mufaddal el-Cündî, Ali ibn Abdilhamîd el-Ğadâirî kendisinden hadis rivayet eden kişilerdendir.³²³ Müellifin *Müsned* ve *Kitâbu'l-îmân* dışında hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır.

Çalışmamızda İbn Ömer el-Adenî'nin akâide dair temel konulardan olan iman konusundaki hadisleri içermesinden ötürü *Kitâbü'l-Îmân* eserini inceleyeceğiz. Nitekim eserde tercih edilen hadisler müellifin konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır.

³¹⁸ Nâsiruddîn el-Elbânî, *Kitâbü'l-Îmân*, Muhakkıkın mukaddimesi.

³¹⁹ İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, s. 2.

³²⁰ İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, s. 3.

³²¹ İbn Ebi Şeybe, *a.g.e.*, s. 46.

³²² Emin Aşıkkutlu, “İbn Ebû Ömer”, *DİA*, c. XIX, s. 438.

³²³ Mahmut Yeşil, “Târîhi Süreçte Te'lif Edilen “Kitâbu'l-Îmân”lar ve Günümüze Yansımaları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (2011): 13.

Eserde 48 bab ve 79 hadis bulunmaktadır. Eserin tahkiki Hamad İbn Hamdi al-Câbirî el-Harbî tarafından 1986 yılında Kuveyt'te Dâru's-Selefiyye'den yayınlanmıştır.³²⁴

Elimizdeki nüshada³²⁵ eserin mukaddimesi bulunmamaktadır. Eserin ilk babı “İslâm'ın rükünlerinden her biri hakkında kıtal”, başlığı altında Hz. Ebû Bekr'in Halid b. Velid'e yazdığı İslâm'ın beş şartından birini terk edenlerle savaşmasını emreden mektuptan bahsetmektedir. İkinci babda ise “Namaz imandandır.” başlığı altında iki hadis zikredilmektedir.³²⁶ Eserde zikredilen son hadis ise, “İman, haksızlığın, tuzağa düşürerek birisini öldürmek gibi kötü davranışların bağıdır. Hiçbir mü'min asla bunları yapmaz.” hadisidir.³²⁷

2. 1. 2. 3. Kitâbü't-Tevhîd Türü Eserler

Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme, Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtı'r-Rab

Nişabur bölgesinde meşhur Ehl-i hadîs âlimlerinden İbn Huzeyme (ö. 311/923), kelâmî konularla meşgul olmayı hoş görmemiştir. Buna rağmen döneminde hadis talebelerinin bu konuyla ilgilenmesi, kendisinin *Kitâbü't-Tevhîd* eserini yazmasına sebebiyet vermiştir.³²⁸ Çalışmamızda itikadî konuları içermesi hasebiyle inceleyeceğimiz *Kitâbü't-Tevhîd* eserinin yanı sıra müellif, *Sahîh*³²⁹ adlı eseri ile ün kazanmıştır.

Eser hicrî 3. asırda İbn Huzeyme tarafından kaleme alınmış olup iki cilttir.³³⁰ Eserin Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Söz konusu asırda kelâm konuları göz ardı edilemeyecek derecede önemli bir yekûn tutuyordu. Tartışılan meselelerden İbn Huzeyme'nin odak noktası olarak aldığı mesele ise, Allah'ın sıfatlarıdır. İbn Huzeyme eserinde 750'den fazla hadis nakletmiştir.

Elimizdeki nüshanın ilk iki kısmında sırasıyla, müellifin yaşadığı dönemin genel bir şeması ve müellifin hayatı, eserinin tarifi, niçin telif ettiği ve eserin nüshaları izah

³²⁴ İbn Ömer el-Adenî, *Kitâbü'l-İmân*, thk. Hamad İbn Hamdi al-Câbirî el-Harbî, 1. Baskı, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1986, ss. 174.

³²⁵ A.g.e.

³²⁶ Adenî, a.g.e., s. 5-6.

³²⁷ İbn Ömer el-Adenî, a.g.e., s. 135.

³²⁸ Muhammed b. İshak b. Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd ve isbatu sıfatı'r-Rabb azze ve celle*, thk. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şevân, Riyâd: Dâru'r-rüşd, 1988, s. 16.

³²⁹ Eserin tam adı, “*Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsned*” olup elimizdeki kısım eserin yalnızca dörtte birlik kısmıdır. İbn Huzeyme, *Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsned*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1975.

³³⁰ İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, c. II, ss. 548-1012.

edilmiştir. Üçüncü kısımda ise eserin metninin tahkiki ve ıstıhlara yer verilmiştir. Eser temelde iki ana konuyu işlemektedir. İlk olarak Allah'ın zâtî-subutî ve haberi sıfatlarını ikinci olarak ise Allah Resulü'nün ümmetine ve kulların birbirlerine şefaati ile ahirette müminlerin durumunu ele almaktadır.

Müellif eserinin büyük bölümünde Allah'ın sıfatlarını işlemektedir. İlerleyen bölümlerde ise; şefaati,³³¹ rü'yetullah,³³² iman-amel ilişkisi ve kabir hayatı konularını işlemiştir. Belirtmeliyiz ki müellif kendisinin de mensubu olduğu ehl-i âsâr olmasının ayırıcı vasfı olarak sıfatları ispat etmede ayet ve hadislerden deliller getirmektedir.

İbn Huzeyme yaşadığı asırda ön planda olan ve Muattıla diye adlandırılan Cehmiyye'nin daha sonra da Mürcie, Mu'tezile ve Hâriciyye'nin görüşlerini reddetmiştir. Kaynaklarda İbn Huzeyme'nin talebelerini kelâm konularıyla iştiğal etmekten men' ettiği, oysa talebelerinin kendisini dinlemeyip kelâm ilmine yöneldiğinde talebeleriyle arasının açıldığı nakledilir. Müellif talebelerinin ehl-i bid'atın görüşlerinden etkilendiğini ve hatta Cehmiyye ve Mu'tezile'nin tartışma meclislerine katıldığını öğrenmesi *Kitâbü't-Tevhîd*'i yazmasında ana etken olmuştur. Hadis talebelerini ehl-i bid'atın aşırı görüşlerinden korumak, Kur'ân ve sünnet'e dayanan Ehl-i sünnet itikadını nasıl olması gerektiğini ortaya koymak niyetiyle sert bir üslup ve aşırı bir taassupla kaleme alındığını da belirtmeliyiz.

İbn Huzeyme'nin eserinde zikrettiği konular şunlardır:

Allah'ın sıfatları (nefs,³³³ ilim,³³⁴ ayn,³³⁵ sem',³³⁶ basar,³³⁷ vech,³³⁸ yed,³³⁹ ısbâ',³⁴⁰ rıcl,³⁴¹ istivâ,³⁴² kelâm,³⁴³ dıhk³⁴⁴),

Allah'ın ahirette görülmesi (rü'yetullah),³⁴⁵

Şefaati,³⁴⁶ ahirette kulların affı,³⁴⁷

³³¹ İbn Huzeyme, *a.g.e.*, s. 588.

³³² İbn Huzeyme, *a.g.e.*, s. 443.

³³³ İbn Huzeyme, *a.g.e.*, s. 13.

³³⁴ *a.g.e.*, s. 22.

³³⁵ *a.g.e.*, s. 96.

³³⁶ *a.g.e.*, s. 110.

³³⁷ *a.g.e.*, s. 110.

³³⁸ *a.g.e.*, s. 24-27.

³³⁹ *a.g.e.*, s. 118, 119, 126, 134, 136, 138, 154, 159, 164, 166, 174, 176,

³⁴⁰ *a.g.e.*, s. 178-187.

³⁴¹ *a.g.e.*, s. 202.

³⁴² *a.g.e.*, s. 231, 254, 265, 289.

³⁴³ *a.g.e.*, s. 328, 346, 348, 349, 358, 365, 386.

³⁴⁴ *a.g.e.*, s. 563.

³⁴⁵ *a.g.e.*, s. 406, 420, 437, 443, 477.

İman-amel ilişkisi,³⁴⁸

Kabir hayatı.

İbn Huzeyme sıfatların ispatında hadisleri delil olarak kullanmıştır. Müellif ayet ve hadislerden yola çıkarak bir Allah tasavvuru oluşturmak istemiştir. İbn Huzeyme hem kelâm ile iştiğal ettiği için Ehl-i hadîs tarafından, hem de sıfatlara birtakım anlamlar yüklemesinden ötürü karşıt görüşlüler tarafından eleştirilmiştir. İbn Huzeyme'nin bu eseri 750'den fazla hadisi ihtiva etmektedir. Hadislerin farklı senetleri de eserde zikredilmiştir. Müellifin eserinde zikrettiği hadislerin râvîleri incelendiğinde zikrettiğinin aksine râvîleri arasında zayıf, meçhul ve metruk râvîlere ulaşılabilir. Bunun yanında eserde zikrolunan hadislerin mevzu olduğu da ifade edilmektedir.

2. 1. 2. 4. Fıkıh-ı Ekber Risâleleri

Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767)'ye ait olan risâlelerden ilki olan *el-Fikhü'l-ebîsât* öğrencilerine imlâ yoluyla yazdırılmıştır. Bunun ardından *el-Fikhü'l-ekber*, *el-Fikhü'l-ebîsât*'tan redakte edilerek ortaya konulmuştur. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, cihet-i sitte dediğimiz bir disiplinin ilim olması için gerekli olan şartlar gibi ilimlerle ilgili kavramları ortaya koymuştur. Kavramların tanımlarını oluşturması açısından İmâm-ı Âzam'ın çalışmaları yabana atılacak türden değildir. İman nedir? Fıkıh nedir? diyerek bu gibi pek çok kavramın tanımlarını ortaya koymuştur.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen risâleler: *el-Fikhü'l-ekber*, *el-Fikhü'l-ebîsât*, *er-Risâle*, *el-Âlim ve'l-müteallim* ve *el-Vasiyye* olmak üzere beş tanedir.³⁴⁹ Elimizdeki bu risâlelerden *el-Fikhü'l-ekber* Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd (ö. 212/827) yoluyla, *el-Fikhü'l-ebîsât* Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 199/ 814) yoluyla rivâyet edilmiştir. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) bu iki rivayeti ayırırken Ebû Mutî' rivayetli olana *el-Fikhü'l-ebîsât* adını vermiştir.³⁵⁰ Şunu belirtmemiz gerekir ki bu tür bir isimlendirme *Fıkıh-ı ekber* veya *Şerh-i fikhü'l-ekber* adıyla günümüze ulaşmış olan eserler arasında da Ebû Mutî' rivayetli risâlenin de

³⁴⁶ a.g.e., s. 588, 589, 596, 600, 602, 618, 622, 650, 659, 672.

³⁴⁷ a.g.e., s. 674, 685, 693, 696, 699, 702.

³⁴⁸ a.g.e., s. 857.

³⁴⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 126.

³⁵⁰ İlyas Çelebi, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2000, s. 31; Şerafettin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fikhü'l-Ekber", *DİA*, c. XII, s. 544.

olabileceği şüphesini taşımaktadır. Nitekim *el-Fıkhü'l-ebzat* ismi kullanılmadan önce her iki rivayet için de *el-Fıkhü'l-ekber* ismi kullanılıyordu. Bu sebeple biz çalışmamızda Wensinc'in tasnifini esas almış olacağız.

Şarkiyat çalışmaları yapan batılı araştırmacılardan A. J. Wensinck ile ondan etkilendikleri anlaşılan L. Gardet ve M. Watt, *el-Fıkhü'l-ekber*'in iki nüshası olduğunu ifade etmektedirler. Wensinck bu rivayetlerden Ebû Mutî' el-Belhî'ye ait olanını *el-Fıkhü'l-ekber I*, Hammâd b. Ebû Hanîfe'ye ait olanı ise *el-Fıkhü'l-ekber II* olarak ayırmaktadır.³⁵¹ Wensinck'in belirttiğine göre Belhî'ye ait olan rivayet, Ebû Hanîfe'nin asıl görüşlerini yansıtmakta ve ölümünden kısa bir zaman sonra kaleme alınmasına karşın Hammâd rivayeti, üslup ve muhteva açısından daha sonraki dönemlere ait bir Hanefî akidesi sayılabilmektedir.

Müellifin eserleri arasında sayılan *el-Fıkhü'l-ebzat* risâlesini, İbnü'n-Nedîm, Bağdâdî, İsferyânî ve Pezdevî gibi âlimler eserlerinde Ebû Hanîfe'ye nisbet etmemişlerdir. Ebû Hanîfe'nin Ebû Mutî' kanalıyla gelen rivayetine *el-Fıkhü'l-ebzat*, Hammâd rivayetine ise *Fıkh-ı ekber* denilmiş olabileceği düşünülüyor.³⁵²

Ebû Mutî' el-Belhî rivayetinin isnadı: Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed el-Kâsânî, Ebû Bekir Alaeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, Ebû'l- Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, Ebû Malik Nasran b. Nasr el-Huttelî, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzâlî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahya el-Faklî, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî.³⁵³ Hammâd b. Hanîfe'nin senedinde ise şu isimler yer almaktadır: İbrahim el-Gürânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr bin Yahya, İbn Mukâtil, İsam Bin Yusuf, Hammâd bin Ebû Hanîfe.³⁵⁴

Hammâd yoluyla gelen risâle üzerine yapılan şerh çalışmalarının başlıcaları İmam Mâturîdî (ö. 333/944), Babertî (ö. 710/1310), Ebû'l-Münteha (ö. 1000/1592), Aliyyü'l Kârî (ö. 1014/1605), Beyâzîzâde (ö. 1098/1687), Hakîm İshak er-Rûmî,

³⁵¹ Şerafettin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", *DİA*, c. XII, s. 544

³⁵² İlyas Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, (16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa) ed. İbrahim Hatipoğlu, Bursa: KURAV Yayınları, 2005, 2, s. 192.

³⁵³ M. Zahid Kevseri, "Mukaddime", (Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, nşr. M. Zahid el-Kevseri), İstanbul, 1981, s. 108; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebzat*, s. 44.

³⁵⁴ Züleyha Birinci, Ebû Mutî' Rivayetli *el-Fıkhü'l-Ekber* Şerhinin Müellifi Meselesi, "Ebû Mutî' Rivayetli el-Fıkhü'l-Ekber Şerhinin Müellifi Meselesi", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı :35 (2008/2); s. 59; Şerafeddin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", *DİA*, c. XII, s. 544-545-546.

Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddin el-Bayrâmî, İbrâhim b. Hasan el-İşkodravî, Muslihuddin, Ebû'l-Hüdâ Muhammed b. Hasan Vadi er-Rifâi es-Seyyâdî, Ali Halîfe b. Muhammed Antalyavî ve İlyas b. İbrâhim es-Sinobî'ye nisbet edilmiştir.³⁵⁵ Bunların haricinde Türkçe olarak da birkaç şerh çalışması mevcuttur.

Ebû Mutî' el-Belhî'ye nisbet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in şerhleri çalışmamızın temel konusu olmadığı için Züleyha Birinci'nin kütüphane katalog taramalarından elde ettiği verilere göre şerhlerini serdetmekle yetineceğiz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944),³⁵⁶ Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983),³⁵⁷ Ebû Bekir İbn Fûrek (ö. 406/1015),³⁵⁸ Fahrû'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),³⁵⁹ İsmâil b. İshak el-Hâtîrî (?)³⁶⁰ ve Atâ b. Ali b. Muhammed el-Hanefî el-Cüzcânî³⁶¹ ³⁶²

Bazı müsteşrikler Ebû Hanîfe'ye herhangi bir eser nisbet edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Oysa ki Abdülkâhîr el-Bağdâdî onun mezhep kurucu ve ilk kelâmcı olduğunu ifade etmiştir.³⁶³ Ayrıca İbnü'n-Nedîm (ö.385/995),³⁶⁴ Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100),³⁶⁵ Bezzâzî (ö. 827/1426),³⁶⁶ Taşköprizâde (ö. 968/1561)³⁶⁷ ve Fuat Sezgin³⁶⁸ gibi âlimler Ebû Hanîfe'ye ait eserler bulunduğunu kaydetmişlerdir.³⁶⁹

³⁵⁵ Süleymaniye Kütüphanesinden edindiğimiz verilere göre. Ayrıca Züleyha Birinci de tespitin bu yönde olduğunu ifade etmiştir, bkz: Züleyha Birinci, "Ebû Mutî' Rivayetli *el-Fıkhü'l-Ekber* Şerhinin Müellifi Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 35 (2008/2); s. 59.

³⁵⁶ Mâtürîdî, *Şerhu'l-Fıkh-ı ekber*, Haydarabad: 1904; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28/149-150.

³⁵⁷ Hans Daiber, *The İslâmic Concept of Belief in the 4th/10th Century: Abû'l-Layth al-Samarqandî's Commentary on Abû Hanîfah (died 150/767) al-Fıqh al-absat*, Tokyo: Institute for the Study for of Languages and Culture of Asia and Africa, 1995, s. 7.

³⁵⁸ Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-Cedel*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Kahire: Matba'atu İsa el-Babî el-Halebî ve Şürekâuhu, 1399/1979, 27 (metin kısmı).

³⁵⁹ Ali b. Muhammed al-Pazdawî, (Sarh al-Fıqh al-akbar, nşr. Henry Edward John Lord Staley of Alderley London: y.y., 1279 /1862; Abdullah Demir, "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 187, dn. 85.

³⁶⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, M. Arif- M. Molla, 177, vr. 72-89.

³⁶¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3137, vr. 1b-53a; Ata b. Ali el-Cüzcânî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, trc ve thk. Züleyha Birinci, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

³⁶² Züleyha Birinci, Ebû Mutî' Rivayetli *el-Fıkhü'l-Ekber* Şerhinin Müellifi Meselesi, "Ebû Mutî' Rivayetli el-Fıkhü'l-Ekber Şerhinin Müellifi Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı :35 (2008/2); s. 60.

³⁶³ Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyanü'l-fırkatın'n-naciye minhüm*, Kahire, 1948, s. 363.

³⁶⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüt, Tahran, 1971, s. 255-256.

³⁶⁵ Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-Din*, Kahire, 1963, s. 4.

³⁶⁶ Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1981/1401.

³⁶⁷ Taşköprizade, *Miftahü's-Saâde fi Misbahi's- Siyâde fi Mevzuâtı'l-Ulûm*, Kahire, 1968, II, 159.

³⁶⁸ Sezgin Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttum*, E.J. Brill, Leiden: 1967, III, 32.

³⁶⁹ İlyas Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri), s. 189.

Yazılmış olan şerhlerden de de anlaşılacağı üzere Ebû Hanîfe'nin başlangıçta kelâm ilmi ile uğraşıp daha sonra bu ilmi terkedip yalnızca fıkha yöneldiği veya hiçbir eser kaleme almadığı şeklindeki ithamlar oldukça isabetsiz görünmektedir.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin eserini kelâm tarihinde bir yere yerleştirecek olursak Kitâbü's-Sünne veya Şuabu'l-Îmân gibi değil daha sistematik, belirleyici bir usul ile kaleme alındığını belirtmeliyiz. *Fıkḥ-ı ekber*'i mevzuu oluşturan, usûl oluşturan bir kitap olarak değil, esas oluşturan bir kitap olarak görmeliyiz. *Fıkḥ-ı ekber* risâlesi Selefîyye'nin görüşlerini serdetmesinin yanında, sonraları Ehl-i sünnet olarak teşekkül edecek olan mezhebin tomurcuklarını oluşturmaya hasebiyle oldukça önemlidir. Ebû Hanîfe, ehl-i bid'at olarak şöhret bulan fırkalara karşı Ehl-i sünnetin akâid esaslarını ortaya koymuştur. Nitekim Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın mezhebî oluşumları başlamıştı. Aslında Ebû Hanîfe'nin kelâm tarihinde ne kadar önemli bir yere hâiz olduğunu anlamamız için Şehristânî (ö. 548/1153)'ye bakmamız kâfidir. Nitekim Şehristânî, Eş'arî'nin sünnî hasmı olarak Mâtürîdî'den değil Ebû Hanîfe'den bahsetmektedir. Bunun yanında Eş'arî'yi ele alıp görüşlerini serdederken Mâtürîdî'nin görüşlerine yer vermezken Ebû Hanîfe'nin görüşlerini iman anlayışı bağlamında tahlil eder ve kendisinin Mürcie'den olduğunu ifade eden düşünceleri eleştirir.³⁷⁰

Ehl-i sünnet düşüncesinin iki önemli cenahından biri olan Mâtürîdîlik oluşumunu daha çok Ebû Hanîfe'ye borçludur diyebiliriz. Bu nedenle İmâm Ebû Hanîfe'nin risâlesinde işlenen pek çok problem İmâm Mâtürîdî'nin ve Tahâvî'nin akîdesinde (düşünce ve inanç sisteminde) önemli bir açılım kazanmış ve sistemli bir hale bürünmüştür.

Ebû Hanîfe, *Fıkḥ-ı ekber* risâlesinde ortaya koyduğu yargılar ve çizdiği çerçeve, esasında ciddi bir akıl yürütme ve naklî desteğe sahiptir. Bununla birlikte İmâm-ı Âzam ortaya koyduğu esasların temellendirmeye çalışmamakta, bilakis kişinin faydasına olacak daha çok pratikte işine yarayacak özü, sonucu vermek için çaba sarfetmektedir. Bu çabasıyla İmâm-ı Âzam bizlere kelâm ilminin işlevsel bir uğraş olduğunu

³⁷⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keylani, Beyrut, trs. 1/94, s. 103-141.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, c. I, ed. A. Guillaume, London: Printed for Society for The Publication of Oriental Texts, 1942.

göstermektedir. Nitekim döngüsel teolojik tartışmalara girmeden, felsefe ve Ehl-i bid‘atın diyalektiğini aktarmadan Ehl-i sünnetin görüşlerini belirlemiştir.

Fıkh-ı ekber risâlelerinin en büyük karakteristiği inancın problematiğini veciz bir üslupla ifade etmesidir. *Fıkh-ı ekber* oldukça anlaşılır ve sadedir ki bu özellik, sonraki kelâm kitaplarında yerini aşkın olan hakkında konuşmanın güçlüğüne binâen oldukça soyut, karmaşık ve anlaşılmazlığa bırakmıştır. *Fıkh-ı ekber* bir âmentü olarak görülebilir. Ortaya koyduğu iman esaslarını “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan olduğuna, hesap, mizan, cennet ve cehenneme inandık, bunların hepsi haktır.” şeklindeki bir anlatım yoluyla formülatize etmiştir. Ayrıca belirtelim ki Ebû Hanîfe’nin insan eylemleri hakkında benimsediği özgürlükçü tavrı Eş‘arî mezhebini etkilemiştir.³⁷¹

Fıkh-ı ekber risâleleri farklı zamanlarda ve şartlarda yazılmış olmakla birlikte üçünün de reddiyeci bir üslupla yazıldığı aşikardır. Nitekim bu üç risâle de muhteva, metot ve üslup yönünden birbirinden farklıdır. Ele aldığımız üç *Fıkh-ı ekber* risâlesi de değişen coğrafi ve toplumsal şartlar göz önünde bulundurulduğunda muhteva yönünden değişiklik göstermesine karşın metot yönünden uyum göstermesi beklenirdi. Nitekim bu üç risâle de Ehl-i sünnet ve’l-cemaat akidesini tespit ve müdafaa gayesi gütmüştür.

Ebû Hanîfe’nin sağlığında herhangi bir eser kaleme aldığı bilinmemektedir. Nitekim kaynaklardan edinilen bilgilere göre o dönemde âlimler ders halkalarına katılan öğrencilerine imla gibi yollarla yazdırdıklarını veya öğrencilerin kendi ders notlarından derleyip oluşturdukları bilinmektedir. Nisbetini kendisine yaptığımız eserler İmâm Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed başta olmak üzere öğrencileri tarafından kaleme alınmıştır.

el-Fıkhü’l ekber risâlesi Ehl-i sünnet akîdesini metodolojik bir tarzda belirleyen kısa, veciz bir metindir. Ebû Hanîfe’nin belirlediği tartışma metodu, problemlere yaklaşım usulü, kendisinden sonra pek çok takipçisinin olmasında ana etken olmuştur. İsmail Hakkı Efendi’ye göre;

“el-Fıkhü’l-ekber, ümmehat-ı mesâil-i diniyyeyi cami olduğu cihetle sonradan gelen ulema-i kelâm hep o esas üzerine binay-ı ahkam etmişlerdir. Fakat muhalifin olan fırak-ı dâlle yeni yeni

³⁷¹ D. B. Macdonald, “Mâtürîdî”, trc. Ahmed Ateş, İA, Eskişehir: 1997, c. VII, s. 406.

mezhepler ihdas eyledikçe, onları teyit ve iptal...ve istinad eyledikleri şükûkat ve şübehâtı ref ve istisal siyakında kelâmı basit ve lüzumu kadar tafsil-i makal etmişlerdir.” ³⁷²

el-Fıkhü'l-ekber I: Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde tartışılan itikadî meselelerle ilgili on küsur bahis halinde kısa bir metindir. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu risâle kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. “Dedim, sordum” şeklinde bizzât Ebû Mutî' tarafından sorulan soruların yanında, “eğer denilirse, sorulursa” şeklinde meçhul sîgasıyla sorulmakta, bazen de soru hazfedilerek yalnızca Ebû Hanîfe'nin verdiği cevaplara yer verilmiştir.

Risâlenin ele aldığı temel meseleler şunlardır; fıkhnın tanımı, imanın mahiyeti, Allah'ın sıfatları, kader, emir bi'l-ma'ruf, nehiy-i ani'l-münkerin nasıl olacağı, büyük günah işlemenin hükmü ve tekfir meselesi, kabir azabı, cennet ve cehennemın ebediyeti, ashabın faziletçe sıralanışı, Hz. Osman ve Hz. Ali, *Fıkh-ı ekber*'in akîde değeri, ümmet kavramı, tevellâ ve teberrâ, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın peygamberlerden olup olmadığı, Allah'ın mekândan münezze olma, imanın mahalli...³⁷³

Fıkh-ı ekber'in ilkinin konuları belirli bir sistem içinde sıralanmamıştır. Bunda başlangıç dönemi eseri olması büyük rol oynamaktadır. Nitekim kelâm ilminin olgunluk dönemindeki eserler evvelâ bilgi problemini ele almış, ardından ilahiyat konularını işlemiş ve son olarak ise imâmet bahsi ile bitirmişlerdir. Belli bir sistematığı olmamasına karşın *Fıkh-ı ekber*, bilgi konusu kenarda tutulursa, sistematik kelâm problemlerinin hemen hepsine yer vermiştir. Bu yönüyle eserin sistematik kelâma giriş yahut katkı mahiyetinde bir eser olduğunu belirtebiliriz. Bunun yanında bazı konularda tekrara düşüldüğü görülmektedir. Söz konusu nüshanın müstakil bir metin halinde gelip gelmediği hakkında bir malumatımız bulunmamaktadır. Ebû Mutî' el-Belhî rivayetiyle gelen ve şârihleri tartışmalı olan bu risâleden Ebû Hanîfe'ye isnat edilebilecek ifadeler çıkartıldığında yarım sayfalık bir metin elde edilmiş olmaktadır.³⁷⁴

³⁷² İsmail Hakkı Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân fî menakibi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, 2. Bs., İstanbul: Misvak Neşriyat, 2009, s. 14.

³⁷³ Arif Aytekin, “Fıkh-ı Ekber Risâleleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2010), s. 213.

³⁷⁴ Hans Daiber neşrine ait *Fıkh-ı Ekber (I)* metni:

الفقه الأكبر(الأول) إستخراجا من شرح الفقه الأيسر لأبي الليث السمرقندي
لاتكفر أحدا من أهل القبلة بذنب لا تنفي أحدا من الإيمان
تأمر بالمعروف و تنهى عن المنكر
و تعلم أن ما أصابك لم يكن ليخطئك و ان ما أخطأك لم يكن ليصيبك

Bazı tereddütler olsa da ulemanın çoğunluğunun nezdinde *Fıkh-ı ekber* risâlesinin Ebû Hanîfe'ye aidiyetinde problem bulunmamaktadır.³⁷⁵ Eserin Haydarabad'da basılan şerhi Ebû Mansur el-Mâtürîdî'ye nisbet edilmekte ve asıl metin on sekiz cümle halinde belirtilmiştir. Yalnız bu şerhin Ebû'l-Leys es-Semerkandî tarafından yapılp yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nisbet edildiği de ifade edilmektedir.³⁷⁶ Wensinc'in ifadesine göre Mâtürîdî'nin eserleri arasında zikredilen *Fıkh-ı ekber*, Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen iki *Fıkh-ı ekber*'den birincisidir. Dolayısıyla Ebû Mutî' el-Belhî tarafından Ebû Hanîfe'ye nisbet edilerek rivayet edilmiş olan *el-Fıkhü'l-ebsat*, *el-Fıkhü'l-ekber*'in ilkinin esas kaynağı mesabesinde görülmektedir. Elimizdeki Wensinc'in ifadesiyle *el-Fıkhü'l-ekber I* veya daha sonra Hammâd yoluyla rivayet edilen *Fıkh-ı ekber* risâlesinden ayırt etmek için *el-Fıkhü'l-ebsat* olarak isimlendiren risâle Ebû Mutî' el-Belhî yoluyla rivayet edilmiştir.³⁷⁷

Ebû Hanîfe, daha önce de ifade ettiğimiz gibi orta yol belirlemiştir. Bu doğrultuda teşbihi reddetmiştir,³⁷⁸ Allah'ın sıfatlarını ispat etmiştir ve tenzihi selefin sınırlamasını esas alarak sınırlandırmıştır. Selefin sınırlaması ifadesinden kastımız, onların yolunun nakli esas alarak akli nakille sınırlandırmak ancak nakli de akılla açıklamaktır. Ebû Hanîfe kelâm alanında belirlediği yaklaşımlar ve diğer fırkalarla giriştiği tartışmalarda ortaya koyduğu rasyonel çıkarımlar aslında nakle bağlı olmasının

و لا تتبرأ من أحد من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا تولى أحدا دون أحد
الفقه في الدين أفضل من الفقه في العلم يتعلم الرجل الايمان والشرائع والسنن والحدود واختلاف الامة
الايمان أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن الله تعالى لم يفوض الايمان إلى أحد
الإستطاعة التي يعمل □ العبد المعصية هي بعينها تصلح بعمل الطاعة وهو معاقب في صرف الإستطاعة التي أحد ثها الله تعالى فيه و
أمر بأن
يستعملها في الطاعة لا في المعصية
لا يضركم جور من جار ولا عدل من عدل لكم أجركم وعليه وزره
من آمن بجميع ما يؤمن به إلا أنه قال لا أعرف موسى وعيسى عليهما السلام أ مرسلين أم غير مرسلين فإنه يكفر
من قال لا أعرف الله تعالى أفي السماء أم في الأرض فقد كفر. ونذكره من أعلى لا من أسفل لأن الأسفل ليس من الربوبية والالوهية في
شئ
من قال لا أعرف عذاب القبر فهو من الطبقة الخبيثة الجهمية
إن الغالب ليس هو إلا الله الصانع جلت قدرته
لا يوصف الله تعالى بصفات المخلوقين البتة وهو يغضب ويرضى. غضبه عقوبته ورضاه ثوابه
إذا قطعت الإصبع يذهب الايمان الى القلب

³⁷⁵ *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyeti konusunda geniş bilgi için bk., Ramazan Altıntaş, "Ebû Hanîfe'nin Kelâm Metodu ve *el-Fıkhü'l-Ekber* Adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar", *İslâmî Araştırmalar*, 2002, XV, sayı: 1-2, (Ebû Hanîfe Özel Sayısı), s. 194-196.

³⁷⁶ "biyografik kaynaklarda, Mâtürîdî'nin böyle bir şerh kaleme aldığına dair hiç bir bilgi bulunmamaktadır" Züleyha Birinci, *a. g. e.*, s. 64; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, c. XXVIII, s. 49.

³⁷⁷ Arif AYTEKİN, "Fıkh-ı Ekber Risâleleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (2010), s. 214.

³⁷⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, trc. Sabit Ünal, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1957, s. 6.; Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, der. Halef b. Eyyub Amiri, y.y: Yazma, t.y., 6 vr. Antalya Akseki 07 Ak 196/2'de kayıtlı olan nüshanın fotokopisinden yararlanılmıştır.

yanında rasyonel düşüncenin de önemli bir siması seviyesine çıkarmıştır. Metodolojik olarak ilk etapta yaptığı şey nassı incelemektir. İkinci aşama olarak ise; tartışmalarında rasyonel metodu kullanmak ve onu genelleştirmek olmuştur.

Kevserî'nin neşrettiği söz konusu *Fıkh-ı ekber*, Ebû Mutî' ile Ebû Hanîfe arasındaki karşılıklı soru-cevap üslubuna dayanmaktadır. Ancak elbette bu üslup râvîlerinin eklemeleriyle elimizdeki halini almıştır. *El-Fıkhü'l-ekber* risâlelerinin şerhlerinde bu risâlelerin sahih bir şekilde Ebû Hanîfe'ye ulaştığı tesbit edilmektedir.³⁷⁹ Zahid el-Kevserî neşrini yaptığı metinlerin baş tarafına İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye ulaşan senetler koymuştur. Yine Kevserî Hammâd'dan rivayet edilen ve Şeyhu'l-İslâm Allame Arif Hikmet'in Medine-i Münevvere'deki kütüphanesinde 226 numaralı kayıta bulunan yazma nüshanın diğer rivayet kanalıyla gelen nüshadan farklı olduğuna ve bu risâlenin tenkitli neşrine ihtiyaç olduğuna işaret etmiştir.³⁸⁰ Ayrıca altını çizmek gerekir ki Mâtürîdî'ye nisbet edilen risâle *el-Fıkhü'l-ekber* değil *el-Fıkhü'l-ebzat*'tır ve İmam Mâtürîdî'ye değil Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet edilmelidir. Bunun yanında İmam Mâtürîdî'ye nisbet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in Hammâd kanalından gelen rivayetten ayırt edilmesi için *el-Fıkhü'l-ebzat* denilmektedir. Mâtürîdî'nin şerhine esas olan rivayetler de Ebû Mutî' rivayetine dayanmaktadır. Bu durumda *el-Fıkhü'l-Ekber I*, Mâtürîdî ve Semerkandî tarafından şerh edilmiş olabileceği takdirini taşımaktadır. Ancak şerhlere bakıldığında bazı farklılıklar göze çarpsa da bunu söylemek imkansızdır. Son yapılan araştırmayla birlikte *Fıkh-ı ebzat* olarak bilinen nüsha Ata b. Ali el-Cüzcânî'ye nisbet edilmektedir.³⁸¹ Diğer yandan elbette Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet edilmesinin de delilleri oldukça iddialıdır. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi Hans Daiber'in tahkikli neşri buna örnektir. Şunu belirtmemiz gerekir ki, Cüzcânî'nin şerhinde Ebû Mutî' rivayetine dayandığına dair hemen her bahiste atıflar yapılmasına karşın diğer iki şerhte bu görülmemektedir.

el-Fıkhü'l-ekber II: *el-Fıkhü'l-ekber*'de ele alınan meseleleri şöylece sıralayabiliriz:³⁸² tevhid, inanç şartları, sıfâtullâh, halku'l-Kur'ân, zâtî, haberi sıfatlar,

³⁷⁹ “Nusayr b. Yahyâ el-Belhî → Muhammed b. Mukâtil er-Râzî → ‘İsâm b. Yûsuf el-Belhî → Hammâd b. Ebî Hanife → Ebû Hanîfe.”, el-Kevserî, *el-‘Âlim vel-Müte‘allim, el-Fıkhü'l ebzat ve er-Risâle* kitaplarına yazdığı mukaddime, s. 6-7.

³⁸⁰ Kevserî, *İmam Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016, s.6-7.

³⁸¹ Züleyha Birinci, “Ebû Mutî' Rivayetli *el-Fıkhü'l-ekber* Şerhinin Müellifi Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35 (2008/2).

³⁸² Bu çalışmada *el-Fıkhü'l-ekber*'in Haydarabad / Dekkan, 1342 tarihli nüshası esas alınmıştır.

irade, halk ve kesb, kaza/kader, Peygamberlerin günahsız oluşu, sahabenin üstünlük noktasında sıralaması, mürtekeb-i kebîre, ircâ görüşünün tenkidi, olağanüstü haller, kulların gösterdiği olağanüstü durumlar, mest, terâvîh, Allah'ın nimet vermesi, Allah'ın görülmesi, imanın marifeti, imanın artması/eksilmesi, iman/İslâm kavramları, zâtullâh, şefaati, mizan, havz, cennet ve cehennem halkedilmesi, kabirde Münker-Nekir suali, kabir halleri ve azâbu'l-kabr, sıfatların yabancı dilde söylenmesi, Hz. Muhammed'in aile halkı, mi'rac, kıyametten önce vuku bulacak olaylar.

İmâm-ı Âzam yaşadığı dönemde Kûfe, Basra, Bağdat ve Hicaz gibi farklı yöreleri dolaşmış bu bölgelerde savunulan görüşlerden hareketle naslardan ve aklı istidlal yöntemiyle İslâm akâidinin temel prensiplerini belirlemiştir. Ebû Hanîfe Selef'in yolunu takip etmekle birlikte onların yolunu kapsamlı ve rasyonel bir temele oturtmak için çaba sarfetmiştir. Ebû Hanîfe'nin üslubunda dikkat çekici bir yön daha vardır ki o da kendisinin cedelci oluşudur. Cedeli yaklaşık olarak her meseleye uyguladığını görmemiz mümkündür.

Hammâd rivayetinde risâlenin daha sistematik bir görünüm arzettiğini söylememiz gerekir. İslâm akâidinin belli başlı esas meselelerinin yer aldığını, tekrara düşülmediğini, ancak meselelerin ayrıntılı bir şekilde işlenmediğini ve naklî delillere fazlaca yer verilmediğini ifade etmeliyiz. Sırf sözünü ettiğimiz bu özelliğinden dolayı Hammâd rivayetinin Ebû Hanîfe'ye nisbeti zayıf görülmüştür. Oysaki söz konusu rivayet cedel ve reddiye üslubunu yerli yerinde hünerle kullanmasından ve Ehl-i sünnet inancını ilgilendiren hemen her konuyu içermesinden ötürü İslâm dünyasında oldukça büyük bir itibar görmüştür.

Fıkıh-ı ekber II'nin Ebû'l-Müntehâ³⁸³ ve Ali el-Karî'ye³⁸⁴ ait olan iki meşhur şerhte metinlerini görmekteyiz. Bahsi geçen her iki şarih de risâleyi şerh ederken en az iki veya üç ayrı nüshaya müracaat ettikleri için “en güvenilir metinler bu iki şerhtedir” denilebilir. Bu iki şerhe konu olan metinler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örnek olarak, “İmanın ziyade ve noksanlık kabul etmemesi ile ilgili kısımda Ali el-Karî'nin metninde “İman artmaz ve eksilmez” ibaresinin yerine Ebû'l-Müntehâ'nın metninde “İman artmaz ve eksilmez fakat yakîn ve tasdik yönünden artar ve eksilir...”

³⁸³ Ali el-Kârî, *Minehu'r-râvî'l-Ezher fî şerhi'l-fıkhi'l-ekber*, İstanbul, 1303; Delhi 1890; Kahire:1323, 1327.

³⁸⁴ Ebû'l-Münteha el-Mağnisavi, *Şerhu'l-fıkhi'l-ekber*, İstanbul, 1307; Kazan 1896; Haydarabad:1321, 930(1523).

ifadesi kullanılmıştır. Oysa Ebû Hanîfe'ye göre imanın yegâne rûknü olan tasdik artmaz ve eksilmez. *Fıkh-ı ekber*'in kolaylıkla edinebileceğimiz Mustafa Öz tercümesinde Ebû'l-Münteha'nın şerhindeki metne sadık kalındığı için Ebû Hanîfe'nin görüşüne ters düşülmüştür.

Fıkh-ı ekber II, A. J. Wensinck tarafından araştırmacılara kolaylık sağlayacak şekilde konularına göre maddeler halinde tertîb edilmiştir.³⁸⁵ Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen risâleler muhteva olarak kendisine ait olsa bile kaleme alınıp kompoze edilmeleri açısından farklı zamanlara ve şahıslara aittir denilebilir. *Fıkh-ı ekber II*'de, *Fıkh-ı ekber I*'e göre muahhar sayılabilecek ifadeler yer almaktadır. Misal verecek olursak; Allah'a şey denilebileceği, ancak O'nun diğer şeyler gibi olmadığı; varlığının “cisim, cevher ve araz” dan uzak olduğu ifade edilirken daha çok Mu'tezile gibi mezheplerin kullandıkları terimleri kullandıkları görülmektedir. Yine söz konusu risâlede felsefî ve kelâmî üslubun mezcolduğu döneme ait pek çok terimi görmekteyiz.

Ebû Hanîfe ve talebeleri hicri ikinci asrın ortalarında Mürcie'ye reddiyede bulunmuşken, hicrî dördüncü asırda bazı âlimler tarafından Mürciî olarak tanıtılmıştır. Bu müşkül durum takipçileri tarafından yazıya geçirilen iki risâlede yapılan izafelerden kaynaklanmaktadır. Ebû Hanîfe “İman artmaz ve eksilmez.” sözüyle Mürciî olma töhmeti altında tutulmuştur. İmanı tarif noktasında Ebû Hanîfe ve takipçileri Mürcie'nin dokuzuncu fırkası olarak zikredilmişlerdir. Bunun yanında Malatî (377) Hanefî ekolünü Mürcie'nin bir fırkası olarak zikretmemekle birlikte onların, İmanın tarifini “İman artmaz ve eksilmez.” olarak ifade edenlerin Mürcie'den olduklarını zikrederek görüşlerini reddetmiştir. *Fıkh-ı ekber II*'nin hicri dördüncü asrın ortalarında kaleme alındığı düşünülürse söz konusu problemin ortadan kalktığı ifade edilmektedir.

Fıkh-ı ekber II'nin tasavvuf ile ortaya çıkan mûcize, keramet gibi konuları işlemeden ötürü Ebû Hanîfe'ye nisbetinin zayıf olması mevzuuna gelince şunu söyleyebiliriz ki Ebû Hanîfe döneminde tartışılmayan pek çok mevzuuya da girmiştir.³⁸⁶ Bir mevzuunun tartışılması için vukû bulması gerekli değildir. Ebû Hanîfe gibi bir zâtın tasavvur edebileceği, vaki olmamış herhangi bir meseleyi düşünsel anlamda tartışmış

³⁸⁵ A.J. Wensinck, *Muslim Creed*, Routledge Library Editions: İslâm: 2013, s. 188-197.

³⁸⁶ Mevlüt Özler, “İki Akâid Metni; el-Fıkh-ı'l-Ekber ile en-Nesefî Akâidî'nin Muhteva açısından Mukayeseli Bir Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0 (14) (Haziran 1999), s. 48; İlyas Çelebi, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada dair Risâleleri ve Bu Risâlelerin Otantik Olup Olmadığı Meselesi”, s. 190.

olması gayet tabiidir. Bu durum esere Mâtürîdî ve Eş‘arî düşüncesine göre sonradan ilaveler olduğunun işareti olarak görülebilmiştir. Yalnızca mûcize, kerâmet konusu değil, kesb³⁸⁷ tartışmasının yer alması, Hz. Peygamber’den sonra insanların en faziletliilerini sayarken dört halife sıralamasının yer alması, Hz. Peygamber’in anne-babasının ahiretteki durumu ile ilgili farklı ifadelere yer verilmiş olması eserin Ebû Hanîfe’ye nisbetini sıkıntılı duruma koymuştur.³⁸⁸

Fıkıh-ı ekber II’nin Ebû Hanîfe’nin yaşadığı döneme nisbet edilemeyecek terimleri içermesi oldukça dikkat çeken bir noktadır. Nitekim üslup olarak kelâmî ve cedelci olmakla birlikte selef dönemine nisbet edilemeyecek ölçüde cedelcidir. Zikretmekte fayda gördüğümüz bir diğer husus ise, *Fıkıh-ı ekber II*’nin her ne kadar elimize ulaşmış ve sika olduğu tesbit edilmiş bir râvî zinciri bulunsa da bu metinlerin Ebû Hanîfe’ye isnadını sahih kılacak kesin bir delil oluşturmamaktadır. Nitekim eseri kompoze eden, bir nevi kaleme alan müellif bilinmemektedir.

el-Fıkıhü’l-ekber III: Üçüncü *el-Fıkıh-ı ekber Fî Usûli’-d-Dîn / el-Fıkıhü’l ekber fî t-tevhîd*” risâlesi İmam Şafîi’ye (ö. 204/820) nisbet edilmekle birlikte Ebû Hanîfe’ye ait olan risâleden daha hacimli ve ayrıntılıdır. Ebû Hanîfe’nin risâlesinde yer almayan imâmet, hilâfet gibi meseleler İmâm Şâfiî’nin risâlesinde yer almaktadır. Bu risâlenin İmâm Şâfiî’ye aidiyeti hakkında önemli şüpheler bulunmaktadır. Aybakan’a göre çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunan “*el-Fıkıhü’l-ekber fî t-tevhîd*” (Lazkiye, ts.), *el-Fıkıhu’l-ekber fî ilmi usûli’-d-dîn* (şerh ve tahkik: Abdü Ahmed Yâsîn, baskı yeri ve tarihi yok) adları ile basılan eser Şâfiî’ye nisbet edilse de erken döneme dair ait kelâm ve fıkıh kavramlarını kullanması, en az bir asır sonra Mu‘tezile, Eş‘ariyye ve Matürîdiyye arasında tartışılan konuları içermesi hasebiyle kendinden sonra Şâfiî’nin inanç konularındaki düşüncelerini derleyip toparlayan ve bulunduğu dönemin dili ve entelektüel ortamından hareketle kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.³⁸⁹ Bunun yanında elbette İmâm Şâfiî’nin Ebû Hanîfe’den sonra yaşamış olması, Ebû Hanîfe gibi fıkıhî kişiliğinin yanında itikadî/kelâmî kişiliğinin de olduğunun bilinmesi risâlenin kendisine aidiyetini güçlendirmektedir.

³⁸⁷ “Kişinin dinî, ahlâkî ve iktisadî hayatındaki her türlü kazanımını ifade eden terim.” Mustafa Çağrırcı, “Kesb”, *DİA*, c. XXV, s. 302.

³⁸⁸ İlyas Çelebi, “Ebû Hanîfe’nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadığı Meselesi”, s. 191.

³⁸⁹ Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *DİA*, c. XXXVIII, s. 231.

Aybakan hocanın naklettiğine göre kişinin kelâm ile iştiğal etmesi neticesinde ayağının her an kayma tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceğinden ötürü kelâmı bırakıp fıkha yönelmiştir. Kelâm ile anılmak istememesi hasebiyle buna girişmemiştir. Bununla birlikte kelâm ile iştiğal edenlere karşı mesafeli durmuş ve onları sert bir üslupla eleştirmiştir. İmâm Şâfiî itikadî meseleler başta gelmek üzere tüm dinî mesâilin vahiy kaynaklı bilgi çerçevesinde izah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine O’na göre kelâmcılar inanç konularını naslardan ayrı, akılcı bir çerçevede ele almaktadırlar.³⁹⁰

İmâm Şâfiî dönemindeki Hâricî, Râfizî, Kaderî, Mürcî gibi fırkaları eleştirmiştir.³⁹¹ Bunun yanında Kur’ân’ın Mu‘tezile eleştirisi temelde akla verdikleri büyük önemden kaynaklanmaktadır. Selef âlimleri tarafından onların bu akılcı metodu ve akılla çelişir gibi gördükleri nasları yine akılla te’vil etmeleri ağır bir dille tenkid edilmiştir. Elbette İmâm Şâfiî’nin de rasyonel açıklamalar yapmış olduğunu görmekteyiz ancak O temelde Selef akîdesine bağlı kalmış bu minvalde nassı, akla öncelemiştir. Belirtmeliyiz ki Şâfiî’ye göre bir kimsenin vazifesi, rızâ-i ilâhiyi kazandıracak fiilleriîfâ etmektir. Hatta bu gibi önemli bir işi bırakarak Allah hakkında konuşmak haddi aşmak olarak görülmelidir.

Bu son risâlenin tasnif ve ifade yönünden diğer iki risâleye göre muahhar bir dönemde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında elbette ki söz konusu risâlenin İmâm Şâfiî’nin yazdığını söylememiz mümkün değildir. Aynı şekilde A. J. Wensinck de bu risâlenin on birinci asra ait olduğu üzerinde kuvvetle durmaktadır.

Fıkıh-ı ekber III bir akâid risâlesinden ziyade, kelâm çalışması olarak değerlendirilmelidir. Hatta kelâm ilmine başlangıç aşamasında okutulabilecek bir ders kitabı mahiyetinde olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Yine Wensinck bu risâlenin de maddeler halinde elverişli bir tercümesini yapmıştır. Eser 17 satırlık 40 sayfadan müteşekkildir. 63 babdan ibarettir. İlim babı ile başlayıp ashap hakkında olan bab ile eser son bulmaktadır. Eserde her faslın ilk cümlesi “va‘lemu” (bilmiş olunuz ki) tabiri ile başlamaktadır ki bu özellik diğer iki risâlede bulunmaz. Eserin İmâm Şâfiî zamanına uygunluğu konusu tartışmalı olmakla birlikte her faslın ilk cümleleri birleştirildiğinde

³⁹⁰ Aybakan, “Şâfiî”, *DİA*, c. XXXVIII, s. 227.

³⁹¹ Ebû Âsım el-Abbâdî, *Tabakâtü’l-fukahâi’-Ş-Şâfiyye*, Leiden: E. J. Brill, 1964, s. 12-13, 26; Aybakan, “Şâfiî”, *DİA*, c. XXXVIII, s. 227.

belki mümkün olabilir. Nitekim ilk cümleleri takip eden diğer ifade ve lafızlar şerh mahiyetindeki izahatlar olarak kabul edilebilir.

İmâm Şâfiî döneminde selef ulemasının da oldukça tepki gösterdiği Mu‘tezile kelâm anlayışına tepki göstermiştir. Nitekim Mu‘tezilî ulemanın itikadî meseleleri rasyonel zeminde aklî olarak ele almaları pek çok itiraza maruz kalmalarına sebep olmuştur.

Şâfiî’nin “*el-Fıkhü’l-ekber fî usûli’d-din*” /*el-Fıkhü’l-ekber fî’t-tevhîd*” isimli risâlesinin yer verdiği konular şu şekildedir:

“Mükellefin görevleri, Allah’ı bilmeyi gerektiren şartlar, Allah’ın varlığı, Allah’ın sıfatları, rü’yetullah, kesb, istitâat, Allah’ın üzerine bir şeyin vâcip olmayışı, Allah’ın yaratmasının bir sebebe bağlı olmayışı, Allah’ın yok etme kudreti, ba’s, Allah’ın zulüm yapmaması, Allah’ın mülkünde dilediğini yapması, ecel, rızık, nübüvvet, mucize, ilk ve son peygamberler, Peygamberlerin sayısı, Peygamberlerin ismeti, Hz. Peygamber’in diğer peygamberlerden üstünlüğü, iman, “mü’miniz” demenin hükmü, günahların imana zarar vermeyişi, Hz. Peygamber’in şefaati, tevbesi kabul edilen kimse, Cennet ve Cehennem mevcut oluşu.”³⁹²

Ebû Hanîfe de İmâm Şâfiî de kelâm ilminin ilahiyat, nübüvvet ve sem‘iyyât konularını geniş ve veciz bir üslupla ele almışlardır. Bununla birlikte üç risâlede de ilahiyyât konularının diğer bahislere göre daha fazla yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Ebû Hanîfe’ye nisbet edilen iki risâlede de akîdeye taalluk eden konular hemen hemen ele alınmasına rağmen belli bir sistem dahilinde değildir. Aynı üst başlık altında zikredilmesi gereken konuların hepsi aynı yerde işlenmemiş, farklı başlıklar altında aynı meselenin farklı cenahları üzerinde durulmuştur.³⁹³ Ebû Hanîfe’nin görüşlerinden hareketle söyleyebiliriz ki ortaya koyduğu düşünce biçimi ve fikirleri günümüzde orijinalliğini korumaktadır.³⁹⁴ Ebû Hanîfe Selef’in muasırı olmasına rağmen kendisi için akâide rasyonel yöntemi kullanması hasebiyle tam anlamıyla Selefî denmesi imkânsızdır.

Ebû Hanîfe’nin Allah’ın zâtı ve sıfatları hakkında yaptığı açıklamalarında Selef metodundan ziyade kelâmî üsluba yaklaştığını görebiliriz. Nitekim naklî delillerin azlığı

³⁹²Hamdi Gündoğar, “Ehl-i Sünnet Kelâmına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şafiî’nin El-Fıkhü’l-Ekber Adlı Risâleleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2016), s. 40.

³⁹³ Mevlüt Özler, “İki Akâid Metni; el-Fıkhü’l-Ekber ile en-Nesefî Akâidi’nin Muhteva Açısından Mukayeseli Bir Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1999, sayı: 14, s. 50.

³⁹⁴ Ramazan Altıntaş, “Ebû Hanîfe’nin Kelâm Metodu ve “el-Fıkhü’l-Ekber” adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar”, *İslâmî Araştırmalar*, 2002, XV, sayı: 1-2 (Ebû Hanîfe Özel Sayısı), s. 191.

bunu ortaya koymada bir başka unsur olarak, karşımıza çıkmaktadır. Her iki ana risâle hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak Şâfiî'nin risâlesinin daha hacimli ve mufassal olduğunu belirtebiliriz. Bunun yanında bu iki risâle, ileride “Ehl-i sünnet” olarak adlandırılacak olan mezhebin esaslarını da ihtiva etmektedir.³⁹⁵ Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin risâleleri arasındaki en büyük fark ise şudur: Şâfiî meseleleri izah minvalinde pek çok ayet ve hadisten naklî deliller getirirken Ebû Hanîfe'yi aklî deliller serdetmiş bir vaziyette görmektediriz. Bunun yanında ayrıca ifade etmeliyiz ki Ebû Hanîfe'nin risâlesinde değinmediği bazı meselelere İmâm Şâfiî beyanat getirmiştir: “Mükellefîn görevleri”, “Allah'ın üzerine bir şeyin vâcip olmayışı”, “Allah'ın yaratmasının bir sebebe bağlı olmayışı”, “Allah'ın zulüm yapmaması”, “Ümmetin icmâsına muhalefet olmayışı”, “İmamet”, “Hulefâ-i râşidin”, “İmâmetin şartları”, “Bir dönemde tek imamın oluşu”, “Sahâbenin derecesinin ulaşılmaz oluşu”. Son olarak denilebilir ki her iki risâle de Selef düşüncesinden kelâmî düşünceye geçiş sürecinde önemli iki eserdir.

el-Fıkhü'l-ebsat: Risâle Ebû Mutî' el-Belhi yoluyla rivayet edilmiştir. İlyas Çelebi'nin belirttiğine göre Muhammed Zâhid el-Kevserî eserin rivayet silsilesini şöyle nakletmiştir: İmâm Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî, Ebû Bekr Alauddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den; o, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî'den; o, Ebû Mâlik Nasran b. Nasr el-Huttelî'den; o, Nusayr b. Yahya el-Fakîh'ten; o, Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî'den; o da Ebû Hanîfe'den rivayet etmiştir.³⁹⁶

Eserin yazma nüshaları, İstanbul'da Fatih 5392/2 ve Selim Ağa 587/3 kütüphanelerinde bulunmaktadır. Risâle, 1307/1890 ve 1324/1906 yıllarında ve 1368/1949 yılında ise M. Zâhid el-Kevserî tarafından yine Kahire'de neşredilmiştir. Risâlenin Atâ b. Ali el-Cüzcânî ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) tarafından yapılmış şerhleri mevcuttur.

³⁹⁵ Bk. Temel Yeşilyurt, “Fıkhü'l-Ekber'e Metodolojik Bir Bakış”, *İslâmî Araştırmalar*, 2002, XV, sayı: 1-2 (Ebû Hanîfe Özel Sayısı), s. 176.

³⁹⁶ *el-Fıkhü'l-Ebsat* (Mukaddime), İstanbul: 1981, s. 35; İlyas Çelebi, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi”, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum, Tebliğ ve Müzakereleri) II, ed. İbrahim Hatipoğlu, Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı (Kurav Yayınları), 2005, s. 191.

İlyas Çelebi'ye göre söz konusu risâle ayrı müstakil bir risâle olmayıp *el-Fıkhü'l-ekber*'in Belhî rivayeti olabilir.³⁹⁷ Nitekim İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995),³⁹⁸ Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037),³⁹⁹ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 495/1100),⁴⁰⁰ Fahru'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),⁴⁰¹ Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100)⁴⁰² Ebû Hanîfe'nin eserleri arasında *el-Fıkhü'l-Ebsat*'ı zikretmemektedirler.

el-‘Âlim ve’l-müte‘allim: Risâle Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin sorularına verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin zikrettiğine göre risâlenin rivayet zinciri şu şekildedir: Ebû'l-Hasan Ali b. Halil ed-Dîmeşkî (İbn Kadî'l-asker Ebû'l-Hasan Burhânuddîn Ali b. el-Belhî'den; O, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhuli en-Nesefî'den; O babasından; O Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî'den; O, Ebû'l-Mansur el-Matürîdî'den; O, Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî'den; O, Muhammed b. Mukatil er-Râzî'den; son ikisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ve 'İsâm b. Yusuf el-Belhî'den; bu ikisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'den; O ise Ebû Hanîfe'ye sorduğu 43 soru ve bu soruların cevaplarını içermektedir.⁴⁰³

Risâle, İmâm Mâtürîdî,⁴⁰⁴ İbnü'n-Nedîm,⁴⁰⁵ Fahru'l-İslâm el-Pezdevî,⁴⁰⁶ Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî,⁴⁰⁷ Abdülazîz el-Buhârî,⁴⁰⁸ Hâfîzüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî⁴⁰⁹ ve isimlerini sayamadığımız pek çok isim tarafından Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmiştir. Ancak Zehebî'nin tespitine göre, Ahmed b. Ali es-Süleymanî'nin *el-‘Âlim ve’l müte‘allim* eserini Ebû Mukâtil Hafs b. Selm'e

³⁹⁷ İlyas Çelebi, “*Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi*”, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum, Tebliğ ve Müzakereleri) II, ed. İbrahim Hatipoğlu, Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı (Kurav Yayınları), 2005, s. 192.

³⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 256.

³⁹⁹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 363.

⁴⁰⁰ Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tefsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-naciye ani'l-fıraki'l-hâlikin*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983, s. 113-114.

⁴⁰¹ Pezdevî, *Keşfü'l-esrar ala Usulü'l-Pezdevi*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1890/1307, c. 1 s. 8.

⁴⁰² Ebû Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963, s. 4.

⁴⁰³ Ebû Hanîfe, *el-‘Âlim ve’l-müte‘allim* (Mukaddime), thk. Zâhid el-Kevserî, Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1368, s. 5.

⁴⁰⁴ Mâtürîdî, *Tevîlatü'l-Kur'ân*, Selim Ağa Ktp., no. 40, vr. 828b.

⁴⁰⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 256.

⁴⁰⁶ Pezdevî, *el-Usûl (Keşfü'l-esrâr içinde)*, c. I, s. 8.

⁴⁰⁷ Ebû Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 4.

⁴⁰⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, Dersaadet: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, c. I, s. 8.

⁴⁰⁹ Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1981, s. 122.

nisbet ettiğini ifade etmiştir.⁴¹⁰ Zehebî'nin tespitini destekleyen bazı müsteşrikler de bulunmaktadır.⁴¹¹

Risâlenin yazma nüshaları İstanbul'da Fatih (5392/1), Esad Efendi (3522/2), Damad İbrahim (297/41) ve Raşid Efendi (1016/1) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Söz konusu risâle, 1349/ 1930 yılında Haydarabad'da, 1368/1949 yılında Kevserî tarafından Kahire'de, 1981 yılında Mustafa Öz tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır.

er-Risâle: Risâle, Ebû Hanîfe'nin Osman b. Müslim el-Bettî'nin kendisine yazmış olduğu mektuba cevaben yazmış olduğu te'lif tarzındaki tek eseridir. Osman el-Bettî yazmış olduğu mektupta Ebû Hanîfe'ye ithafen “dalâlette kalmış mü'min” ifadesine kullanmıştır. Buna karşı olarak Ebû Hanîfe “Benim için asıl olan Kur'ân ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Bunların dışında şeylerle amel edenler bidatçı kişilerdir.” Demiş ve görüşlerini naslar ile desteklemiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe risâlede kendisini Mürcie olmakla itham edilmesine şöyle karşılık vermiştir: Bidat ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır. Bize Mürcie ismini düşmanlarımız yakıştırmıştır.

Söz konusu risâlenin yazma nüshaları, Fatih 5392/6 (116b-1244a) ve Selim Ağa 587/10 (170b-184a) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Risâle Kevserî tarafından 1368/1949 yılında Kahire'de, Mustafa Öz tarafından ise Türkçe tercümesiyle 1981 yılında yayımlanmıştır.⁴¹²

el-Vasiyye: Risâle Ebû Hanîfe'nin dostlarına ve öğrencilerine yazmış olduğu vasiyeti olup Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkindî (ö. 182/798) ve Ebû Yusuf tarafından rivayet edilmiştir.⁴¹³ Ebû Hanîfe'nin İslâmî esaslarla ilgili yakın çevresine, dostlarına ve öğrencilerine yazmış olduğu muhtelif risâlelerin yazma nüshaları bulunmaktadır. Söz konusu risâlenin Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384), Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî (ö. 1084/ 1672) ve Nureddin Efendi el-Üsküdârî (ö. 1260/1844) tarafından matbu halde şerhleri bulunmaktadır.⁴¹⁴

Ebû Hanîfe'nin fikhî yönü ağır basmakla birlikte akâid ve kelâm ilmi ile de takip edilmiş bir şahsiyettir. Ebû Hanîfe'nin “kişinin leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesi”

⁴¹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995, c. II, s. 558.

⁴¹¹ Bkz. Schacht ve W. Madelung; Yusuf Şevki Yavuz, “el-Âlim ve'l-müteallim”, *DİA*, c. III, s. 461, 463.

⁴¹² Ebû Hanîfe, *el- 'Âlim ve'l-Müte 'allim*, trc. Mustafa Öz, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

⁴¹³ Kevserî, *el- 'Âlim ve'l-Müte 'allim* (Mukaddime), s. 1.

⁴¹⁴ Bkz. Fuad Sezgin, *GAS*, I, s. 418.

şeklindeki fıkıh tanımı göz önünde bulundurulduğunda fıkıhın inanç ile ilgili olan kısmına Fıkıh-ı ekber, ibadet ile ilgili olan kısmına ise fıkıh fi'l-ahkâm denilmektedir. Biz de buradan hareketle Ebû Hanîfe'nin inanç ile ilgili metinlerini Fıkıh-ı ekber başlığı altında topladık.

2. 1. 3. Mezheplere Göre Risâleler

2. 1. 3. 1. Hâricî-İbâzî Akâid Risâleleri

Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî, es-Sîre

Uman asıllı Âmir b. Sa'saa oğullarından geldiği ifade edilen Sâlim b. Zekvân (ö. 100/718)'in hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Hayatı hakkında müteahhir dönem İbâzî âlimi eş-Şemmâhî'nin *Kitâbü's-Siyer*'inde bilgi bulunmaktadır.⁴¹⁵ Sönmez Kutlu *Sîre*'nin Mürcie ile ilgili kısmın tercümesini yaptığı makalede Müellifin Câbir b. Zeyd (ö. 100/718)'in çağdaşı ve *Sîre*'nin 70/689'li yılların başında yazıldığı tespitini doğru bulduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁶

Sâlim b. Zekvân'a şöhretini *es-Sîre* adlı eseri kazandırmıştır. Risâle Cabir b. Zeyd'e nisbet edilen divan ve Abdullah b. İbâz'ın risâleleriyle birlikte günümüze ulaşmıştır. Risâlenin günyüzüne çıkarılması çok yenidir. İbâziyye arasında ilk teliflerden biri olarak bilinen *es-Sîre* İbâziyye'nin prensiplerinin anlatıldığı, dinî noktadan İbâziyye'nin durduğu konumu ortaya koyan ana bir kaynaktır.

Eser, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin *Kitâbü'l-İrcâ*'sından önce ircâ fikrini ele alan ilk eser olması nedeniyle oldukça önemli bir eserdir. Nitekim *Kitâbü'l-İrcâ* ircâ fikrini içeren ilk eser olarak bilinmekteyken *es-Sîre*'nin tahlili ile Mürcie hakkında bilinen pek çok bilgi daha iyi anlaşılmıştır. *Sîre*'nin 70'li yılların başlarında yazıldığı iddia edilince Mürcie'nin bu tarihten önce teşekkül ettiği fikri yaygınlık kazanmıştır. Sönmez Kutlu'nun belirttiğine göre *Sîre* ile *Kitâbü'l-İrcâ* kıyaslandığında *Sîre*, ircâ fikrinin ilk aşamasını, *Kitâbü'l-İrcâ* ise ikinci aşamasını ortaya koymaktadır.

Ayrıca *Kitâbü'l-İrcâ* bir Mürcie mensubu tarafından kaleme alınmışken, *es-Sîre* Mürcie'nin fikirlerini çürütmek maksadıyla Haricî Sâlim b. Zekvân tarafından kaleme

⁴¹⁵ Mustafa Öz, "Sâlim b. Zekvân", *DİA*, c. EK-2, s. 464.

⁴¹⁶ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXV, s. 467.

alınmış bir eserdir. Hâricî-Mürcie anlaşmazlığını ve Sebeiyye hakkında bilgi veren bir eser olması hasebiyle de eser önemlidir.

Sönmez Kutlu eserin Mürcie'den bahseden kısmının Türkçe'ye tercümesini yapmıştır.⁴¹⁷ Eserde yer alan konu başlıklarını şu şekilde sıralayabiliriz; Mukaddime, Peygamberlerin tevhid çağrısı, ve tevhidin içeriği, insanlar arasında eşitlik, takvâ ve cihad konularını,⁴¹⁸ ikinci bölümde Resullere bağlılık, Allah'ın kitaplarına bağlanmak, peygamberler ve görevleri, Hz. Muhammed'in konumu, Hâricîler'in aşırıya gidenlerinin durumu, Hz. Muhammed hayattayken Arap yarımadasında yaşayan Ehl-i kitap, Mecûsîler, müşrikler gibi toplulukların durumu⁴¹⁹ incelenmiştir. Daha sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemleri hakkında övgüler serdedilmiş, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri ile ilgili ise eleştiriler zikredilmiştir.⁴²⁰ Müellif Necedât ve Ezârika fırkalarıyla ilgili bilgiler vermiştir.⁴²¹ Bu bölümlerin akabinde müellif Mürcie'ye yönelik eleştirilerini zikretmiş ve Sebeiyye fırkasına değinmiştir. Son olarak Sâlim b. Zekvân, diğer fırkaların kabul edilmesi istenen fikirlerine yer vermiştir.

Harun Yıldız'ın *Hâricîler'in Erken dönem tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği* adlı makalesinde eser ile ilgili birtakım bilgilere yer vermiştir. Buna göre *Sîre* adlı eseri Libya'lı İbâdî Amr Halîfe en-Nâmî ortaya çıkardığı nakledilmektedir. Bunun yanında Martin Hinds eserin bilimsel kritiğini yapmaya çalışsa da bu çalışması yarım kalmıştır. Michael Cook ise eserin Mürcie ile ilgili kısmını İngilizce'ye çevirmiştir.⁴²²

Eser İslâm Ansiklopedisinde verilen bilgiye göre Patricia Crone-Fritz Zimmermann tarafından tahkik edilerek İngilizce'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır.⁴²³ Eserin bir diğer neşri ise Muhammed Sâlih Nâsır *Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâziyye* eserinin sonunda "Sîretü Sâlim b. Zekvân" adıyla yer verilmiştir.⁴²⁴

⁴¹⁷ Sönmez Kutlu, *a.g.e.*, s. 467-475.

⁴¹⁸ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, thk. ve İngilizce'ye Çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann, Oxford University Press, New York, 2001, s. 38-56.

⁴¹⁹ İbn Zekvân, *es-Sîre*, s. 56-74.

⁴²⁰ İbn Zekvân, *es-Sîre*, s. 74-98.

⁴²¹ İbn Zekvân, *es-Sîre*, s. 100-114.

⁴²² Harun Yıldız, "Hâricîler'in Erken Dönem Târih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, II/2 (Güz 2009), ss. 7-40.

⁴²³ *The Epistle of Sâlim İbn Dhakwan*, nşr. trc. P. Crone-F. Zimmermann, Oxford-New York 2001.

⁴²⁴ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, nşr. M. Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-Da've 'inde'l-İbâziyye*, Uman 1423/2002, s. 340-385.

Sönmez Kutlu *es-Sîre* eserindeki Mürcie ile ilgili kısmın Türkçe'ye tercümesini yayımlamıştır.⁴²⁵

Rebî' b. Habîb, el-Câmiu's-Sahîh

Umanlı İbâzî âlim Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Ferâhidî el-Basrî (ö. 180/796) döneminin önde gelen âlimleri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme et-Temîmî, Dımâm b. sâin el-Basrî, Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân el-Basrî, Câbir b. zeyd, Ca'fer b. Semmâk el-Abdî gibi kimselerden ders almıştır. Müelliften ders alanlar arasında ise, Ebû'l-Münzir Beşîr b. Münzir en-Nezvânî, Müneyyir b. Neyyir el-Ca'lânî, Mûsâ b. Ebû Câbir el-Ezkevî, Ebû Süfyan Mahbûb b. Rahîl el-Kureşî el-Basrî, Ebû Sufre Abdullah b. Sufre vardır.⁴²⁶

Hicri ilk asrın son çeyreğinde doğan ve ikinci asrın son yarısında vefat eden Rebî b. Habîb'in adı Sünnî hadis kitaplarında çok az zikredilmiştir. Tanınmamasının en önemli sebebi şüphesiz İbâzîler'e ait kaynakların az olması ve İbâzîlerin Hâricîler'in bir fırkası olarak görülmesi zikredilebilir. Rebî'ye nisbet edilen en önemli eser *el-Müsned* adlı eseridir. Bununla birlikte müellifin *Âsâru'r-Rebî'*, *Futyâ'r-Rebî' b. Habîb*, *Ba'du ehâdîsi'n-nebevîyye ve'l-âsâru'l-mervîyye 'an ba'di's-sahâbe*, *Îcâbâtu esile fî'l-ibâdât ve'l-muamelât ve'l-ahvâli's-şahsiyye*, *Ârâuhu ve ecvibetuhu'l-fıkhiyye* adlı eserleri de bulunmaktadır.⁴²⁷

Eser, İbâzîler tarafından sünnetten sonra en önemli kaynak eser olarak görülüyordu. Hicrî birinci ve ikinci asırda tartışılan meseleler elbette Rebî' b. Habîb'in söz konusu eserine etki etmiştir. Nitekim hicrî birinci ve ikinci asırda hadisler tedvin ve tasnif edilirken söz konusu dönemde tartışılan meselelere ve mensubu olduğu fırkaya göre tertib ve tasnif ediliyordu. Eser dört bölümden(cüzden) oluşmaktadır. Her bölümde başka konular içeren bablar yer almaktadır. Eserin ilk iki cildinde serdedilen rivayetler fikhî meselelere yönelik olmasına rağmen, Babu fî'l-vilâyeti ve'l-imâreti babında

⁴²⁵ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, cilt: XXXV, s. 467-475.

⁴²⁶ Bünyamin Erul, "Rebî' b. Habîb", *DİA*, XXXIV, s. 494-495.

⁴²⁷ Bünyamin Erul, "Rebî' b. Habîb", *DİA*, XXXIV, s. 495.

imâmet konusunu, Babu'l-ıman ve'l-İslâm ve's-şerâi⁴²⁸ babında iman- İslâm meselesini, amelin imandan bir cüz olup olmadığı meselesini ele alması hasebiyle zikredilmelidir.

Eserin aslından olmayıp Vârcelânî tarafından eklenmiş olan son iki ciltte ise Rebî' b. Habîb'in döneminde tartışılan akâid meseleleriyle ilgili zikrettiği rivayetler serdedilmiştir. Bu bağlamda son iki ciltte bulunan babların reddiyeci bir üslup içerdiğini söyleyebiliriz. Üçüncü ciltte zikredilen kebâir işleyen tekfirine hüccet,⁴²⁹ imanın söz ve amelden ibaret olduğuna dair hüccet,⁴³⁰ kadın ve çocukların öldürülmesinin yasaklanması hakkında gelenler,⁴³¹ Kaderiyye'ye hüccet⁴³² babları itikadî konular veya belli mezhepleri eleştiren rivayetleri içermesi bakımından örnek verilebilir. Eserin dördüncü cüzünde, İbâziyye mezhebinin kurucusu konumunda olan Câbir b. Zeyd'den nakledilen kati haberler ve şefaât konusu işlenmiştir.⁴³³

Ayrıca Rebî' b. Habîb'in döneminde tartışılan Allah'ın zat ve sıfatları, Allah'ın tenzih edilmesi, kabz, yed, vech, yemin, arşa istivâ kavramları hakkında teşbih ve tecsimi önlemek için ayetlerin te'vil edilmesi,⁴³⁴ rü'yetullah,⁴³⁵ şefaât,⁴³⁶ imanın tarifi,⁴³⁷ hilafet,⁴³⁸ büyük günah işleyen kişinin durumu,⁴³⁹ kader⁴⁴⁰ konuları ve Kaderiyye ve Mürctie⁴⁴¹ mezheplerine reddiye minvalinde başlıkların olması müellifin döneminde tartışılan meselelerle ilgili görüşlerini ortaya koymaktadır. Rebî' b. Habîb, döneminde tanınan bir hadis ve fıkıh alimi idi. Döneminde tartışmaya açılan pek çok kelâmî meseleye girmemiştir. Eserin sonunda Suûd b. Abdillâh b. Muhammed el-Vehbî'nin eklediği bir fihrist bulunmaktadır.

'Abdallâh b. Yezîd el-Fezârî, Kitâbü'l-Kader- Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mücessime- Kitâbu fî red 'alâ İbn Umeyr- Kitâbü't-Tevhîd fî Ma'rifetullâh

⁴²⁸ Rebî', *el-Câmi*', I, s. 21, bab no: 9.

⁴²⁹ Rebî', *el-Câmi*', III, s. 198, bab no: 1.

⁴³⁰ Rebî', *el-Câmi*', III, s. 201, bab no: 2.

⁴³¹ Rebî', *el-Câmi*', III, s. 205, bab no: 4.

⁴³² Rebî', *el-Câmi*', III, s. 207, h. no: 796-811.

⁴³³ Rebî', *el-Câmi*', IV, s. 246-273.

⁴³⁴ Rebî', *el-Câmi*', III, s. 192-243, bab no: 5, 7, 9, 15, 17, 22, 24, 25, 26, 28, 29, 30

⁴³⁵ Rebî', *el-Câmi*', I, s. 22, bab no: 10, 61.

⁴³⁶ Rebî', *el-Câmi*', II, s. 135, h. no: 499; *a.g.e.*, IV, s. 279, h. no: 1002, 1003, 1004.

⁴³⁷ Rebî', *el-Câmi*', I, s. 21, h. no: 9, 57, 58; *a.g.e.*, III, s. 201, bab no: 2.

⁴³⁸ Rebî', *el-Câmi*', I, s. 18, bab no: 7, 44, 45, 46.

⁴³⁹ Rebî', *el-Câmi*', III, s. 198, h. no: 743-767.

⁴⁴⁰ Rebî', *el-Câmi*', I, s. 25, bab no: 12, 71, 72; *a.g.e.*, II, s. 169, h. no: 641; *a.g.e.*, III, s. 207, h. no: 796, 797, 798, 799, 800, 803, 804, 805, 806.

⁴⁴¹ Rebî', *el-Câmi*', III, s. 201, h. no: 768, 771, 775.

‘Abdallah b. Yezîd el-Fezârî (188/804)’nin günümüze ulaşan altı risâlesi editörlüğünü Wilferd Madelung ve Abdulrahman al-Salimi’nin yaptığı *Early Ibadi theology: six kalam texts by Abd Allah b. Yezid al-Fazari* adlı eserde yer almaktadır.⁴⁴² Esasen Kûfeli olan Abdullah b. Yezîd el-Fezârî yaşadığı dönemde İbâziyyenin baş sözcüsü konumunda görülüyordu. Özellikle Bağdat’ta yaşanan kelâmî münazaralarda baş gösteriyordu.

Madelung Fezârî için öğretisinin eserleri üzerinden incelenebilen ilk kalam alimi olduğunun altını çizmiştir. Fezârî’nin çalışmamızda incelediğimiz altı metni XII/XVIII. yüzyıla ait olduğu ifade edilen Mağrib yazmasında tesbit edilmiştir.⁴⁴³ Bu risâlelerden ilk üçü kendisine tâbî olan Mağriplilere gönderdiği risâleler diğer üçü ise Mağripte kendisini eleştirenlere cevaben yazmış olduğu risâlelerdir. Müellifin eserlerinden anlaşılmaktadır ki aslında henüz II. yüzyılda kelâmî terminoloji oldukça gelişmiş ve meseleler incelikli bir şekilde işlenmeye başlanmıştır. Fezârî’nin muhatab aldığı kimseler Mu‘tezilî alimler ve Şîa’nın aşırı gruplarıdır. Günümüze ulaşan metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla nakil ağırlıklı bir yöntem izlemiştir. Akıl ile din hakkında hiçbir şeyi bilemeyeceğimizi savunmuştur.

Fezârî’nin söz konusu altı metnin genel olarak içeriklerine bakarak bir çerçeve sunmaya çalışacağız. *Early Ibadi Theology* adlı eserde yer veriliş sırasına göre *Kitâbü’l-Kader* isimli metin yaklaşık 64 sayfadır. *Kitâbü’l-Kader* Mu‘tezilî özgür irade düşüncesine karşı determinizmin savunusunu yapan bir eser olarak görülmelidir. Risâlenin temel argümanı her şeyin yaratıcısı olan Allah’ın dilediğini yapmakta hür olduğu üzerine kurulmuştur. Mu‘tezile’nin Allah’ın kötülüklerin de yaratıcısı olmadığını savunmalarına karşı çıkarak Allah’ın kudretine sınırlama getirdiklerini vurgulamıştır. Fezârî metinde ilâhî iradeyi savunanların argümanlarına yer vermiştir. Müellif tevfik, muhal, rızık gibi pek çok kavramın üzerinde durmuş örneğin tevfik kavramı çerçevesinde imanın Allah’ın lütfuna bağlı olduğunu ifade etmiştir. Allah’ın aklen imkansız olan hiçbir şeyi emretmeyeceği ancak herkese nasip etmediği bir şeyi emredebileceğini vurgulamıştır. Metnin sonunda Bâb al-Mahlûq isimli bir ek yer

⁴⁴² *Early Ibadi theology: six kalam texts by Abd Allah b. Yezid al-Fazari*, ed. Wilferd Madelung, Abdulrahman al-Salimi, Leiden: Brill, 2014.

⁴⁴³ Wilferd Madelung, “Erken Dönem İbâzî Kelâmı”, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmiedtke, s. 332.

almakta ve bu ekte Mağribli takipçilerinin kendisine yönelttikleri soruları cevaplamaktadır.⁴⁴⁴

Eserde yer alan ikinci metin ise *Kitâbü'r-red 'alâ İbn 'Umeyr*'dir. Müellif bu metinde İbn Umeyr'in öğretilerine karşı çıkmıştır. Madelung bu kişinin Abdullah b. Mes'ûd'a bağlı Ebû Ömer 'İsâ b. Umeyr el-Hamdânî olduğunu belirtmiştir. Risâlede İbn 'Umeyr'in ileri sürdüğü görüşler tek tek reddedilmiştir. Peygamberlik ve peygamberlerin doğrulanması için gönderilen mucize olgusu ele alınan meselelerdendir. Ayrıca imamet gerekliliği konusu üzerinde durulan bir diğer mesele olmuştur.⁴⁴⁵

Bir diğer metin olan *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mücessime*'nin baş ve son kısmı eksiktir. Ayrıca başlık varsayımsal olarak belirlenmiştir. Metin iki bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm İbn Umeyr'in düşüncelerini yansıtmaktadır. Buna göre ilk bölümde Hişâm b. el-Hakem'in savunduğu İmâmî Şîî doktrine eleştiri mahiyetindedir. İkinci bölümde ise gelenekçi teşbih doktrini eleştirilmektedir.⁴⁴⁶

Kitâbü'l-Fütyâ'da Fezârî halkın inanç durumunu zikretmiştir. Metin soru-cevap şeklinde ilerlemektedir. Müslümanların topluluğundan ayrılmamanın ve kafirlerle ilişki kurmamanın her Müslüman üzerine farz olduğunu vurgulamıştır. Hz. Osman zamanında İslâm toplumunun dârü't-tevhîd ve nifâk olduğunu ve Müslümanlarla Müslüman olmayanları ayırt etmenin zor olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁷

Kitâbü't-Tevhîd fî ma'rifetullâh metninde ise Fezârî'ye inanç ile ilgili sorulan soruların cevaplarını içerir. İlk bölümde iman tanımı, bir Müslümanın sahip olması gereken bilgi (mâ lâ yeşâu cehlüh), bilmenin kişiyi cahil bırakacağı bilgi (mâ yeşâu cehlüh), topluluktan ayrılma, birlikte olma ve hüküm vermekten kaçınma konularına yer verilmiştir. Tartışma daha sonra Allah'ın bilgisi, ilham, mahdud ve sınırsız bilgi tanımlarına yer vermiştir. Fezârî daha sonra esmâ ve sıfatları tanımlamıştır. Allah'a nisbet edilen zâtî, fiilî ve müşterek sıfatları zikretmiştir. Müellif daha sonra imanlı bir Müslümandan istenen bilginin ne olduğunu ifade etmiştir. Zeydiyye, Mu'tezile ve Mürcie gruplarının sapkın görüşlerini ve bu görüşlerden nasıl kurtulabileceklerini

⁴⁴⁴ A.g.e., s. 2.

⁴⁴⁵ A.g.e., s. 4.

⁴⁴⁶ A.g.e., s. 5.

⁴⁴⁷ A.g.e., s. 5.

açıklamıştır. Son bölümde müellif Tanrı bilgisinin cevher mi yoksa araz mı olduğu konusu üzerinde durmuştur.⁴⁴⁸

Kitâbu men race‘a an ilmihi ve feraka‘l-Nebiyy ve hüve ‘alâ dînih adlı metin soru cevap şeklinde ilerlemektedir. İlk bölümde Müslümanların yolundan sapanlar ele alınmıştır. İkinci bölüm ise Kur‘ân‘ın doğası ve okuyuşunun içeriği hakkındadır. Müellif Kur‘ân‘ın yaratılması mevzusunu da soru cevap şeklinde incelemiştir. Fezârî daha sonra Tanrı‘nın isimlerinden ve sadık bir Müslümanın peygamber hakkında sahip olması gereken bilgilerden bahsetmiştir. Madelung metnin kesik ve aniden bittiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁹

Ebu‘l-Munzir Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, Kitâbü‘r-Rasfî‘t-Tevhîd

İbâzî bir âlim olan Ebû‘l-Munzir Beşir b. Muhammed (ö. 290/908)‘in *Kitâbü‘r-Rasfî‘t-Tevhîd*⁴⁵⁰ eseri inceleyeceğimiz bir diğer eserdir. Eserin tam ismi, *Kitâbü‘r-Rasfî‘t-Tevhîd ve ahkâmi‘l-Kur‘ân ve‘l-esmâ‘ ve‘l-ahkâm ve‘l-sünne ve‘l-imâme ve esmâi‘d-dâr ve ahkâmihâ ve hudûsi‘l-âlem*‘dir. Çalışmamızda esas aldığımız nüshada müellifin bu eseri dışında *Kitâbü‘l-Muhârebe* adlı eseri de bulunmaktadır. Söz konusu risâlede ise sünnetin te‘vili, emr-i bi‘l-ma‘rûf nehy-i ani‘l-münker, isyan edenlerle savaşmak konuları ele alınmıştır.⁴⁵¹

Risâlede Ebû‘l-Huzeyl el-Allâf ile aynı dönemde yaşamış olan müellif, alemin hudusuna dair delillendirmeler sunmuştur.⁴⁵² Bu bağlamda cevher-araz kavramlarını kullanmıştır. Bunun dışında müellif, eserinde Allah‘ın zâtî ve fiilî sıfatlarına da yer vermiştir. Risâlede öncelikle, alemin hudusunu incelemiştir. Ardından tevhid, Kur‘ân hakkında hükümler, esmâ ve ahkam konusu işlenmiştir. Daha sonra sünnet ve imâmetin vücûbu konularını ele almıştır. Eserde işlenen konular sırasıyla ifade edilecek olursa:

Hudus hakkında sözün babı,⁴⁵³

⁴⁴⁸ A.g.e., s. 5-6.

⁴⁴⁹ A.g.e., s. 6.

⁴⁵⁰ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *Kitâbü‘r-Rasf* (Early Ibâdî Literature: Abu‘l-Mundhir Bashir b. Muhammâd b. Mahbub, “Kitâb al Rasf fi‘l-Tawhid”, *Kitâb al-Muhâreba and Sîra* içinde nşr. Abdulrahman al-Sâlimi, Wilfred Madelung), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011.

⁴⁵¹ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *Kitâbü‘l-Muhârebe* (Early Ibâdî Literature: Abu‘l-Mundhir Bashir b. Muhammâd b. Mahbub, “Kitâb al Rasf fi‘l-Tawhid”, *Kitâb al-Muhâreba and Sîra* içinde nşr. Abdulrahman al-Sâlimi, Wilfred Madelung), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011.

⁴⁵² Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *Kitâbü‘r-Rasf*, s. 7.

⁴⁵³ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, a.g.e., s. 7.

Tevhid hakkında bab,⁴⁵⁴

Kur'ân'ın hükümleri hakkında bab,⁴⁵⁵

İsimler ve hükümler hakkında bab,⁴⁵⁶

Sünnet babı,⁴⁵⁷

İmâmetin vücûbu hakkında bab,⁴⁵⁸

Dâr'ın isimleri hakkında bab.⁴⁵⁹

2. 1. 3. 2. Şîî-Zeydî Akâid Risâleleri

Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî, Mecmû'u Kütûbi ve Resâili'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî

Tam adı, Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Hasenî el-Alevî er-Ressî (ö. 246/860) olan müellif Medine yakınlarında Ress'e yerleştiği için Ressî olarak anılmıştır. Kâsım er-Ressî Ress bölgesinde kendi düşüncelerini yayma girişiminde bulunmuş ve Zeydî bir devletin kurulmasına fikrî öncülük etmiştir. Kâsım er-Ressî'nin en önemli özelliği Mu'tezile'ye yakın fikirler öne sürmesidir. Öyle ki sonraki dönem Zeydîlerin Mu'tezilî fikirleri benimsemesine sebep olmuştur. Zeydî düşüncüyü kelâmî manada ilk sistematize eden kişi Kâsım er-Ressî'dir. Müellif, Zeydiyye mezhebinde Zeyd b. Ali'den hemen sonra anılmaktadır.

Kâsım er-Ressî'den sonra Zeydî düşüncede akıl ön plana alınmış, tevhid, adalet, el-va'd ve'l-vaîd prensipleri ortaya konulmuştur. Özellikle Zeydîler'in Yemen bölgesinde iktidar olmalarından sonra bu prensipler geliştirilmiştir. Kâsım er-Ressî, risâlelerinde tartışma ve delillendirme yaparken önce akla, sonra Kur'ân'a dayanmaktadır. Kâsım er-Ressî, Mısır'da bulunduğu süreç içerisinde Hristiyanlık, Senevîlik, Maniheizm ve diğer dinleri ve felsefeleri araştırmış pek çok risâle kaleme almıştır. Müellifin fikirleri yalnızca teoride kalmamış yayma faaliyeti de yürütmüştür. Bu sayede değindiğimiz gibi Taberistan ve Yemen'de Zeydîliğin oluşmasına öncülük etmiştir. Günümüzde Zeydî âlimlerin onun düşüncelerine sık sık atıf yapmalarından

⁴⁵⁴ Beşir b. Muhammed b. mahbûb, *a.g.e.*, s. 8.

⁴⁵⁵ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁵⁶ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁵⁷ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁵⁸ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁵⁹ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *a.g.e.*, s. 26.

anlaşılmaktadır ki Kâsım er-Ressî'nin görüşleri ve teorileri gelişmeler ve bazı değişiklikler ile birlikte etkisini sürdürmektedir.⁴⁶⁰

Çalışmamızda inceleyeceğimiz söz konusu eser Zeydî âlim olan Ressî'nin farklı alanlara dair yazmış olduğu risâle ve kitapların toplanması çalışmasıdır. Abdülkerim Ahmed Cedbân, risâlelerde geçen ayetleri tespit, hadisleri tahric edip bilinmeyen kelime ve terkipleri açıklayarak derlemiştir. Risâleleri tahkik ederken Yemen'de bulunan dört yazmadan istifade etmiştir. Muhakkık eserdeki risâleleri, öncelikle filozof, mülhid ve zındık gruplarına karşı yazılmış olan risâleler, ardından semâvî din mensuplarına reddiye amaçlı yazılan risâleler, son olarak ise müşebbihe, Mücessime, Kaderiyye, Cebriyye, Râfıza gibi Müslüman aşırı gruplara karşı kaleme alınmış olan risâleleri sıralamıştır. Eserde daha sonra müellifin Zeydiyye'nin mezhep esaslarına dair yazılmış risâleleri serdedilmiştir. Bunlar, tevhid, adl, imâmet, cihad, zâlimleri terk hikmet, edeb, zühd, öğütler, taharet, namaz, genel konulardır.⁴⁶¹ Eserde Ressî'ye ait 31 risâle ve eser yer almaktadır.

Muhakkık Abdülkerim Ahmed Cedbân, eserin mukaddimesinde Kâsım er-Ressî'yi tanıtmış ve eserlerin ona aidiyetini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu noktada elini kuvvetlendirmek için senet zincirlerine, müellifin kendi döneminde yaygın olan terimleri kullanmasına, müelliften sonra gelen âlimlerin söz konusu risâlelere atıf yapmasına değinmiştir. Eserdeki bazı risâleler müstakil olarak neşredilmiştir.⁴⁶² Bazı muasır âlimler tarafından eserin içerdiği risâlelere yer verirken Almanya, Berlin, İtalya, Ambrossiana, İngiltere British Museum'daki nüshalarına değinilmemiş olması eleştirilere sebebiyet vermiştir.⁴⁶³

Eserin iki cildinde yer alan kelâm ile ilgili risâleler, *ed-Delâilü'l-Kebîr*,⁴⁶⁴ *ed-Delâilü's-Sağîr ve münazara mea'l-Mülhid*,⁴⁶⁵ *er-Red 'ale'z-Zındik ibni'l-Mukaffâ*,⁴⁶⁶

⁴⁶⁰ Mehmet Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", *İslâmî İlimler Dergisi*, 4/1-2, Bahar-Güz 2009, s. 243-244.

⁴⁶¹ Bkz. Mukaddimetü't-Tahkik, 172.

⁴⁶² Mehmet Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil'i", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2009, cilt: IV, sayı: 1-2, s. 246.

⁴⁶³ Mehmet Ümit, "Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî" (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003), s. 170-177.

⁴⁶⁴ Al-Kasım b. İbrahim on The Proof of God's Existence Kitâb *ed-Delîl el-Kebîr*, thk. Binyamin Abrahamov, E. J. Brill 1990; *ed-Delîlü'l-Kebîr fi'r-red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Mülhidin ve yelihi'r-red 'ale'l Mülhid ve münazara*, thk. İmam Hanefî Abdullah, Dâru'l-Âfâkî'l-Arabiyye, Kahire 2000.

⁴⁶⁵ El-Kasım b. İbrahim er-Ressî, *Mecmûu kütübî ve resâilî'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, I-II, Thk. Abdülkerim Ahmed Cedban, San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1422, s. 257-318

er-Red 'ale'n-Nasâra,⁴⁶⁷ *Kitâbü'l-Müstersîd*,⁴⁶⁸ er-Red 'ale'l-Mücbire,⁴⁶⁹ er-Red 'ale'r-Râfida,⁴⁷⁰ er-Red 'ale'r-Ravâfid min ehli'l-Gulüvv,⁴⁷¹ el-adl ve't-tevhîd,⁴⁷² *Usûlü'l-adl ve't-tevhîd*,⁴⁷³ *Cevâbu mes'eletin li raculeyni min ehl-i Taberîstân*,⁴⁷⁴ *Fusûl fi't-tevhîd*,⁴⁷⁵ *Tefsîru'l-arş ve'l-kürsî*,⁴⁷⁶ *Tesbîtü'l-Îmâme*,⁴⁷⁷ *el-Îmâme*,⁴⁷⁸ *Îmâmetü Ali b. ebî Talib*,⁴⁷⁹ *el-Âlim ve'l-vâfid*,⁴⁸⁰ *Mesâilü'l-Kâsım*⁴⁸¹.

ed-Defilü'l-kebîr fî'r-red 'ale'l-felâsife: Kâsım er-Ressî bu risâlesinde Allah'ın varlığı, birliği her şeyin Allah'ın yaratması ile olduğunu ispat etmiştir. Evrendeki her şeyin yaratılmış olduğundan yola çıkarak alemin yaratıcısını ispat etmeye çalışmıştır. Evrenin yalnızca yaratıldığına değil, Allah tarafından idâme ettirildiği üzerinde de durmuştur. Hudus delilinin yanı sıra, gaye ve nizam delillerini de ortaya koymuştur. Allah'ın müreccih veya tahsis edici olmasına vurgu yaparak evrendeki her şeyin zıtlarıyla kâim olduğunu ve bu zıtlardan bir yöne yalnızca bir tahsis edici ile ulaşılacağını vurgulamıştır.⁴⁸²

ed-Defilü's-sağîr: Kâsım er-Ressî, bu risâlede Allah'ın varlığını değişiklikler, terkeb ve arazlar delilleri ile ispat etmeye çalışmıştır. Müellif el-İstidlâl bi's-şâhid 'ale'l-gâib ilkesi doğrultusunda evrenin bir yaratıcısının olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁸³

⁴⁶⁶ Ressî, *Nakdu'l-müslimin li's-seneviyey ve'l-Mecûs mea'r-Red 'alâ ibni'l-Mukaffâ*, nşr. Hanefî Abdullah, Kahire: Dâru'l-afakî'l-Arabiyye, 2000.

⁴⁶⁷ Ressî, *er-Red 'ale'n-Nasârâ*, nşr. Hanefî Abdullah, Dâru'l-Afakî'l-Arabiyye, Kahire: 2000.

⁴⁶⁸ Ressî, *el-Müstersîd alâ mezâimu'l-Müşebbihe ve'l-Mücessime*, nşr. Hanefî Abdullah, Dâru'l-afakî'l-Arabiyye, Kahire: 2000.

⁴⁶⁹ Ressî, *Kitabü'r-Red 'ale'l-Mücbire*, (*Resâilü'l-adl ve't-Tevhîd* içinde c. I, s. 143-156.) nşr. Muhammed Imara, Dâru'l-Hilal, 1971.

⁴⁷⁰ Ressî, *er-Red 'ale'r-Râfida*, nşr. Hanefî Abdullah, Dâru'l-Afakî'l-Arabiyye, Kahire: 2000.

⁴⁷¹ Ressî, *er-Red 'ale'r-Ravâfid min ehli'l-Gulüvv*, (Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-Îmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî içinde) thk. Abdülkerim Ahmed Cedban, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a.

⁴⁷² *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, thk. Muhammed Imârâ, Dâru'l-Hilal, 1971, c. I ss, 101-140.

⁴⁷³ *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, ss. 95-100.

⁴⁷⁴ "The Taberîstanis' Question Edition and annotated translation of one of al-Kasım ibn Ibrahim's Epistles", Jerusâlem Studies in Arabic and İslâm, c. 11, Jerusâlem: 1988, ss. 48-54.

⁴⁷⁵ *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, thk. Muhammed Imara, c. I, ss. 142-159.

⁴⁷⁶ Ressî, *Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-Îmam el-Kâsım er-Ressî*, I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedban, San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1442, ss. 655-685.

⁴⁷⁷ A.g.e., ss. 131-166.

⁴⁷⁸ A.g.e., ss. 167-193.

⁴⁷⁹ A.g.e., ss. 217-222.

⁴⁸⁰ A.g.e., ss. 361-473.

⁴⁸¹ A.g.e., ss. 551-663.

⁴⁸² Binyamin Abrahamov, *Delilü'l-Kebîr* (al-Kâsım b. İbrâhim on the Prof of God's Existence *Kitâb al-Dalîl al-Kabîr*, İngilizce çevirisi ve notlarla yay. Binyamin Abrahamov, E. J. Brill, Leiden 1990)'e yazdığı giriş, ss. 7-8.

⁴⁸³ Ressî, *Mecmûu kütübi ve resâili'l-Îmam el-Kâsım er-Ressî*, ss. 257-290.

Münâzara mea'l-mülhid: Müellif bu risâlede Allah'ın varlığı, evrenin yaratılmış olduğunu ispat için bir filozofla farazî bir tartışma içerisine girmiştir. Bu bağlamda kumun-zuhur nazariyesi, varlıkların ve evrenin yaratılması ile fesadı, Allah'ın peygamber göndermesinin hikmeti meselelerini incelemiştir.⁴⁸⁴

er-Redd 'ale'z-zındîk İbni'l-Mukaffâ: Düalizmi savunan İbnü'l-Mukaffâ'nın muhatab elindiği bu risâlede iki ilah anlayışı reddedilmiş, yanlışlığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Risâlede Allah'ın birliği, adaleti, mekândan münezzeh oluşu, zulümden uzak olması konularını ve İbnü'l-Mukaffâ'nın Hz. Peygamber ve Kur'ân'a yönelik itirazlarını çürütmüştür.⁴⁸⁵

er-Redd 'ale'n-Nasâra: Hristiyan mezhepleri tarafından ortaya konulan teslis görüşü bu risâlede eleştirilmiş, Hz. İsa'nın ilah değil beşer olduğu vurgulanmıştır.⁴⁸⁶

Kitâbü'l-Müsterşid: Bu risâlede müellif, teşbih ve tecsim düşüncelerini çürütmüştür. Kur'an'daki teşbih zannı veren ifadeleri teşbihe yol açmayacak şekilde yorumlamıştır.⁴⁸⁷

er-Redd 'ale'l-Mücbire: Risâlede Kâsım er-Ressî, cebrî anlayışı destekler gibi görünen ayetleri yorumlar ve bu anlayışı savunanlar eleştirilir.⁴⁸⁸

er-Redd 'ale'r-Râfida: Rafizîlerin imâmet ile ilgili düşüncelerinin reddi için kaleme alınmıştır. Özellikle Hişam b. el-Hakem ve Hişam b. Sâlim'in düşünceleri eleştirilmiştir.⁴⁸⁹

er-Redd 'ale'r-Ravâfid min ehli'l-Gulüvv: Kasım er-Ressî, Şiîliğin on üç gruba ayrıldığını, on ikisinin Cehennemde olduğunu ve Râfizîler olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Müellif söz konusu grupların düşüncelerini zikretmiştir.⁴⁹⁰

el-'Adl ve't-tevhîd: Allah'ın birliği, adaleti, insanların sorumluluğu, istitâa, Mürcie'nin düşüncelerinin reddi, rü'yetullahın imkansızlığı, halku'l-Kur'ân, teşbih düşüncesinin reddi, fîsk ve tevbe meselelerini ele almıştır.⁴⁹¹

Usûlü'l-'adl ve't-tevhîd: Müellif risâlesinde delillerin başta akıl, kitap ve resul olmak üzere üç kaynak olduğunu icmanın da dördüncü olarak bu üç kaynağa

⁴⁸⁴A.g.e., ss. 291-318.

⁴⁸⁵A.g.e., ss.319-385.

⁴⁸⁶A.g.e., ss. 387-442.

⁴⁸⁷A.g.e., ss. 443-496.

⁴⁸⁸A.g.e., ss. 497-511.

⁴⁸⁹A.g.e., ss. 513-580.

⁴⁹⁰A.g.e., ss. 531-580.

⁴⁹¹A.g.e., ss. 581-628.

eklendiğini ifade etmiştir. Ayrıca ibadetin, Allah'ı bilme, razı olduğu şeyleri bilme ve razı olduğu şeyleri yapma olduğunu vurgulamıştır.⁴⁹²

Cevâbu mes'eletin li raculeyni min ehl-i Taberistân: Risâle Taberistanlı iki kişinin, Allah'ın bilinmesi, zâtı, sıfatları, sıfatları konusunda tartışılan hususlarda sordukları sorulara Ressî'nin verdiği cevapları içermektedir.⁴⁹³

Fusûl fi't-tevhîd: Kasım er-Ressî'nin ortaya koyduğu "beş usûl" yani sorumlu olanların Allah'ı birliğini, adaletini, bilmeleri, teşbihten uzak durmaları gerektiğinden bahsetmiştir.⁴⁹⁴

Tefsîru'l-arş ve'l-kürsî: Allah'ın arşa istivâ ettiğini, Allah'ın arşının her yeri kapladığını zikreden ayetleri mecâzî olarak açıklamıştır. Arş, kürsî ve istivâ kavramlarını izah etmiştir.⁴⁹⁵

Zikrettiklerimiz dışında eserin ikinci cildinde imâmet ile ilgili, *Tesbîtu'l-imâme*,⁴⁹⁶ *el-Îmâme*,⁴⁹⁷ *Îmâmetü Ali b. Ebî Tâlib*⁴⁹⁸ risâleleri de bulunmaktadır. Ayrıca eserin ikinci cildinde Allah'ı bilme, nefis, din, dünya, ahiret, Cennet-Cehennem, filozofların bilgileri, iman, İslâm, irfan mertebeleri, hikmet, rahmet, dua, imanın esasları gibi konularda kaleme aldığı *el-Âlim ve'l-vâfid*⁴⁹⁹ risâlesi ve kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları içeren *Mesâilü'l-Kâsım*⁵⁰⁰ risâlesi kelamla ilgili sorulan soruları içermesi hasebiyle zikredilmelidir.

Yahya b. Hüseyin Hâdî Îlêlhak, Mecmûu Resâil (er-Resâilü'l-Usûliyye)

Zeydî müellif Hâdî ile'l-Hak (ö. 298/911) İmam Zeyd b. Ali'ye muhalefet ederek yeni bir mezhep kurmuştur.⁵⁰¹ Hâdî Îlêlhak inanç meselelerinde genel itibariyle mezhebin genel çizgisinde yani Mu'tezile çizgisi üzerindeyken imâmet konusunda mezhebin kurucusu olarak bilinen Zeyd b. Ali'den farklı düşünmüştür. Zeydiyye mezhebi

⁴⁹² A.g.e., ss. 629-634.

⁴⁹³ A.g.e., ss. 635-654.

⁴⁹⁴ A.g.e., ss. 645-654.

⁴⁹⁵ A.g.e., ss. 655-685.

⁴⁹⁶ A.g.e., c. II, ss. 131-166.

⁴⁹⁷ A.g.e., ss. 167-216.

⁴⁹⁸ A.g.e., ss. 217-222.

⁴⁹⁹ A.g.e., ss. 361-473.

⁵⁰⁰ A.g.e., ss. 551-663.

⁵⁰¹ Saffet Köse, "Hâdî Îlêlhak", *DİA*, c. XV, s. 17.

içerisinde içtihadın mümkün görülmesiyle birlikte taklitten uzak durmuş pek çok fikhî konuda farklı görüşler ileri sürmüştür. Aynı zamanda bir devlet adamı olan müellif, Karmatîler ve Bâtînîlere karşı mücadele içerisinde olmuştur. Müellifin fikhî görüşleri, içtihadları Yemen’de hızlı bir şekilde karşılık bulmuştur. Yemen’de Zeydiyye mezhebini kurmuş ve üstelik devletin resmî mezhebi halinde gelmiştir. Bunun yanında farklı birtakım görüşleri, içtihatları nedeniyle Hâdeviyye olarak adlandırılmıştır.

Hâdî İlelhak’ın çalışmalarından tefsir ile ilgili olan dışında hepsi küçük hacimli risâlelerdir. Çalışmamız kapsamında müellifin risâlelerini Abdullah b. Muhammed eş-Şaselinin tahkikini yaptığı *Mecmûu Resâil*⁵⁰² ve Muhammed İmâra’nın neşrettiği *Resâilü’l-‘adl ve’t-tevhîd*⁵⁰³ eserinden inceleyeceğiz.

Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî tahkikli risâlenin neşrinde müellifin akâide dair *Kitâb fîhi ma’rifetullah*,⁵⁰⁴ *Kitâbü’l-diyânet*,⁵⁰⁵ *Cevâb li ehl-i Sana’ alâ’ kitâb ketebûhu ileyhi inde kudumihi’l-beled*,⁵⁰⁶ *Kitâbu’l-müsterşid fi’t-tevhîd*⁵⁰⁷, *er-Red ‘alâ ehli’z-zeyğ mine’l-müşebbihîn*,⁵⁰⁸ *Kitâbu’l-menzile beyne’l-menzileteyn*,⁵⁰⁹ *Kitâbü’l-Cümle*,⁵¹⁰ *Kitâbu Usûli’d-dîn*,⁵¹¹ *Kitâbu’r-red alâ’ Süleyman b. Cerîr*,⁵¹² *Kitâbu tefsirü’l-kürsi*,⁵¹³ *Kitâbu’l-arş ve’l-kürsî*,⁵¹⁴ *er-Red ‘ale’l-Mücebbireti’l-Kaderiyye*,⁵¹⁵ *Kitâbü’r-red ve’l-ihticâc ‘ale’l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye*,⁵¹⁶ *er-red alâ men zaame enne’l-Kur’ân kad zehebe ba’duhu*,⁵¹⁷ risâlelerine yer vermiştir.

Bu risâlelerden birkaçının içeriğinden kısaca bahsetmek gerekirse;

***er-Red ‘ale’l-Mücebbireti’l-Kaderiyye*:** Bu risâlede tevhid ve teşbihin reddi, adalet, kulların fiilleri, va’d ve’l-vaîd, Hz. Muhammed’in risâletine iman, Hz. Ali’nin

⁵⁰² Hâdî İlelhak, *Mecmûu Resâil*, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, 2. bs., Amman: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2002.

⁵⁰³ Hâdî İlelhak, *Resâilü’l-‘adl ve’t-tevhîd*, thk. Muhammed İmâre, Kahire: Dârü’l-Hilal, 1971, 2. c.

⁵⁰⁴ Hadi İlelhak, “Kitâb fîhi marifetullah”, *Resâilü’l-Adl ve’t-Tevhîd*, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, s. 49-83.

⁵⁰⁵ A.g.e., s. 86-92.

⁵⁰⁶ A.g.e., s. 92-98.

⁵⁰⁷ A.g.e., s. 98-117.

⁵⁰⁸ A.g.e., s. 145-152.

⁵⁰⁹ A.g.e., s. 152-180.

⁵¹⁰ A.g.e., s. 180-189.

⁵¹¹ A.g.e., s. 191-200.

⁵¹² A.g.e., s. 200-202.

⁵¹³ A.g.e., s. 200-210.

⁵¹⁴ A.g.e., s. 210-218.

⁵¹⁵ A.g.e., s. 219-267.

⁵¹⁶ A.g.e., s. 267-459.

⁵¹⁷ A.g.e., s. 460-463.

imâmeti, Hz. Hüseyin'in imâmeti, Ehl-i beytin imâmeti ve imâmın sıfatı, zâlim imamlardan uzak durmak, usul konularına dair kavramlar (hidâyet, dalâlet, ibadet, irade, izin, küfür, şirk, zekât, muhkem ve müteşâbih, müteşâbih tilavetle amel, Kur'an'ın tefsiri) konularına yer vermiştir.

Kitâbü'r-red 'alâ ehl-i'z-zeyğ mine'l-müşebbihîn: Müellif bu risâlesinde, Allah'ın kullarına delili olması bakımından akıl, araz hadisine yer vermiştir. *Kitâbu'l-Cümle* risâlesinde ise müellif, Allah'ın kullarına teklifi, Allah'ın ilmi ve kudreti, Allah'ın adaleti, Peygamberlerin mucizeleri, Peygamberlerin ismeti konularına değinmiştir. *Kitâbu tefsîri'l-Kürsî'de* Hz. Peygamber'in zamanında teşbih, müşebbihenin sözleri, Ebû Zer (r.a.)'ın Âyete'l-Kürsî ayeti hakkında sorusunu ele almıştır. *Kitâbü'l-Arş ve'l-Kürsî'de* arş, kürsi, vech, kitab, sırat ve mizan kelimelerinin manası ve arş ve kürsi ile ilgili ayetlerin tefsirlerine yer vermiştir.

Kitâbü'r-red 'ale'l-Mücbireti'l-Kaderiyye: Söz konusu risâlede Cebriyye ve Kaderiyye'ye Ehl-i Adl'in delilleri, Mücbire'nin taraftarları, delil olarak serdettikleri ayetler, Ehl-i Adl'in Cebriyye'ye yönelttiği deliller, aklın Allah'ın kullarına dair en önemli delil olması konularını işlemiştir. *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye* risâlesinde Peygamberlerin tebliği terki ve vahyi değiştirmesinin olabirliği, İblisin aklındaki en tehlikeli günah, Âdem ve eşinin cennete girmesinde ve çıkmasında Allah'ın meşîeti, Allah ateşin yaratılmasından bir hayır muradı, insanın bilinen bir şeyden cahil olmasının imkânı, kelâmın yaratılması, yaratılanlar arasında akılların dağıtılması, rızık, ecel, hareketlerin yaratılması, “ce‘ale” kelimesinin teşriî ve tekvînî manaya delaleti arasındaki fark, kulların fiilleri konularını ele almıştır.

Muhammed İmâra tahkikli neşirde müellifin dört risâlesine yer verilmiştir. Bunlar, *er-Red 'ale'l-mücbireti'l-kaderiyye*,⁵¹⁸ *Kitabü'r-red ve'l-ihcâh 'ale'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye*,⁵¹⁹ *el-Cümle ey cümleti't-tevhîd*,⁵²⁰ *er-red 'ala ehli'z-zey' mine'l-müşebbihin*⁵²¹ risâleleridir.

er-Red 'ale'l-mücbireti'l-kaderiyye: Bu risâlesinde müellifin mücbirenin delillerini tartışmıştır. Ardından müellif Allah'ın dilediğini hidâyete veya dalâlete

⁵¹⁸ Hâdi İlelhak, “er-Red 'ale'l-Mücbireti'l-Kaderiyye”, *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, s. 33-115.

⁵¹⁹ A.g.e., s. 117-303.

⁵²⁰ A.g.e., s. 305-318.

⁵²¹ A.g.e., s. 319-327.

erdirmesinin manasını, Allah'ın meşîeti, küfür, ilhâd ve isyanın Allah'a nisbet edilemeyeceği konularına yer vermiştir.

Kitâb fîhi ma'rîfetullah mine'l-'adl ve't-tevhîd ve tasdîku'l-va'd ve'l-Va'id ve isbâtu'n-nübüvve ve'l-imâme:⁵²² Bu risâlede müellif, tevhîd, adl, va'd ve va'id, Hz. Muhammed'in risâletine İman, Hz. Ali'nin imâmeti, emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker hidâyet, delalet, ibadet, irade, küfür, şirk, zekât, muhkem ve müteşabih, nebilerin hataları konularını ele almıştır.

Kitabü'r-red ve'l-ihcâh 'ale'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye: Bu risâlede müellif, Rasul'ün tebliğ vazifesini terkinin imkanına dair soru sormuş ve içerikte bu konu üzerine cevaplar vermiştir. Müellif ikinci meselede en büyük günahın kendini beğenmek olduğuna dair rivayetleri ortaya koymuştur. Âdem (a.s.) ve Havva'nın günah işlemesi, Allah'ın iradesi, insanın fiilleri, hareketin yaratılması gibi pek çok konuya yer vermiştir. *Er-red ala ehl-i zeyğ mine'l-müşebbihin* risâlesinde akıl ve naklin delil olması ve çatışıp çatışmadığı meselesini ele almıştır. Müellif *Kitabü'l-Cümle* eserinde davete ulaşmamış kimsenin durumu, davete ulaşmış kişinin durumu, en faziletli ilim konularına yer vermiştir

İlk ortaya çıkan kelimciler Mu'tezilî değil Hâricî kelimcilerdir. Hâricîleri yalnızca sorun çıkartan isyancı gruba indirgenmeyip entelektüel grup olarak görmek gerekiyor. Bedevî yaşamdan siyâsî bir otoritenin altına giren Hâricî zihniyet bugün gün yüzüne çıkan, elimizdeki metinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesi, çıkan savaşlar ve sosyal siyasi ortamın sonucunda büyük günah, kader problemlerinin yorumlanmasını gerektirmiştir. Erken dönemde Hâricî ve Şîî alimler tarafından ortaya konulan metinler aynı zamanda Mu'tezile'yi anlamak için oldukça önemlidir.

Basra'da bulunan Hâricî düşünce Hasan-ı Basrî etrafında gelişmiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'den etkilenerek büyük günah işleyen kişiye münâfık demesi önemlidir. Arap diline olan vukûfiyetleri oldukça güçlüdür. Haricîlerin toplumun temelini Kur'an'a dayandırıp Kur'an toplumu oluşturmak istemeleri önemlidir. Radikal Hâricîler'in yanında ılımlı harici gruplar da bulunmaktadır. Hâricîler'de toplum

⁵²² A.g.e., s. 69-113.

merkezli bir düşünce varken Şia'da üstün özelliklere sahip, lider merkezli bir anlayış hâkimdir.

İslâm düşüncesinin ilk dönem kelimeler metinleri olarak bilinen Hâricî-Şîî metinler söz konusu dönemde tartışılan konulara dair yorumlar içermektedir. İmamet, Mürcie ve Müşebbihe düşüncesine dair eleştiriler, Allah'ın sıfatları, aklın önemi, büyük günah, nübüvvet, Kur'ân, gibi temel konular bu metinlerde işlenen konulardır. Ayrıca tevhid, adl, va'd ve vaîd, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi Mu'tezile'nin prensiplerini ufak farklılıklarla devam ettirmişlerdir.

2. 1. 3. 3. Mürcî Akâid Risâleleri

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Kitâbü'l-İrcâ

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin hayatı hakkında *er-Red 'ale'l-Kaderiyye* risâlesini reddiye türü risâleler içerisinde zikrettiğimiz için burada hayatına değinmeden eser hakkında kısaca bilgi vermekle yetineceğiz.

Zehebî ve İbn Hacer'in risâlenin Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye nisbetini kabul etmelerine karşın batılı araştırmacı Michael Cook, râvî zincirine ve râvîlerdeki zayıflığa dayanarak uydurma bir risâle olduğunu ileri sürmüştür.⁵²³ Josef Van Ess tarafından Zâhiriyye Kütüphanesi 104 numarada 233a-250b sayfaları arasındaki metni ortaya çıkarmış, tahkik ederek yayımlamıştır.⁵²⁴ Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye ircâ fikrine dair ilk yazılı metin değil, bu konuda eser kaleme alan ilk müelliftir.

Sönmez Kutlu'nun çevirisini yaptığı *Kitâbü'l-İrcâ* metni dokuz madde halinde serdedilmiştir. Bu maddelerde öncelikle, Allah'ın kitabı indirdiğini ve o kitapta her şeyi açıkladığını ifade etmiştir. İkinci maddede nübüvvet ve risâlet görevini insanlığa rahmet olarak verdiğini ve bu şekilde emir ve yasaklarını insanlara bildirdiğini ifade etmiştir. Müellif Peygamberden sonra ümmetin karışıklığa düştüğünü belirterek kendi durumlarını şu şekilde anlatır:

⁵²³ Ethem Rûhi Fırlı, "Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye", *DİA*, c. XVI, s. 331.

⁵²⁴ Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 201-202; "Das Kitab al-Irga des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyye", *Arabica*, c. XXIII (1974), s. 20-52.

“Allah rabbimiz, İslâm dinimiz, Kur’an imamımız, Muhammed nebîmizdir; ona güvenir ve durumumuzu Allah’a ve resulüne bırakırız. İmamlarımız Ebû Bekir ve Ömer’den razıyız. Onlara itaat etmekten memnun olur, karşı çıkmaktan nefret ederiz. Bundan dolayı bize düşman olana biz de onlar adına düşman oluruz. İlk fırka mensupları hakkındaki hükmü ırcâ (tehir) ederiz. Ebû Bekir ve Ömer yönetiminin meşrû sayılması için çalışırız, çünkü ümmet onlar için ne çarpışmış, ne ihtilâf etmiş ve ne de durumları hakkında şüpheye düşmüştür. İrcâ, bizzat şahit olmadığımız halde suçlanan kimse hakkındadır.”⁵²⁵

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye daha sonra Sebeîyye Mütemenniye adı verilen fırkaya değinmiş ve bu grubun Allah’ın kitabına karşı çıktıklarını, Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın onda dokuzunu gizlediğini iddia ettiklerini belirtmiştir.⁵²⁶

Sâbit Kutna, İrcâ Kasîdesi (I)

Sâbit b. Ka’b b. Cabir Kutna (ö. 110/728) Emevî dönemi Mürcîî şairlerden biridir. Kaynaklarda kendisi hakkında çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Sâbit Kutna, yazıları ve kahramanlığı ile meşhur bir kişiliktir. Kendisi bazı valilere yakınlığı sayesinde nüfuz kazanmıştır.

Sâbit Kutna Mürcie’nin fikirlerini şiirlerinde işaret etmiş, yayılmasına hizmet etmiştir. Horasan’da Hariciler ve Mürcie arasında yaşanan tartışmalara katılmış ve sonrasında Mürcie’ye mensup olmuştur. Sâbit Kutna, takip ettiği Mürcîî fikirleri Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde yaymaya çalışmıştır.⁵²⁷

Müellifin yazdığı pek çok şiir günümüze ulaşmamıştır. Çalışmamızda incelediğimiz *İrcâ Kasîdesi* ve müellifin diğer şiirleri Macid Ahmed Samerrâî tarafından *Şi’rû Sâbit Kutna el-Ateki*⁵²⁸ ismiyle yayınlanmıştır. Bunun dışında Sönmez Kutlu, Ebû’l-Ferec’in, el-Mürhibi el-Kûfi’nin yazdığı *Şi’ru Sabit Kutna*⁵²⁹ kitabından

⁵²⁵ Ethem Rûhi Fıglalı, “Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye”, *DİA*, c. XVI, s. 332.

⁵²⁶ Sönmez Kutlu, “İlk Mürcî Metinler ve Kitâbu’l-İrcâ”, *Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVII, s. 324-328.

⁵²⁷ Sönmez Kutlu, “İlk Mürcîî Metinler: İrcâ Kasîdesi (I) Ve İrcâ Kasîdesi (II)”, s. 242.

⁵²⁸ Macit Ahmet es-Samerrâî, *Şi’rû Sabit Kutna el-Ateki*, Bağdat: 1970.

⁵²⁹ Ebû’l-Hüseyn Ali b. Hüseyin Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü’l-Egânî*, Bulak: 1868, c. XIII, s. 50.

aldığını ifade etmiştir.⁵³⁰ Söz konusu kasîde Almanca, İtalyanca ve Türkçe'ye çevrilmiştir. Kasîdeyi ilk defa Şerafettin Yaltkaya Türkçe'ye çevirmiştir.⁵³¹

Sönmez Kutlu *İrcâ Kasîdesi*'nin yazım tarihi için 82/701 yılından sonrasına işaret etmiştir. İrcâ kasîdesi, ircâ fikrini öz bir şekilde sunan ilk belge olması açısından oldukça önemlidir. Sönmez Kutlu'ya göre kasîdenin bir diğer önemi hiçbir mezhebin kaidelerinin yazılıp çizilmediği hicrî ilk asrın sonunda, Mürcîî fikriyatın bu kasîdeyle birlikte manzum hale gelmesidir.

Kasîdeye Kur'ân'da hakkında kesin delil olmayan şüpheli işlerdeki hükmü Allah'a bırakmanın önemine vurgu yapılarak başlanmıştır. Müşriklerin farklı gruplara ayrıldıkları, Allah'ın birliğine İman ettiği sürece kible ehlinen kimsenin müşrik sayılamayacağı vurgulanmıştır. Haricilerin yaptıkları her işin ve verdikleri her içtihadın yanlış olduğuna işaret edilmiştir. Hz. Ali ve Hz. Osman'ın Allah'a şirk koşmadıkları, aralarında yanlış birtakım olaylar cereyan ettiği ve bu şekilde dinin geliş amacı olan Müslümanların birliğinin bozulduğu ifade edilmiştir. Her ikisi hakkında herhangi birinin haklılığını tespit edecek bir ayetin bulunmadığına işaret edilmiştir. Hz. Ali ve Hz. Osman'ın dünyada mümin olmalarının yanında işledikleri günahlar sebebiyle ahiretteki durumlarının bilinemeyeceği üzerinde durulmuştur.⁵³²

Muhârib b. Disâr es-Sedûsî, İrcâ Kasîdesi (II)

Muhârib b. Disâr b. Kurduş b. Karvas es-Sedusî ed-Dühlî (?- 226/734) Kûfe doğumlu olup pek çok künye ile anılmaktadır. Döneminin önde gelen isimlerinden ilim tahsil ederek tabiin döneminin bilinen bir âlimi olmuştur. Mürcîî akidesine dair yazdığı eser bağlamında inceleyeceğimiz müellifin fıkıh alanında otorite olduğu ve bir dönem bu görevi üstlenmiştir.

Sedûsî cesareti, zâhidâne yaşayışı ve takvası ile bilinen bir âlimdir. Kendisi Sâbit Kutna'nın açtığı yolda devam ederek Mürcîî akideyi şiir yoluyla ifade etmeyi tercih etmiştir. Sedûsî Kûfe'de teşekkül eden Hâricî ve Şîî çevrelere karşı bir mücadele

⁵³⁰ Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 202.

⁵³¹ Şerafettin Yaltkaya, "İslâm'da İlk Fikrî Hareketler ve Dînî Mezhepler", *DİFM*, s. 14, İstanbul: 1930, sene: 4, s. 1-27.

⁵³² Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrcâ Kasîdesi (I) Ve İrcâ Kasîdesi (II)", s. 244-245.

içerisinde olmuştur. İmâmet konusuna dair yapılan tartışmalara şiir yoluyla cevap vermiştir.

Otuz üç beyitten oluşan metin Kûfe Mürcie'sine ait ilk yazılı metin olarak ifade edilmektedir. Es-Sedûsî'nin yazdığı bu metne bazı Şîî çevreler cevap yazma durumunda kalmışlardır. Sönmez Kutlu'nun belirttiğine göre müellif bu metni Şîî ve Hâricîlere karşı yazmıştır. Nitekim Şia, es-Sedûsî'nin Hz. Ali ve Hz. Osman'ın ahiretteki hükmünü Allah'a havâle etmesinin ve Hz. Ali'yi dördüncü halife olarak kabul etmesini eleştirmişlerdir. Aynı şekilde metin Hâricîlerin Hz. Osman ve Hz. Ali'yi tekfirine cevaben kaleme alınmıştır.

Ebû'l-Ferec tarafından metnin bir kısmı yayınlanmıştır. Ayrıca metin Van Ess tarafından bazı notlarla Almanca'ya çevrilmiştir.⁵³³ Şîî çevrelerde etki uyandıran metin kendisinden sonra bazı Şîî âlimler arasında tartışmalara sebebiyet vermiştir. Metinde öncelikle Hz. Ali ile ilgili hükmü ertelediği için eleştirilere maruz kaldığı ifade edilmiştir. Hz. Osman ile ilgili insanların ayrılık içinde olduğunu yine kendisinin bu hükmü de Allah'a bıraktığına işaret etmiştir. Kendisinden önce yaşamış kimseler ile ilgili Kur'an'da herhangi bir hükmün bulunmadığına, dolayısıyla bir hüküm verilemeyeceği ifade edilmiştir. Hz. Peygamber ve iki arkadaşı diye ifade ettiği Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir'in gittikleri yolun takipçisi olduğu ve bu yolun açık, seçik bir yol olduğu üzerinde durulmuştur. Bu iki halifeden sonra insanların birliklerinin bozulduğu, ihtilafa düştüklerine ve her grubun bir diğerini acımasızca eleştirdiğine değinilmiştir.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin Peygamber olmadıkları ve eğer bir günahları varsa bu günahtan ötürü bizlerin sorumlu olmayacağı vurgulanmıştır. Bu iki halifenin gayelerinin Kur'an'ı yaşamak olduğu belirtilmiştir. Hiçbir grubun şirke düştüğünün söylenemeyeceğinin altı çizilmiştir. Hâricîlere işaret ederek onların Allah'a karşı iftiralarda bulundukları ve Hristiyanlara benzedikleri ifade edilmiştir.⁵³⁴

Sâbit Kutna'nın kasidesi ile aralarında üslup ve içerik olarak bazı farklılıklar bulunmaktadır. Sâbit Kutna'nın kasidesi politik ve aktif bir tavır sergilerken es-Sedûsî'nin kasidesi pasif bir görünüm arz etmektedir. İçerik bakımından ise ilk kasîde

⁵³³ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrca Kasidesi (I) Ve İrca Kasidesi (II)", s. 248; bkz., Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*, c. V, s. 19-24.

⁵³⁴ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrca Kasidesi (I) Ve İrca Kasidesi (II)", s. 250-251.

ircâ akidesinin genel bir özeti olarak görülürken, ikinci kasîde, ircâ akidesinin iki temel esasları olan Hz. Ali ve Hz. Osman'ın ahiretteki hükmünün Allah'a havalesi ve hilafette Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan sonra geldiği üzerinde durulmuştur.⁵³⁵

Hâricîlerin keskin üslubu karşısında Kûfeliler ilk Mürciîler olarak Hz. Ali veya Hz. Osman hakkında herhangi bir hüküm vermeyen, politik görüş mensupları olarak görülmüştür. Mürcie halifelerin fazilet sıralamasında Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın önüne geçirmeyenler olarak ifade edilmiştir. Büyük günah tartışmalarında kişinin durumu hakkındaki hükmü Allah'a bırakan ve o kişinin mü'min olduğunu ümit eden kişi olduğu yönünde fikir veren fırka olarak ortaya çıkmıştır.

Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen iman tanımı ve kimse hakkında kolaylıkla hüküm vermekten kaçınması nedeniyle Mürciî olarak görülmesine karşın o bu ithamı reddetmiştir. Ebû Hanîfe kendisinin Mürcie diye isimlendirilmesinden kurtulamamıştır. İmana dair tanımı oldukça hâkim bir tanım olarak görülmüştür. Ehl-i sünnet ekolü Ebû Hanîfe'den sonra halife kronolojisini fazilet sıralaması şeklinde bir akîde olarak belirlemiş ve karşı çıkılamaz esaslar olarak sıralamıştır.

Mürcie diye bir mezhebin olmadığı, Ebû Hanîfe ve Mâtürîdîleri zor durumda bırakmak için ortaya atılmış bir yaklaşım olarak görülmelidir. Nitekim iman ve büyük günah dışında hiçbir görüşü yoktur. Mürcie içerisinde iman konusunda ortak net bir tanım yapılmamış, hem Mu'tezile'den hem de Hâricîlerden olmak üzere farklı fırkalardan Mürciî yaklaşımı benimseyenler de vardır.

2. 1. 3. 4 Mu'tezilî Akâid Risâleleri

Dırâr b. Amr, Kitâbü't-Tahrîş

Ebû Amr Dırâr b. Amr el-Gatafânî el-Kûfî (ö. 200/815), Vâsıl b. 'Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)'in devam ettirdiği Kaderiyye geleneğinde önemli yeri olan bir âlimdir. Dırâr b. Amr hem Mu'tezile'nin hem de Ehl-i sünnetin oluşumuna etki etmiş önemli bir müellif olarak görülmelidir. Mezhepler tarihi alanında kendisinin mezhebi hakkında pek çok kabul bulunmaktadır.

⁵³⁵ Sönmez Kutlu, "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasîdesi (I) Ve İrca Kasîdesi (II)", s 248.

Mezhebi konusundaki ihtilafların bir sebebi, Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1025)'ın Dırâr b. Amr'ı kendi mezhebinden saymaması, üstelik kendi mezhebinin Dırâr b. Amr'ın mezhebiyle karıştırıldığını ifade etmesiydi.⁵³⁶ Müellifi Mu'tezile'den sayanlar Dırâriyye diye kendi ismiyle anılan müstakil bir mezhebin kurucusu olmasını ön plana çıkararak zikretmişlerdir. Böyle bir ekol ismi anılmakla birlikte herhangi bir sistematigi veya literatürü bulunmamaktadır. Bunun dışında Dırâr b. Amr, Cehmiyye'ye nisbet edilen kabir azabını reddettiğini ifade etmesinden ötürü Cehmî olarak anılmaktadır. Cehmî olarak anılması Dırâr b. Amr'ın Mu'tezilî olduğunu ortaya koymaktadır.⁵³⁷ Mu'tezilî olarak anılmasına rağmen Mu'tezile mezhebinden ayrıldığı pek çok nokta bulunmaktadır. Özellikle Basra Mu'tezile'sinden Nazzâm (ö. 231/845) ile kader konusunda yaşadıkları tartışma bazı konularda mezhepten farklı düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Dırâr b. Amr, döneminde hadis âlimlerinin hoş karşılamadığı pek çok meseleyi ele almış, görüşlerini ortaya koymuştur. Cisimlerin araz olduğu, cisimlerdeki tat, koku, sıcaklık, soğukluk gibi arazların cisimlerin aslında olmayıp cisimler tadılınca, koklanınca veya dokununca ortaya çıktığını söylemesi hadis âlimleri tarafından bazı ayetlere⁵³⁸ karşı çıkmak olarak karşılanmış ve eleştirilmiştir.⁵³⁹

Çalışmamızda inceleyeceğimiz eserin adını İbnü'n-Nedîm *Kitâbü't-Tahrîş ve'l-iğra* olarak zikretmiştir.⁵⁴⁰ Eser⁵⁴¹ Dırâr b. Amr'ın düşüncelerini günümüze ulaştıran tek kaynak olması hasebiyle oldukça önemlidir. Müellif Vasıl b. Ata'nın talebesi olmasına rağmen tartışmalı bir kişiliği vardır. Nitekim, Dırâr b. Amr eserinde mürtekb-i kebire meselesinde el-menzile beyne'l-menziileteyn prensibini izah etmesine rağmen objektif bir üslup ile ele almıştır.⁵⁴²

⁵³⁶ Ebû'l-Kâsım el-Belhî, el-Kadî Abdülcebbar, el-Hâkim el-Cüşemî, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk.: Fuâd seyyid, Dârü't-Tûnûsiyye, el-Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitâb (Cezair), Tunus, 1406/1986, s. 168.

⁵³⁷ Dırâr b. Amr, *Kitâbü't-tahrîş*, thk.: Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Litera Yay., 2014, s. 104.

⁵³⁸ Nahl 16/66.

⁵³⁹ Mustafa Köse, "Târih Yazıcılığında Nesnelliğin İmkânı: *Kitâbü't-Tahrîş*/Dirâr b. Amr Örneği", *Journal Of İslâmîc Research*, 2018; 29(I): s. 68.

⁵⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 215.

⁵⁴¹ Dırâr b. Amr el-Ğatafani, *Kitabu't-tahrîş*, çev. Hüseyin Hansu, Mehmet Keskin, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

⁵⁴² Dırâr b. Amr, *Kitabu't-tahrîş*, s. 62.

Müellifin mezhepler arasında sıkı bir tarafgirlik yapmaması dikkat çekicidir. Dırâr b. Amr'a göre mezhepler birbirlerinden keskin çizgilerle ayrılamazlar. Nitekim her mezhebin içerisinde kaderi tutuma sahip olanlar elbette vardır. Eserde ele alınan meseleleri ikinci bölümde inceleyeceğimiz için burada eserde dile getirilen temel meseleleri serdetmekle yetineceğiz.

Eserin metni insanların ihtilaf sebebi ve yollarını nasıl şaşırdıkları sorusu ile başlamaktadır. Müellif bu soru ile fitne dönemine değinmiş ve o dönemde ayet ve hadislerin fırkalar tarafından ciddi bir tarafgirlik ile kullanıldığını izah etmiştir. Eserin isminden de anlaşılacağı üzere müellif fitne ateşinin “horoz dövüştürme” olayında olduğu gibi insanların sosyal düzeni için hırpalayıcı bir etki oluşturduğunu vurgulamak istemiştir.

Müellif, toplumda otorite konumunda olan ve kitlelerin takipçisi olan fakihlerin insanları kendi arzuları için kullandıkları rivayetlerle yanlış yollara sürüklemesinin yanlışlığını izah etmiştir. Halifeler ve imamlar konusunda aşırı övgü ve yerginin de yanlışlığına değinen müellif, grupların birbirlerini tekfire varan tutumlarının toplumda ciddi sorunlara yol açtığının altını çizmiştir.

Eserde iman konusuna geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bunun yanında amel, nifak ve fiske kavramlarının anlamları üzerinde durulmuştur. Büyük günah işleyeninin durumu, ef'âli'l-'ibâd, kaza ve kader, risâlet kurumu ve İsa'nın yeryüzüne inmesi, azâbu'l-kabr, kabir halleri, yeniden dirilme, sıfâtullâh, teşbih ve tescim, nebîlerin birbirlerine tafdili meseleleri işlenmiştir. Bu konuların dışında müellif, Mürcie ve Hâricîlerin alt kollarını da serdetmiş ve tanıtmıştır. Eserde borçlu olarak ölen kimse, yemin, talak, tebliğ, evlilik, livata, hayız, şarkı söyleyen kişinin durumu, imamın Kureyş'ten olması konularına da değinilmiştir. Dırâr b. Amr eserin sonunda, “idrâku'l-hakk (hakikate ulaşma yöntemi)” ile icma meselesi üzerinde durmuştur.

Câhız, Resâ'ilü'l-Câhız

Bir asır yaşayan Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî el-Leysî el-Câhız (ö. 255/869) Abbasi devletinin altın çağında bulunmuş, on iki halife dönemini görmüştür. Özellikle halifelerden el-Me'mun'un ilme verdiği önem bu dönemde pek çok ilmî müessesenin kurulmasını sağlamıştır. Böyle bir dönemde yaşayan Câhız, Ebû Ubeyde, el-Asma'i,

Ebû Zeyd, Ebû'l-Hasen el-Ahfeş ve en-Nazzâm'dan dersler almış, Felsefe, Edebiyat, Arap dili alanlarında yapılan ilmin meclislerinde hazır bulunmuştur. Müellif muhtelif pek çok alanda eser ortaya koymuştur.⁵⁴³ Câhız'ın fikirlerinin olgunlaşmasında, Aristo'dan yapılan tercümeler, Nazzâm (ö. 231/835) ve Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) etkili olmuştur. Câhız döneminin meşhur âlimleri, Ebû'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Nazzâm Sümâme b. Eşres, dil ve edebiyat alanında, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 210/825), Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensari (ö. 215/830), Abdülmelik b. Kureyb el-Asma'i (ö. 216/831), nahiv alanında ise, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş (ö. 215/830)'ten ders almıştır.⁵⁴⁴

Müellif Mu'tezile'nin yedinci tabakası arasında zikredilir. Mu'tezile mezhebini özellikle, hüsn-kubh, adalet, halku'l-Kur'ân konularında savunmuştur. Genel itibariyle Mu'tezile mezhebinin prensiplerini benimsemekle birlikte bazı noktalarda farklı görüşler ileri sürmüştür. Bilginin oluşumu zarurîdir, cehennem ehli sonsuza kadar azap çekmeyecektir, Kur'an mahluk bir cisimdir görüşleri sebebiyle kendi adıyla "Câhızıyye" diye anılan bir mezhep kurucusu olarak da zikredilmiştir.⁵⁴⁵

Câhız'ın yazmış olduğu risâleler, *Resâil*, *Hamsu Resâil*, *Selâsetü Resâil*, *Resâilü'l-Câhız*, *Resâilü's-Siyasiyye/Kelâmiyye/Edebiyye* isimleriyle derlenmiştir. Eserin tahkikli neşrini dört cilt olarak Abdusselam Harun ve Muhammed Abdullah Şerkavi yapmıştır.⁵⁴⁶

Eserde Câhız'ın kelâma dair yazmış olduğu pek çok risâle bir araya getirilmiştir. Bunlar, *Kitâbü'-Red 'ale'n-Nasârâ ve'l-Yehûd*,⁵⁴⁷ *Kitâbu halkı'l-Kur'ân*,⁵⁴⁸ *Hucecû'n-nübüvve*,⁵⁴⁹ *Kitabü'r-Red 'ale'n-Nasârâ*,⁵⁵⁰ *el-Mesâil ve'l-cevâbât fi'l-mârifê*,⁵⁵¹

⁵⁴³ el-Hamevî, *el-Mu'cemü'l-Üdebâ*, Beytur: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, t.y., c. V, s. 2101.

⁵⁴⁴ Adem Eryiğit, "Mütezilî Düşünür el-Câhız ve Eserleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 Ekim 2019, s. 91.

⁵⁴⁵ Adem Eryiğit, "Mütezilî Düşünür el-Câhız ve Eserleri", s. 92.

⁵⁴⁶ Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, I-IV, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1979.

⁵⁴⁷ Eser J. Finkel tarafından "*Selâsü Resâil*" adıyla Kahire'de 1926 yılında neşredilmiştir.

⁵⁴⁸ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, 23-26.

⁵⁴⁹ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, 20-21.

⁵⁵⁰ Câhız, *Hristiyanlığa Reddiye: Seçmeler, Araştırma ve yorumlarla* Yayınlayan: Muhammed Abdullah Şerkavi, Çev. Osman Cilacı, Konya: Tekin Yay., 1992.

⁵⁵¹ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, 17-18.

Risâletü fî beyânı mezhebi'-ş-Şîa,⁵⁵² *İ'câzü'l-Kur'ân, el-belâğa ve'l-icaz*,⁵⁵³ *Risâletü sinâ'ati'l-kelâm*,⁵⁵⁴ *Risâletü fî nefyi't-teşbih*,⁵⁵⁵ *Fazîletü'l-Mu'tezile*.⁵⁵⁶

İmâmet konusunda siyasi içerikte yazmış olduğu eserler ise, *İstihkâku'l-imame*,⁵⁵⁷ *el-Cevâbât fî'l-İmâme, Makâletü'z-Zeydiyye ve'r-Râfıza*'dır.⁵⁵⁸ Câhız teşbih ehlini reddiye için *Fî nefyi't-teşbih ve er-Red 'ale'l-Müşebbihe*,⁵⁵⁹ Muaviye'ye karşı, *Risâle fî'n-nâbite*,⁵⁶⁰ Abbasoğullarına övgü için *Risâletü'l-Abbasiyye*,⁵⁶¹ tarih yorumu için *Risâletü fazli Haşim 'alâ 'Abdi Şems*, Hakem ile Cemel ve Sıffîn savaşları için *Risâletü tasvîbi'l-hakemeyn ve tasvîbü Ali b. Ebî Talib fî fi'lih*,⁵⁶² Hz. Ali ve Kureyş kabilesini övgü için *Risâletü'l-evtân ve'l-büldan*⁵⁶³ risâlelerini kaleme almıştır. Müellif, *Risâletü'l-meâş ve'l-me'âd* eserinde siyasetin temelinde adalet prensibinin olduğunu ve bunun va'd ve va'id ile desteklediğini izah etmiştir.⁵⁶⁴

*Kitâbü'l-Osmâniyye*⁵⁶⁵ ise Câhız'ın imâmet görüşüne dair yazmış olduğu müstakil bir risâledir. Eserin tahkiki Abdüsselam Muhammed Harun tarafından Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî'de 1955 yılında yapılmıştır. Müellif söz konusu risâlede üç halifeyi özellikle Zeydiyye ve Şiîlere karşı savunmaktadır. Eserde müellif, Hz. Ebû Bekir'in fazilet konusunda halifelerin diğerlerinden daha üstün olduğunu dile getirir. Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ve faziletinin daha üstün olduğu yönünde nakledilen rivayetlerin makbul ve mevsuk olduğunu dile getiren müellif aksi tutumu savunanların zikrettiği rivayetlerin ise, tutarlı olmadığının altını çizmiştir.

⁵⁵²Sendübî, *Kitabü hikayeti kavli esnâfi'z-Zeydiyye, Kitâbü mâ beyne'z-Zeydiyye ve'r-Rafıza ve Risâle fî beyânı mezâhibi'-ş-Şî'a* tek çatı altında toplanmıştır. bk. Sendübî, *Edebü'l-Câhız ve Felsefetühû*, Paris: Dâru Byblion, 2005.

⁵⁵³ Risâlenin çok az bir kısmı elimize ulaşmıştır. Câhız, *er-Resâilü'l-Edebiyye*, 53-54.

⁵⁵⁴ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, s. 8-9.

⁵⁵⁵ Câhız, "fî Nefyi't-Teşbih", *Resâilü'l-Câhız*, I, 281.

⁵⁵⁶ Bu eser ile ilgili bildiklerimiz için bk. Abdul-Amir Al-Asam, İbn Ar-Riwandi's *Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*.

⁵⁵⁷ Ali Ebû Mulhim, *İstihkâku'l-İmâme ve ez-Zeydiyye ve'r-Rafizâ* eserleri birbirini tamamlar nitelikte olduğu için bu iki risâleyi tek çatı altında zikretmiştir. Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye-er-Resâilü's-Siyâsiyye*, thk.: Ali Ebû Mulhim, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, s. 27.

⁵⁵⁸ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, 28-29.

⁵⁵⁹ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, s. 31-33. Eser ayrıca *el-Mesâil ve'l-cevâbât fî'l-ma'rife* risâlesi ile birlikte neşredilmiştir: Câhız, thk.: Hatim Salih ed-Dâmin, Irak: Vüzâratü's-Sekâfeti ve'l-A'lâm, 1979.

⁵⁶⁰ Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, s. 36-38; el-Câhız, *Risâle li'l-Câhız fî Benî Ümeyye* (Emevi İdâresi Üstüne), çev. Yüksel Macit, Hikmet yurdu, y. 1, s. 2, (Temmuz-Aralık, 2008), ss. 225-244.

⁵⁶¹ Câhız, *er-Resâilü's-Siyâsiyye*.

⁵⁶² Câhız, *Tasvîbü'l-hakemeyn ve tasvîbü Ali b. Ebî Talib fî fi'lih*, *er-Resâilü's-Siyâsiyye*, 339.

⁵⁶³ Câhız, *Risâletü'l-evtân ve'l-büldân*, *Resâilü'l-Câhız*, IV, 122.

⁵⁶⁴ Câhız, *er-Resâilü's-Siyâsiyye*, 9-11.

⁵⁶⁵ Câhız, *Kitâbü'l-Osmâniyye*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârun, Beyrut: Dâr'ul-Celil, 1991.

Eserin sonuna İskâfî'nin yazmış olduğu reddiye muhakkık Abdüsselam Muhammed Harun tarafından eklenmiştir.⁵⁶⁶ Eserin yazım tarihi konusunda Watt, Mütevekkil zamanında Sünnîliğin güçlü olduğu dönemde yazıldığını ifade etmektedir.⁵⁶⁷

Müellifin akâid ve kelâm konulu eserlerinde ilgili konulara göre düşüncelerini ikinci bölümde ele alacağımız için burada risâlelerde genel itibariyle ele alınan konular zikredilecektir. Buna göre risâlelerden *el-Mesâil ve'l cevabat fi'l-ma'rife* müellifin bilgi meselesi ile ilgili görüşlerini, *İ'cazü'l-Kur'ân*, *el-belâğa ve'l-i'caz* Nazzâm'ın sarfe görüşlerini reddiye ve nazım odaklı icaz fikrini izah için, *Risâletü Sınâ'ati'l-kelâm* eserini kelâm ilminin tarifi, lüzumu ve Mu'tezile'nin bu ilimdeki yerine dair görüşleri için, *Hucecü'n-Nübüvve* müellifin peygamberliğin ispatı için, *Kitâbü halkı'l-Kur'ân* mihne sürecinde halkı'l-Kur'ân konusundaki tutumunu savunma amaçlı, *er-Red 'ale'n-Nasârâ* eseri Hıristiyan ve Yahudi iddialarını çürütmek için kaleme alınmıştır. Câhız'ın risâlelerinin Ali Ebû Mülhim tahkikinde ortak risâlelerinin dışında üç cilt halindeki eserde kırk beş risâle bulunmaktadır. Eserin bu tahkikinde her cildin içinde yer alan risâlelere göre isimlendirme yapılmıştır.⁵⁶⁸

Hayyât, el-İntisâr

Mu'tezile'nin sekizinci tabakasından olan Hayyât (ö. 300/813)'ın hem fıkıhta hem de kelâm ilminde ciddî bir derinliği vardı. Kelamcıların görüşlerini nakletmesi ile erken dönemdeki âlimlerin görüşleri hakkında bilgi sahibi olmak kolaylaşmıştır. Hadis ve fıkıhta itibar sahibi olan Hayyât, Şâfiî, Mâlikî ve Zâhiriyye âlimleri kendisinden ilim tahsil etmişlerdir. Kendisinin yetiştirdiği en meşhur âlim ise, Ebü'l-Kâsım el-Belhî'dir. Hayyât mezhepten çözülmelerin olduğu bir dönemde yaşadığı için Mu'tezile mensuplarınca pek çok reddiye kaleme alınmıştır. Nitekim mezhepten ayrılanlar özelde Mu'tezile mezhebine, genelde ise İslâm'a muhalefet etmişlerdir.⁵⁶⁹ Hayyât özellikle mihne olayı ile zayıflayan Mu'tezile mezhebini savunma yönünde çaba göstermiştir.

⁵⁶⁶ Câhız, *Kitâbü'l-Osmâniyye*, thk. Abdullah Muhammed Harun, Kahire: 1955.

⁵⁶⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 232.

⁵⁶⁸ Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, *er-Resâilü'l-Edebiyye*, thk. Ali Ebû Mulhim, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, 1991. Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye-keşşâfü asari'l-Câhız*, thk. Ali Ebû Mulhim, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, 1987.

⁵⁶⁹ Şerafettin Gölcük, "Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât", *DİA*, c. XVII, s. 104.

Müellif kelim ilminin inceliklerini yalnızca Mu'tezile âlimlerinin bildiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra Mu'tezile âlimleri arasında da fikir ayrılıklarının bulunduğunu vurgulamıştır.

Bağdat Mu'tezile ekolünün âlimlerinden, Ebû'l-Hüseyin Hayyât'ın günümüze ulaşan tek eseri *el-İntisâr*'dır. Eser, Câhız tarafından kaleme alınan *Fazîletü'l-Mu'tezile* eserine Mu'tezile'den ayrılan İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913)'nin yazdığı *Fazîhatü'l-Mu'tezile*'ye reddiye mahiyetinde kaleme alınmıştır. *Fazîhatü'l-Mu'tezile* eseri, İslâm'ı ve Mu'tezile'yi hedef almaktadır. Eserin neşrini H. S. Nyberg Kahire'de 1925'te yapmıştır. Ayrıca Albert N. Nader eseri Fransızca çevirisi ile yayımlamıştır.⁵⁷⁰ Fransızca tercümesini yapan Nader eserin tam adını, *el-İntisâr ve'r-Red 'alâ İbni'r-Râvendî el-Mülhid mâ kasade bihi mine'l-kezbi 'ale'l-Müslimîn ve't-Ta'n aleyhim* adıyla yayımlamıştır.⁵⁷¹ Hayyât'tan önce Mu'tezile mezhebi hakkında elde edilen bilgiler daha çok mezhebin muhaliflerince yazılan reddiyelerden oluşmaktaydı. Hayyât'ın çalışmamızda inceleyeceğimiz eseri *el-İntisâr* ile Mu'tezile'nin görüşlerine doğru bir şekilde ulaşılmış oldu.⁵⁷²

Hayyât eserinde kozmolojiye dair önemli ölçüde bilgiler vermektedir. Bu bilgiler Mu'tezile mezhebini tahkir etmek için *Fazîhatü'l-Mu'tezile* 'yi yazan İbnü'r-Râvendî'ye karşı bir savunma görünümü arz etmektedir. Hayyât, öncelikle İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'ye yönelik ortaya attığı sert eleştirileri tek tek ele alarak cevaplandırmıştır. Eserin başlangıcında müellif Mu'tezile'nin Şîa'yı niçin eleştirdiği konusuna açıklık getirmiştir. Ardından Hayyât İbnü'r-Râvendî tarafından Mu'tezile'ye isnad edilen düşünceleri ele alıp bu bilgilerin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Bu konular, sıfâtullâh, Kur'ân, risâlet, Peygamberlerin günahsız olması, ölüm sonrası ile ilgili meseleler, fenâ, bekâ, tevellüd, istitaat, hareket, sükûn, imâmet meseleleri ile ilgili Ebû'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Nazzâm (ö. 231/845), Muammer b. Abbâd (ö. 215/830), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Câhız, Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Hişâm el-Fuvâtî (ö. 218/833), Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), İskâfî (ö. 240/854), Abbâd b. Süleymân (ö. 250/864) gibi Mu'tezilî âlimlere isnad edilen yanlış düşünceler tek tek

⁵⁷⁰ Şerafettin Gölcük, "Ebû'l-Hüseyin Hayyât", *DİA*, İstanbul: 1998, c. XVII, s. 104; Şerafettin Gölcük, "el-İntisâr", *DİA*, İstanbul: 2000, c. XXII, s. 358.

⁵⁷¹ Hayyât, *el-İntisâr*, çev. Albert N. Nader, Beyrut: Buhûs ve Dirâsât bi-İdaretu Ma'hedi'l-Edebi's-Şarkıyye fi Beyrut, 1957, 6, 156, 175.

⁵⁷² Avni İlhan, "Sümâme b. Eşres", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. V, İzmir, 1989, s. 53.

ele alınmıştır. Şia'nın kabul ettiği bedâ, rec'at, sahâbe ve tabiin hakkındaki düşüncelerini tartışmıştır. Bunun yanında Hz. Ali ve imâmet meselesini ele almıştır.

Son olarak müellif İbnü'r-Râvendî'nin, Vasıl b. Atâ'nın "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" düşüncesi ile mürtekeb-i kebîre ile ilgili icmaya muhalefet ettiği düşüncesini ele almış ve bu görüşü reddetmiştir. Hayyât, İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile âlimlerinin tutarsız oldukları konusunu izah ederek Mu'tezilî âlimlerin anlaşmazlığa düştükleri konuların dinin asıllarından olmayıp tâlî konularda olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷³ Ancak Hayyât, "tâlî meseleler" olarak zikrettiği parça-bütün, süreklilik-süreksizlik gibi meselelerin vesâil olarak, tevhidi temellendirme ve inkârcıları reddetme amaçlı kullanıldığını ifade etmiştir.⁵⁷⁴

Genel olarak toparlayacak olursak hicri ikinci asrın ikinci yarısından üçüncü asrın ortasına kadar Mu'tezile açısından oldukça önemli bir dönemdir. Sistematik bir kelam olgusunun oluştuğu, kelamın tüm meseleleriyle incelendiği dönem bu dönemdir diyebiliriz. Bu dönem Mu'tezile'nin en önemli âlimlerinin geldiği, ana hatlarıyla varlık, tevhid, nübüvvet, insan, tabiat, ahiret gibi tüm kelam konularıyla ilgili görüşlerin ortaya atıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ortaya atılan fikirlere önceki dönemlere nazaran daha çok vakıf olduğumuzu söylemeliyiz. Nitekim bilgi ve kaynak açısından 250-350 yılları arasına dair elimizde daha çok kaynak bulunmasına karşın daha önceki döneme dair elimizde çok fazla metin bulunmamaktadır.

Mütekellim ile Mu'tezile iç içe girdiğini söyleyebiliriz. Mu'tezile'ye yöneltilen eleştiriler aynı zamanda kelam ilmine yöneltilmiş denilebilir. Nitekim Mu'tezilî kelamcılar daha seviyeli, rasyonel bir faaliyet yürütmüşlerdir. Mu'tezilî kelamcılar tevhid ilkesi bağlamında Allah tasavvuru, adalet ilkesi bağlamında insan-Allah ilişkisi ve insan özgürlüğü alanına dair ayrıntılı fikirler ortaya koymuşlardır. Bu konuları Mu'tezile erken dönemde insana bir özgürlük alanı açarak ortaya koymuştur. Bu konular dış bünyeye karşı değil içeride Ehl-i hadîs, Kaderîler ve Hâricîler gibi fırkalara karşı yapılan eleştiriler sonucunda tartışılmıştır. Erken dönemde Mu'tezile'nin tartıştığı temel meselelerin yanında kötülük problemi bağlamında acı çeken insanlar ve hayvanların ahiretteki durumlarına dair konulara da yer vermişlerdir.

⁵⁷³ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitabü'l-İntisâr*, haz. Albert Nasrî Nâder, Beyrut: el-Matbaatü'l-Kâtulikiyye, 1957, s. 13.

⁵⁷⁴ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 15.

2. 1. 4. Belli Bir Akâid/Kelâm Meselesini Konu Edinen Risâleler

2. 1. 4. 1. Muhammed b. Hasan, *Kitâbü'l-Kesb*

Irak doğumlu Muhammed b. Hasan'ın (ö. 189/805) “Şeybânî” künyesi, Benî Şeyban'ın azatlı kölesi olması sebebiyledir. Sahâbe ile görüşmüş ve onlardan fıkıh tahsil etmiştir. Fıkıhın yanında Arapça ve hadis dersleri de almıştır. Ebû Hanîfe'den de fıkıh ve hadis dersleri almış, hocasının vefatı ile birlikte fıkıh ilmi tahsilini Ebû Yusuf'ta tamamlamıştır. Ebû Yusuf'un vefatından sonra Irak'ta fıkıh konusunda uzman ve meşhur bir kişi olmuştur. İmâm Muhammed'in eserleri Zâhirü'r-Rivâye ve Nâdirü'r-Rivâye başlıkları altında ikiye ayrılmaktadır.⁵⁷⁵

İmâm Muhammed 'in *Kitâbü'l-Kesb*'i Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı eserinin otuzuncu cüzünde yer alan, eser üzerine yaptığı şerh ile karışık bir halde bulunmaktadır.⁵⁷⁶ Eser Süheyl Zekkâr tarafından tahkikli bir şekilde basılmıştır.⁵⁷⁷ İmâm Muhammed'in *Kitâbü'l-Kesb*'i kesb konusunda yazılmış ilk kitap olarak bilinmektedir.

Eser mal kazanma, kesbin tanımı,⁵⁷⁸ kazanç çeşitleri,⁵⁷⁹ kazanç sağlamak için çalışmanın hükmü⁵⁸⁰ meseleleri ile ilgilidir. Eserde zikredilen fikhî konuların yanında inanca dair kulların fiilleri noktasında çalışmamızı ilgilendiren konuları zikretmek gerekmektedir. Bu konular; çalışarak kazanmak Peygamberlerin sünnetidir,⁵⁸¹ kazanç elde etmek amacıyla çalışmanın haram olduğunu öne süren bazı sûfilerin şüphelerinin çürütülmesi,⁵⁸² Hz. Ömer'in tevekkül hakkındaki görüşü,⁵⁸³ sebeplere başvurmanın tevekkül kavramı ile çelişmediği,⁵⁸⁴ zarûrî gereksinimleri için çalışmakla kişinin

⁵⁷⁵ Aydın Taş, “Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî”, *DİA*, c. XXXIX, s. 42-43.

⁵⁷⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXX, s. 244-287.

⁵⁷⁷ İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk, 1400/1980.

⁵⁷⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXX, s. 244-245.

⁵⁷⁹ Serahsî, *a.g.e.*, s. 245-256. eş-Şeybânî, *el-İktisâb fi'r-rızkı'l-müstehâb*, thk. Mahmûd Arnus, s. 17-36.

⁵⁸⁰ Eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 27-28; eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, thk. Ebû Gudde, s. 81.

⁵⁸¹ Serahsî, *a.g.e.*, s. 245; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 19-21.

⁵⁸² Serahsî, *a.g.e.*, s. 248. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁸³ Serahsî, *a.g.e.*, s. 248; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁸⁴ Serahsî, *a.g.e.*, s. 249; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 26.

yükümlü olması ve Kerrâmiyye'nin bu görüşü eleştirmesi,⁵⁸⁵ çalışmanın, gayretin kişiyi Allah'a yaklaştıracığı.⁵⁸⁶

Eserde İmâm Muhammed, kazançla ilgili kendi görüşünü açıkladıktan sonra fakihlerin, sûfilerin ve Kerrâmiyye mezhebinin görüşlerini açıklamıştır.⁵⁸⁷ *Kitâbü'l-Kesb*'te zikredilen görüşlerle ilgili pek çok ayet ve hadisten deliller getirilmiştir. Getirilen bu deliller, kitabın aslından olmayıp Serâhsî'nin şerhinde bulunmaktadır. İmâm Muhammed, kazancın çeşitleri üzerinde durarak Müslümanları, çalışmaya ve kazanmaya yönlendirme gayreti içinde olmuştur.⁵⁸⁸ Eserin çalışmamız için önemine gelince eserde kesb kavramı özelinde çalışmaya ve kazanmaya atfedilen değer inanç meselelerinden kulların fiilleri ve kader ile yakından ilgilidir. Nitekim İmâm Muhammed eserinde, Kur'ân ve sünnetin ortaya koyduğu zühd anlayışını vurgulayarak çalışıp mal kazanmanın tevekküle aykırı olduğunu iddia edenlere aklî delilleri de zikrederek karşı çıkmıştır.

2. 1. 4. 2. Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle fî isbâti'n-nebiyyi Muhammed Sallallâhü 'Aleyhi ve Sellem*

Hristiyan Nestûrî mezhebine mensup bir ailede dünyaya gelen Taberî (ö. 247/861) Abbasi halifesi Mûtevekkil'in vesilesiyle ihtida etmiştir. Eser⁵⁸⁹ Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat için kutsal kitaplarda bulunan işaretleri ve müjdeleri ele almıştır. Müslümanlar Yahudi ve Hristiyanların bulundukları yerlerin hakimleri haline gelince özellikle Hristiyanlarla yapılan tartışmalarda Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetinin ispatı reddiye literatürünün vazgeçilmez bir konusu olmuştur. Özellikle ihtidâ eden Hristiyan ve Yahudi kökenli yazarlar, kutsal kitaplara olan hakimiyetleri sayesinde Müslüman âlimlerden daha etkili eserler kaleme almışlardır.

Eser giriş on ana kısım ve değerlendirme bölümünden oluşmaktadır. Müellif, kitabın giriş bölümünde Arap müşriklerince reddedilen ve Yahudi ve Hristiyanların kitaplarında yer alan Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ismi ve özellikleri konusunda

⁵⁸⁵ Serahsî, *a.g.e.*, s. 250; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 29.

⁵⁸⁶ Serahsî, *a.g.e.*, s. 258; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁸⁷ Serahsî, *a.g.e.*, s. 250; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 27-28

⁵⁸⁸ Serahsî, *a.g.e.*, s. 256; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, s. 256.

⁵⁸⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle fî isbâti'n-nübüvve*, thk. Adil Nüveyhiz, 4. bs. Beyrut: Dâru'l-Afakî'l-Cedide, 1982, ss. 239.

gizlenmeye çalışılan işaretleri açığa çıkaracağını beyan etmiştir. Taberî kendisinden önce bu konuda yazılan eserleri eleştirerek bir reddiyenin taşınması gereken özellikleri sıralamıştır.⁵⁹⁰

İlk bölümde diğer dinlerde olduğu gibi İslâmîyet'in temelini de tevhid ilkesine dayandığını belirtmiştir.⁵⁹¹ İkinci kısımda ise, İslâm şeriatinin ve hükümlerinin üstünlüğünü ayet ve hadislerden delillerle destekler.⁵⁹² Üçüncü ve dördüncü kısımda ise, Hz. Muhammed'in gösterdiği mucizelerden bahsetmiştir.⁵⁹³ Beşinci bölümde ise, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra gerçekleşen olağanüstü durumları ele almıştır.⁵⁹⁴ Müellif altıncı bölümde okuma-yazma bilmeyen Hz. Peygamber (s.a.v.)'in belâğatta eşsiz olan Kur'ân-ı Kerîm'i meydana getirmeyeceğinden dolayı yalnızca mucize olarak ifade edilebileceğinin altını çizmiştir.⁵⁹⁵ Bunun yanında Taberî diğer kutsal kitaplar ile Kur'ân arasında karşılaştırma yaparak Kur'ân'da diğerlerindeki gibi zaafıların bulunmadığını ifade etmiştir. Müellif yedinci bölümde ise, İslâm dininin hızla yayılmasının onun üstünlüğünün işareti olduğunu izah etmiştir.⁵⁹⁶ Sekizinci bölümde ise kitabın otantikliği ele alınmıştır.⁵⁹⁷

2. 1. 5. İçeriğinde Akâid/Kelâm Meselelerine Yer Verilen Hadis Literatürü

2. 1. 5. 1. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*

Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795) ilim talebine Medine'de başlamıştır. İlk olarak Abdurrahman b. Hüzmüz el-A'rec'ten hadis dersi alarak ilim talebine başlamıştır. Hadis alanında kaleme aldığı *el-Muvatta'* hadis alanında otorite olarak kabul görmüş bir eser olmuştur. Mâlik b. Enes hadis ezberlemekteki mahareti sebebiyle, "hâfız, hüccet, imam, emîrül'l-mü'minîn fi'l-hadîs" isimleriyle anılmıştır. Müellif hayatının bir kısmını Emevîler, bir kısmını da Abbasiler döneminde yaşamıştır. Mâlik b. Enes yöneticilerle herhangi bir tartışma içerisine girmemeye gayret etmiştir.⁵⁹⁸

⁵⁹⁰ Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle*, s. 33.

⁵⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁹² Taberî, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁹³ Taberî, *a.g.e.*, s. 65.

⁵⁹⁴ Taberî, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁹⁵ Taberî, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, s. 144.

⁵⁹⁷ Taberî, *a.g.e.*, s. 201.

⁵⁹⁸ Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes" *DİA*, c. XXV, s. 506-513.

Malik b. Enes'in *el-Muvatta'* eseri hadis alanında elimize ulaşan en eski kaynak olması hasebiyle önemlidir. *Muvatta'*'nın on yıl süren te'lif çalışmasına 140/890 yılında başlandığı nakledilmektedir.⁵⁹⁹ *Muvatta'* hicrî ikinci asırda kaleme alınmış fıkıh-hadis literatüründe öne çıkmış bir eserdir. Eser, büyük çoğunluğunda fikhî meseleleri ele almış olsa da inanç alanına dair döneminde tartışmalı olan meseleleri de kaleme almıştır.⁶⁰⁰

Kitâbü'l-Kader başlıklı bölümde müellif kader meselesiyle ilgili merfû hadisler, sahâbe ve tâbiîn görüşlerine yer vermiştir. Bunların yanında İmam Mâlik, anonim olan rivayetlere ve yer yer kendi görüşlerine de yer vermiştir. "Süheyl b. Mâlik şöyle demiştir:

"Ömer b. Abdülazîz'e gidiyordum. Bana: "Şu Kaderiyye hakkında görüşün nedir? dedi. Ben de "Sen onları tevbeye davet et, tevbe ederlerse ne âlâ, aksi takdirde kılıca başvur." dedim. Ömer b. Abdülazîz: "Ben bu görüşteyim." dedi. Mâlik: "Benim de görüşüm budur."⁶⁰¹ dedi.

2. 1. 5. 2. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*

İlk ilim tahsilini ailesinin yanında yapan Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), Hicaz, Şam, Irak ilim merkezlerine seyahat yapmıştır. Müellif "el-hâfîzu'l-kebîr", "allâme", "şeyhü'l-İslâm" ve "muhaddisü'l-vakt" isimleriyle anılmaktadır. Döneminin önde gelen hadis ve fıkıh âlimlerinden ders almıştır. Hz. Ali'ye duyduğu muhabbet ve ehl-i beytin faziletiyle ilgili hadisler rivayet etmesi nedeniyle Şiîlik ile itham olunmuştur. Abdürrezzâk b. Hemmâm, pek çok eser kaleme almasına rağmen bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır. *Musannef*, *et-Tefsîr*, *Kitâbü's-Saât*, *el-Emâlî fî âsâri's-sahâbe*, *es-Sahîfe* günümüze ulaşan eserleridir.⁶⁰²

Babu'l-Fiten: Fiten konusuyla ilgili hadisleri ilk defa Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), *el-Musannef* adlı eserinin Babu'l-Fiten bölümünde bir araya getirmiştir. Müellif eserinde on bölüm içinde otuz üç rivayete yer vermiştir. Müellifin

⁵⁹⁹ Kenan Oral, *Muvatta' Ne Zaman Yazıldı?* *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 20, s. 2, 2020, s. 927.

⁶⁰⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, 46, Kitâbü'l-Kader, 1, Babu Nehyi 'ani'l kavli bi'l-kader; 2, Babun câmi'un mâ câe fî Ehli'l-kader, II. 898-901.

⁶⁰¹ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 46, Kitâbü'l-Kader, 1, r. 6 (II. 900).

⁶⁰² Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî" *DİA*, c. I, s. 299.

eserinde aynı meseledeki babları birleştiren kitaplar olmadığı için aynı konudaki bablar ardı ardına zikredilerek sistem sağlanmaya çalışılmıştır. Müellif Müslümanlar arasındaki savaşları yasaklayan ve fitne zamanında çıkacak olayları bildiren rivayetleri serdetmiştir.

Hemmâm, ahir zamana yakın karışıklıkların meydana geleceği zamanlarda insanların fazilet açısından üstünü babı başlığı altında üç rivayet, diğer peygamberlerin ümmetlerini takip etme babında altı hadis, mehdi babında on bir rivayet, kıyamet gününe yakın meydana gelecek olaylar babında otuz iki rivayet, Rumları kınama babında beş rivayet, Deccâl babında yirmi üç rivayet, nüzul-i İsâ babında yedi rivayet, kıyamet babında beş rivayet, havz babında dört rivayet olmak üzere birbirini takip eden bu bölümlerde yüz yirmi dokuz rivayet zikredilmiştir.⁶⁰³

2. 1. 5. 3. Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*

Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843)'ın tam adı, Muaviye b. el-Hâris b. Hemmâm b. Seleme b. Mâlik el-Huzâi el-Mervezî'dir. Lakabı, Ebû Abdillâh'tır. Merv'de doğan müellif hadis ilmi tahsili için Hicaz ve Irak'ta bulunmuştur. Mısır'a yerleşen Nuaym b. Hammâd'ın mihne yıllarında Irak'a götürüldüğü zikredilmektedir.⁶⁰⁴ Müellif, ikinci asırda meşhur âlimlerden dersler almış ve ferâiz ilminde ilerlemesinden ötürü el-Fârizî künyesiyle de anılmıştır.

Hadis ilminde derinleştikten sonra bir dönem katıldığı Cehmiyye ve Mürcie'den ayrılmıştır. Müellif Cehmiyye fırkasını reddiye niteliğinde eserler kaleme almıştır. Bunun yanında Nuaym b. Hammâd Irak fıkıh ekolüne ve özelde Ebû Hanîfe'ye karşı çıkardı.⁶⁰⁵

Kitâbü'l-Fiten, ilk defa 1991 yılında Dimaşk'ta neşredilmiştir. Eserin üç baskısı olmakla birlikte ikisi İstanbul Kütüphanelerinde diğeri ise Londra Kütüphanesinde

⁶⁰³ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, c. XI, 349-407.

⁶⁰⁴ Ali Çelik, "Nuaym b. Hammâd'ın Hadisçiliği ve "Kitâbü'l-Fiten"i Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan 2000, c. 2, s. 101

⁶⁰⁵ Ali Çelik, "Nuaym b. Hammâd'ın Hadisçiliği ve "Kitâbü'l-Fiten"i Üzerine Bir Değerlendirme", s. 106.

bulunmaktadır. Londra’da bulunan nüshayı esas alan Süheyl Zekkâr, İstanbul’daki Atıf Efendi nüshasıyla karşılaştırarak tahrîc ve değerlendirme olmadan neşretmiştir.⁶⁰⁶

Eserin ilk bölümü bir giriş olarak görülmelidir. Daha sonra sahâbe arasında vuku bulan savaşlar zikredilmiştir. Fitnelerden korunma, fazla konuşmamak, iç savaşlara katılmama, uzlete çekilmek meseleleri hakkındaki rivayetleri ortaya koymuştur. Hammâd üçüncü bölümde Abdullah b. Zübeyr, Emeviler ve Abbasilerin ortaya çıkışına ilişkin hadislere yer verilmiştir. Ardından müellif ortaya çıkacak fitnelerden kurtuluş için çeşitli yolları zikretmiştir. Dördüncü kısımda Hammâd kendi zamanına kadar vuku bulacak olan fitnelere yer vermiş, beşinci kısımda Mehdi’nin çıkışı, altıncı bölümde İstanbul’un fethi, yedinci bölümde Deccâl’in çıkışı, sekizinci kısımda İsa’nın Deccâl’i öldürmesi, dokuzuncu ve son bölümde ise Hammâd, kıyametten önce ortaya çıkacak olayları zikretmiştir.

Eserde toplamda 1966 rivayet bulunmakta ancak bunlardan Hz. Peygamber’e isnâd edilen rivayetler 528’dir. Eser hadis kitabı olmasından çok bir tarih kitabı görünümündedir. Eserde yer alan rivayetler genel itibariyle geleceğe dair haberleri içermektedir. Nuaym b. Hammâd rivayetlerde gelecekte yer ve zaman bildirerek⁶⁰⁷ haber vermesinden dolayı eleştirilmiştir.⁶⁰⁸

2. 1. 5. 4. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*

Kûfe doğumlu olan Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849) Mu‘tezile’nin yönetimde etkili olduğu bir devirde yetişmiştir. Abbasi halifesi Mütevekkil Billah’ın devlet idaresindeki Mu‘tezilî etkiyi silmek için hadis ve fıkıh âlimlerinden yardım almıştır. İbn Ebî Şeybe bu vesileyle Mu‘tezile ve Cehmiyye’ye ait fikirleri reddeden ve rü’yetullah ile ilgili rivayetleri insanlara anlatmıştır.

Müellifin günümüze ulaşan eserleri, *el-Musannef*, *Kitâbü’l-İmân*, *Kitâbü’l-Edeb*, *Kitâbü’t-Târîh*, *Tefsîrû İbn Ebî Şeybe*’dir. İbn Ebî Şeybe’nin *Kitâbü’l-Evâ’il*, *Kitâbü’l-İten*, *Kitâbü’l-Cemel*, *Kitâbü’s-Sıffîn*, *Kitâbü’l-Fütûh* ve *Fezâilü’l-Kur’ân* eserleri *el-*

⁶⁰⁶ Ali Çelik, “Nuaym b. Hammâd’ın Hadîşçiliği ve “*Kitâbü’l-Fiten*”i Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 117.

⁶⁰⁷ Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü’l-Fiten*, s. 69, 103, 153, 155, 158, 165, 169, 174.

⁶⁰⁸ Ali Çelik, “Nuaym b. Hammâd’ın Hadîşçiliği ve “*Kitâbü’l-Fiten*”i Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 118.

Musannef’in bölümleri olup ayrıca istinsah edilmiştir. Bunun dışında “er-Red ‘alâ Ebî Hanife” ve “Kitâbü’z-Zekât” bölümleri ayrıca yayımlanmıştır.⁶⁰⁹ *El-Musannef* adlı eserde müellif hadisler, sahâbe sözleri ve tâbiîn fetvalarını konularına göre tertip ederek zikretmiştir. Söz konusu eser *el-Müsned* adıyla da kaydedilmiştir. Eserde yer alan Kitâbü’l-Îmân bölümünü daha önce incelediğimiz için burada sadece Kitâbü’l-Fiten kısmını inceleyeceğiz.

Kitâbü’l-Fiten: Fiten hakkındaki babları *el-Musannef*⁶¹⁰ eserinde Kitâbü’l-Fiten başlığı ile bir kitap altında ele alan ilk müellif, İbn Ebi Şeybe’dir. Müellif bu kitaba “Fitne zamanında hurucu kerih görenler ve fitneden kaçınma” başlığı ile giriş yapmıştır. Bu kısımda müellif 346 hadis zikretmiştir. İkinci babda Deccâl fitnesi başlığı altında 199 hadis nakletmiştir. Üçüncü babda “Osman hakkında zikredilenler” başlığı ile 103 hadis nakletmiştir.⁶¹¹ Bu kitapta toplamda 648 hadis yer almaktadır. *Kitâbü’l-Osmâniyyîn* adlı Câhız’ın kaleme aldığı eserde Hz. Ebû Bekr’i Hz. Ali’ye tercih edenlerin görüşlerine yer verilmesi İbn Ebi Şeybe’nin *el-Musannef*’inde “Osman hakkında zikredilenler” başlığı ile bir bölümün bulunması söz konusu dönemde bu konunun tartışıldığına işaret etmesi açısından önemlidir.⁶¹²

2. 1. 5. 5. Dârimî, *es-Sünen*

Dârimî’nin *es-Sünen*⁶¹³ adlı eserinde zikrettiği hadislerin senetlerine ve metnine yaptığı açıklamalar bu eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. Eserde merfû hadislerle birlikte mevkuf ve maktû’ rivayetler de bulunmaktadır. Eserdeki rivayetler genel itibariyle makbul sayılırken zayıf ve uydurma hadisler de yer almaktadır. *Es-Sünen*, öncelikle mukaddime bölümü ile başlamış ardından fıkıh ile ilgili bölümler sonrasında ise, Kur’ân’ın faziletleri, cihad, siyer konularına yer verilmiştir. Eserde yer alan rivayetlerin çoğu

⁶⁰⁹ Ali Yardım, “İbn Ebû Şeybe” *DİA*, İstanbul: 1999, c. XIX, s. 443.

⁶¹⁰ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, VIII, 590-702.

⁶¹¹ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, VIII, s. 630.

⁶¹² Ayhan Tekineş, “Muhaddislere Göre Fitnelerden Kurtuluş Çareleri: Kitâbü’l-Fiten’ler Örneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2005, s. 106.

⁶¹³ Dârimî, *Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

fıkha dair olmasının yanı sıra çalışmamız açısından eserin mukaddime kısmında yer verdiği sünnete bağlı kalmak ile ilgili rivayetleri dikkate değerdir.⁶¹⁴

Kitâbü'l-Mukaddime: Dârimî *es-Sünen* adlı eserinin mukaddime bölümünde akâid ile ilgili hadislere yer vermiştir. Bu bölümlerden ilki “Babu ittibâi’s-Sünne”⁶¹⁵dir. Bu bölümde altı hadise yer vermiştir. Ele aldığı hadislerde sünnete sarılmanın önemini vurgulamıştır. Aynı kitabın bir sonraki bölümü Babu “teverru’ anî’l-cevâb fîmâ leyse fîhi kitab ve lâ sünnet”⁶¹⁶tir. Bu babda müellif, yirmi iki hadise yer vermiştir. Bu bölümde hevâ ve heveslerine uyarak Kur’ân’da ve sünnette olmayan bir şeyle ilgili hüküm vermek veya cevap vermek yolunda olanlara eleştiri mahiyetinde serdedilmiştir.

Dârimî, eserinin mukaddimesinde ilmin ve âlimin önemini vurgulamış, hadis öğretiminin ve öğreniminin nasıl olması gerektiğine dair rivayetlere yer vermiştir. Bunun yanında çalışmamız açısından dikkate değer kısmı olan Hz. Peygamber’in peygamberliğinin temellendirilmesi, sünnetin önemi mukaddimeye yer verilen rivayetlerin muhtevasındandır. Hadislerin yazılması, Hz. Peygamber’in sîreti yine mukaddime kısmında yer verilen konulardandır.

Bu bablar dışında akâidle ilgili şu babları da zikretmiştir; “Babu ictinâbi ehli’l-ehvâ ve’l-bid’a”⁶¹⁷ mukaddime kitabının 20. babıdır. Bu bab 17 hadisten oluşmaktadır. Bu babda kendi nefesine uyanlarla bir arada bulunmanın sakıncalarını anlatan ve onlarla oturmamayı emreden hadislere yer verilmiştir. Kuran ve sünnette olmayan bir şey ortaya çıkaran kimseden hadis rivayet edilmemesi gerektiğini vurgulayan rivayetler bulunmaktadır. Kıyametin kopması ve Allah’ın nüzulü, Allah’a bakmak, zamanın değişmesi ve meydana gelecek olaylar, kitap ve sünnetin bildirmediği şeylerden uzaklaşmak, re’y almanın mekruhluğu, âlimlere uymak meselelerini ayrı ayrı bablar halinde incelemiştir.

2. 1. 5. 6. Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*

⁶¹⁴ Hüseyin Akyüz, “Dârimî’nin Bazı Hadislere Yaptığı Açıklamalar (*Sünen* Bağlamında Bir Değerlendirme)” ed. Süleyman Gezer, Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Târîh, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Ankara/Türkistan: Araştırma İnceleme Dizisi, 2019, s. 274.

⁶¹⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 16.

⁶¹⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 17.

⁶¹⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 20.

Müellif en önemli eserlerinden biri olan *el-Câmiu's-sahîh*'i 600.000 hadis içinden seçerek 16 yılda hazırlamıştır.⁶¹⁸ Buhârî Ehl-i hadîs tarafından kaleme alınan hadis külliyyatında olduğu gibi *el-Câmiu's-sahîh*'in⁶¹⁹ bu başlıklı kısmında bid'at ehlinin düşüncelerini eleştirmiş, sünneti ihya etme gayesinde olmuştur. İbn Hacer tabiin asrının sonlarına doğru asarın tedvininin çoğalmasını bu noktaya işaret ederek bağlamaktadır.

Buhârî hadis mecmualarının bölümleri altında o konuyla ilgili görüşlerini serdetmiştir. İbn Hacer'e göre Buhârî, Kitâbü't-Tevhîd'i Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, Kitâbü'l-Fiten bölümünü Hâricîler'e, Kitâbü'l-Ahkâm'ı ise Râfizîler'e reddiye mahiyetinde kaleme almıştır.⁶²⁰ Buhârî bu dört bid'at fırkaya reddiye yazmıştır. Kitâbü't-Tevhîd ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve ğayrihim: Buhârî *el-Câmiu's-sahîh*'inde akâid ile ilgili konulara müstakil birkaç bölüm ayırmıştır. Bunlardan müstakil bir kitap gözüyle bakabileceğimiz *Kitâbü't-tevhîd ve'r-redd 'ale'l-Cehmiyye ve ğayrihim*⁶²¹ başlığıdır.

İbn Hacer el-Müstemlî nüshasında “ve ğayrihim” lafzıyla Kaderiyye'nin kastedildiğini zikretmiştir.⁶²² Buhârî Hâricîler ile ilgili meselelere Kitâbü'l-Fiten'de Râfıza ile ilgili meselelere de Kitâbü'l-Ahkâm'da değinmiştir. Bu eserde Buhârî, 245 merfû hadis, bunlardan muallak ve mutâbî olanlar elli beş, diğerleri ise mevsul hadis ve Peygamber'in ashabına ve sonraki dönemlere dair otuz altı nakle yer verilmiştir.

Kitâbü't-Tevhîd, *el-Câmiu's-sahîh*'in son bölümünü oluşturmaktadır. Buhârî bu başlık altında kendinden önceki âlimlerin görüşlerini eleştirerek Allah'ın varlığı, birliği konusunu ele almaktadır. Buhârî, her konuda olduğu gibi bu bab başlığı altında da kendi görüşlerini serdetmiştir.

Buhârî bu eserinde ilk olarak Allah'ın birliğini tasdik etmenin İslâm'ın ilk şartı olduğunu ifade etmiştir. Ardından Allah'ın rahman isminin üzerinde durmakta ve bu ismin faziletinden bahsetmektedir.⁶²³ Bir hadis zikrederek rızık verici olanın Allah

⁶¹⁸ M. Mustafa A'zamî, “Buhârî”, *DİA*, VI, s. 371.

⁶¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

⁶²⁰ Emin Aşıkutlu, “Buhârî'nin İman Yaklaşımı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2000), s. 63.

⁶²¹ Bu başlık el-Müstemlî nüshasına göredir. (Bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, XIII, Beyrut, 290). İbn Battal ve İbnu't-Tîn ise bu başlığı “*Kitâbu Reddi'l-Cehmiyyeti ve ğayrihimi't-Tevhîd*” şeklinde ifade etmişlerdir. (*A.g.e.*, XIII, 290).

⁶²² İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, XIII, s. 390.

⁶²³ Buhârî, “Tevhîd”, VIII, 165.

olduğunun altını çizmiştir.⁶²⁴ Daha sonra Allah'ın kuvvet ve kudret sahibi olduğuna değinen Buhârî bu kısımda istihare duasını, Allah'ın kudretini gösteren bir delil olarak zikretmiştir.⁶²⁵ Buhârî gayb meselesine değinerek bu konuyla ilgili hadislere yer vermiştir.⁶²⁶ Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in bir duasını zikrederek Allah'ın izzet sahibi, yaratıcı ve şekil verici olduğunu izah etmiştir.⁶²⁷ Daha sonra müellif, Allah'ın işitmesi, görmesi, doksan dokuz ismi konusuna hadislere işaret ederek izah etmiştir.⁶²⁸ Allah'a nefis kelimesinin izafe edilebildiğine dair hadis zikretmiştir.⁶²⁹ Allah'ın yüz,⁶³⁰ göz,⁶³¹ el⁶³² sıfatları, arşın üzerinde,⁶³³ gökte olması, Allah'a şahıs ve şey denmesi,⁶³⁴ ahirette görülmesi,⁶³⁵ Allah'ın kelâm sıfatı,⁶³⁶ O'nun irade ve meşîet sahibi olduğu, ilmi ile her şeyi kuşatmış olduğu⁶³⁷ ve her şeyi yaratanın Allah Teala olduğu⁶³⁸ üzerinde hadislerle istişhâd gösterilerek izah edilmiştir.

Kitâbü'l-Kader: Kitâbü'l-Kader, kaderi reddeden Mu'tezile'ye reddiye niteliğinde ele alınmalıdır. Nitekim Buhârî bu bölümün alt başlıklarında işaret ettiği ayetler ve bunlarla ilgili beyanları ile kaderi savunmuştur. Müellif kadere iman ile ilgili hadisleri ise, Kitâbü'l-Îmân'da zikretmiştir. İbn Hacer, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* eserindeki bazı bölümlerin bazı fırkalara eleştiri mahiyetinde yazıldığını ifade ederken Kitâbü'l-Kader ile ilgili herhangi bir tespit yapmamaktadır. Ancak İbn Hacer eserin şerhinde bazı bab başlıkları altında kullanılan ayet ve hadislerin kaderi savunma gayesi ile yazıldığını ifade etmiştir. Kitâbü'l-Kader'de müellif on altı bab altında 34 hadis zikretmiştir.

Buhârî 4. babın başlığını "Allah'ın emri takdir edilmiş bir kaderdir." ayetiyle oluşturmuştur. Buna göre müellif kader kavramını belirleme ve tesbit manasında

⁶²⁴ Buhârî, "Tevhîd", VIII, 165.

⁶²⁵ Buhârî, "Tevhîd", VIII, s. 165-168.

⁶²⁶ Buhârî, "Kader", VIII, s. 165-6.

⁶²⁷ Buhârî, "Kader", VIII, s. 167.

⁶²⁸ Buhârî, "Kader", VIII, s. 169-170.

⁶²⁹ Buhârî, "Kader", VIII, s. 171.

⁶³⁰ Buhârî, "Kader", VIII, s. 171.

⁶³¹ Buhârî, "Kader", VIII, s. 172.

⁶³² Buhârî, "Kader", VIII, s. 172-173.

⁶³³ Buhârî, "Kader", VIII, s. 175.

⁶³⁴ Buhârî, "Kader", VIII, s. 174.

⁶³⁵ Buhârî, "Kader", VIII, s. 179.

⁶³⁶ Buhârî, "Kader", VII, s. 188-189.

⁶³⁷ Buhârî, "Kader", VIII, s. 208.

⁶³⁸ Buhârî, "Kader", VIII, s. 208- 216.

kullanmıştır.⁶³⁹ Buhârî kendisiyle Kaderiyye arasında vuku bulan Hz. Musa ile Hz. Âdem arasında geçen tartışmaya yer vermiştir. Buhârî bu tartışmayı ihtiva eden 11. bölümün başlığını “Allah katında Âdem ile Mûsa’nın birbirlerine hüccet getirip çekişmeleri” olarak belirtmiştir. Buhârî söz konusu başlığının içinde tek rivayete yer vermiştir. Bu hadis ile müellif kaderi ispat etmeye çalışmıştır.⁶⁴⁰

Buhârî 13. bab başlığını Zorluğa ve Olayların Fenasına Mazhar Olmaktan Sığınan Kimse olarak kaydetmiştir. Bu babda Felak suresinin ilk ayetlerini delil olarak getirmiştir. Buhârî hidâyet ve dalâlet konusunda da Mu‘tezile karşısındaki konumunu 15 ve 16. bablarda zikretmiştir. Bu iki babda Kaderiyye’yi red manasında bazı deliller öne sürmüştür.⁶⁴¹ Buhârî dalâlet konusundaki yaklaşımını 16. babda işlemiştir. 16. babın başlığını ise ayet olarak zikretmiştir. 16. babda zikrettiği naslar Allah’ın kullarını iyiliğe ve kötülüğe sevk etmede birliği ile Allah’ın insanlar için istediği her şeye kâdir olmasını, ve bunun Kaderiyye’nin iddiasında olduğu gibi insanların yaratmasıyla olmadığını ispat etmiştir.⁶⁴² Kastallânî 16. babın Mu‘tezile’yi reddiye olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Buhârî kader kitabının başına Mu‘tezile’nin kader konusunda reddettiği ve kader konusunda çok tartışılan bir hadise yer vermiştir.

Buhârî’nin insanın anne karnındaki durumuyla ilgili hadisi kader kitabının başına koyması dikkat çekicidir. Nitekim başa aldığı hadis ile Peygamber’in dilinden Mu‘tezile ’nin kader görüşüne dolaylı yoldan fiilî bir cevap vermektedir. Buhârî bu hadisi müdâfaa için başlığın altına bu hadisi almak dışında başka bir şey yapmamıştır. Buhârî’nin bu babı oluşturmasındaki en büyük etken çağdaşlarının bu tartışmaları yapması ve Basra çevresinde yaşamış olmasıdır. Buhârî kader konusunda daha sonra Ehl-i sünnet kelâm ekolünün ana ilkelerini belirleyecek Ehl-i hadîs kader anlayışını benimsemiştir.

Kitâbü’l-Îmân: Buhârî iman konusunu derli, toplu, öz ve net bir şekilde ele almıştır. Müellif iman bölümünü iman-amel münasebetiyle odaklanarak Mürcie, Cehmiyye, Kerrâmiyye, Hâriciyye, Mu‘tezile, Şîa’ya cevap olarak kaleme almıştır.

⁶³⁹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bâri bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru’l-Marife, Târihsiz, XI, 498.

⁶⁴⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 513.

⁶⁴¹ Aynî, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîh-i Buhârî*, Mısır: İdâretu’t-Tıbbâ’ati’l-Munîriyye, Tarihsiz, XI, s. 160.

⁶⁴² Kastallani, *İrşâdü’s-Sârî li Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Mısır: el-Matba’u’l-Meymene, 1306, IX, s. 343.

Buhârî iman bölümünün başında imanı “söz ve fiilden ibarettir; artar ve eksilir”⁶⁴³ şeklinde tanımlamıştır. Buhârî imanı bu şekilde ifade ettikten sonra imanı sözden ibaret sayanlardan hadis rivayet etmediğini belirtmiştir. Buhârî’nin tasdik üzerinde durmaması ilk dönem iman tanımlarında söz unsurunun ikrar ve tasdiki de içermesindendir. Nitekim erken dönemde söz ve amel iman tanımını karşılıyordu. Buhârî tartışmalı bir mesele olan söz-fiil üzerinde durmuştur. Yahut Buhârî, fiilî, kalbî ve amelî olarak ikiye ayırmış ve kalbî fiili tasdik olarak kastetmiş olabilir.

Bab başlığını “Ameller niyetlere göredir.”⁶⁴⁴ olarak belirterek imanı niyet olmadan amellere hasreden Cehmiyye’ye işaret etmektedir. Buhârî’nin üçüncü bab başlığında imanın temel unsurlarını başta tasdik olmak üzere görmekteyiz.⁶⁴⁵ Buhârî iman ve İslâm ile ilgili davranışlar başlığının altında haya imandandır,⁶⁴⁶ yemek yedirmek imandandır,⁶⁴⁷ Rasûlullah (s.a.v.)’ı sevmek imandandır,⁶⁴⁸ selam vermek imandandır,⁶⁴⁹ zekât vermek imandandır,⁶⁵⁰ namaz kılmak imandandır⁶⁵¹ başlıklarını zikretmiştir.

Buhârî konuyu sistematik şekilde temel tartışma noktalarını alt başlıklar halinde düzenleyip ayrıntılar ile ilgili fikirlerine ve fikirlerini düzenleyici nitelikte ayet hadis ve eserlere yer vermiştir. Kitâbu’l-Îmân bir bakıma içeriği, alt başlıklara dağılımı, başlıkların isimlendirilmesi, Mürcie, Hâriciyye, Mu‘tezile ve yaygın dini, siyasi, felsefi akımlara eleştiriler serdederek naslar yoluyla karşı çıkmıştır. İman, İslâm, din ve amel konularıyla ilgili kendi yaklaşımını ortaya koymuştur. Fatih Mehmet Yılmaz Buhârî’nin “Söz ve fiildir; artar ve eksilir.” şeklindeki tanımını Süfyan b. Uyeyne’den (ö. 198/814) aldığını ifade etmiştir.⁶⁵² Müellif, Cehmiyye, Mürcie, Kerrâmiyye ve Hanefîlerin görüşlerini ortaya koymuş ve güçlü delillerle reddetmiştir. Buhârî, genel Selefi anlayışı konuyu sistematik bir şekilde ele alarak temsil etmiştir.

⁶⁴³ Buhârî, “İman”, 1 (no:1).

⁶⁴⁴ Buhârî, “İman”, 42 (no: 45).

⁶⁴⁵ Buhârî, “İman”, 3 (no: 3).

⁶⁴⁶ Buhârî, “İman”, 16 (no:23).

⁶⁴⁷ Buhârî, “İman”, 6 (no: 12).

⁶⁴⁸ Buhârî, “İman”, 8 (no: 14).

⁶⁴⁹ Buhârî, “İman”, 20 (no: 28).

⁶⁵⁰ Buhârî, “İman”, 35 (no: 46).

⁶⁵¹ Buhârî, “İman”, 41 (no: 53).

⁶⁵² Fatih Mehmet Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbü’l-Îmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı -Bedrüdîn el-Aynî Örneği-, Marife Dini Araştırmalar Degisi, 18/2(2018): s. 424.

Kitâbü'l-Fiten: Bu bölümde Buhârî, 29 bab altında 88 hadis zikretmiştir.⁶⁵³ İlk iki babda müellif fitne kelimesi ile kastın ne olduğunu açıklayan rivayetleri serdetmiştir. İlk iki bab konuya giriş mahiyetinde Peygamber'in vefatından sonra bid'atların, adam kayırmaları ve dinen uygun olmayan şeylerin vuku bulacağını haber veren ashabın kıyamet günü havzın başında kavuşuncaya dek sabretmelerini vurgulayan hadislerle⁶⁵⁴ yer verilmiştir. İkinci babda Peygamber (s.a.v.)'in bu fitnelerden halas olmak maksadıyla ashabına sabretmeyi ve durumunu ahirete bırakmayı salık veren rivayetler zikredilmiştir. Buhârî, sonraki başlıkta Müslümanların helâkının Kureyş kabilesinden yönetiminde olan geçler sebebiyle meydana geleceğini ifade eden rivayeti⁶⁵⁵ başlık olarak zikretmiştir. Sonraki bab, Arapları fitnelerden uzak tutmak ile Medine'nin fitnelerden ne yönde zarar göreceğini ifade eden hadisi⁶⁵⁶ ele alarak başlamaktadır. Beşinci babda kıyamete aykırı olarak ortaya çıkacak karışıklıklar ve öldürmenin çoğalacağını haber veren rivayetler⁶⁵⁷ nakledilmiştir.

Altıncı babda Buhârî, fitne olaylarının tarihsel bir sunumunu ortaya koymuştur.⁶⁵⁸ Yedi ve on arasındaki bablarda Müslümanların savaşmamasını ifade eden rivayetleri zikretmiştir.⁶⁵⁹ On bir, on iki ve on üçüncü bablarda cemaatle ilgili rivayetlere yer vermiştir. Sonraki bab ise "Müslümanların hayırsız bir kavim içinde bulunduğu" başlığı ile başlamaktadır.⁶⁶⁰ Yirminci bab, "Allah herhangi bir kavmi helak ettiğinde o kavimdeki herkese söz konusu azabın degeceğini"⁶⁶¹ vurgulayan hadis ile başlamaktadır. Müellif on beşinci babdan itibaren ümmetin karşılaşacağı fitneleri sırasına dikkat ederek zikretmiştir.⁶⁶²

2. 1. 5. 7. Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*

⁶⁵³ Buhârî, "Fiten", 1-29.

⁶⁵⁴ Buhârî, "Fiten", 2 (no: 7144).

⁶⁵⁵ Buhârî, "Fiten", 3 (no: 7145).

⁶⁵⁶ Buhârî, "Fiten", 4 (no: 7146-7147).

⁶⁵⁷ Buhârî, "Fiten", 5 (no: 7148- 7154).

⁶⁵⁸ Buhârî, "Fiten", 6 (no: 7155-1256).

⁶⁵⁹ Buhârî, "Fiten", 7-10 (7157- 7172).

⁶⁶⁰ Buhârî, "Fiten", 13 (no: 7175).

⁶⁶¹ Buhârî, "Fiten", 20 (no: 7193).

⁶⁶² Buhârî, "Fiten", 23, 24, 25, 27, 29.

Nişabur doğumlu Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/ 875) on iki yaşında hadis ilmini için dersler almaya başlamıştır. Hadis ilmi alanında tahsil için Basra, Belh, Bağdat, Kûfe ve Mısır'a seyahat etmiş, bu bölgelerdeki âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Müslim, kendisine güvenilen cerh ve tadil âlimlerindendir. Müslim Buhârî'den ders almış, öğrencileri arasında Tirmîzî, İbn Huzeyme ve İbn Ebî Hâtim bulunmaktadır.

İmam Müslim'in on beş yılda tamamladığı *el-Câmiu's-sahîh* 220 hocasından aldığı rivayetleri içermektedir. Eserde 4000'e yakın hadis bulunmaktadır. Eserde dikkat çeken en önemli özellik ise, bir hadisin farklı senetlerle nakledilen tüm rivayetlerini serdetmesidir.

Kitâbü'l-İman: İmam Müslim'in *Sahîh-i Müslim*'de 54 bölüm ve 1330 bab bulunmaktadır. Müslim eserini konularına göre tasnif edip, bölümlere ayırsa da bab başlıklarını kendisi yazmamıştır. Bunu hangi sebeple yaptığı bilinmese de İbn Salah kitabın hacmini büyütmek için olabileceğini ifade etmiştir. Bab başlıklarını yazmada İmam Nevevî en başarılı olan isimdir. Nitekim günümüzde matbu *Sahîh-i Müslim*'in bab başlıkları Nevevî'nin belirttiği üzeredir.

İmam Müslim kitabının ilk kısmını iman meselesine tahsis etmiştir. İmam Müslim bu kısımda otuz altı babda üç yüz seksen rivayet nakledilmiştir. İlk rivayet, iman, İslâm ve ihsan kavramlarını ele alan Cibrîl hadisidir.⁶⁶³ Son babda İmâm Müslim cennetle müjdelenenler hakkında bir nakil zikretmektedir.⁶⁶⁴ Müellif Kitâbü'l-İmân'da, imanın tarifi,⁶⁶⁵ iman-amel ilişkisi,⁶⁶⁶ imanın artması ve eksilmesi,⁶⁶⁷ Allah'a ortak koşmak,⁶⁶⁸ Allah'ın görülmesi,⁶⁶⁹ Peygamber'in şefâat etmesi,⁶⁷⁰ Hz. Peygamber'in peygamberliğine imanın gerekliliği,⁶⁷¹ İsa (a.s.)'in nüzûlü⁶⁷² konularını işlemiştir.

Kitâbü'l-Kader: Kitâbü'l-Kader *el-Câmiu's-sahîh*'in kırk altıncı kitabıdır. Müslim Kitâbü'l-Kader'de sekiz bab zikretmiştir. Bu bablar sırasıyla, Hz. Âdem'in anne karnında yaratılmasının nasıl olduğu ve kişinin rızkının, ecelinin, fiillerinin,

⁶⁶³ Müslim, "İman", 1 (no: 102)

⁶⁶⁴ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, c. I, 36-202.

⁶⁶⁵ Müslim, "İman", 2 (no: 106-108)

⁶⁶⁶ Müslim, "İman", 6.

⁶⁶⁷ Müslim, "İman", 22, 26, 36.

⁶⁶⁸ Müslim, "İman", 39.

⁶⁶⁹ Müslim, "İman", 82, 83.

⁶⁷⁰ Müslim, "İman", 84, 87, 90, 96,

⁶⁷¹ Müslim, "İman", 72.

⁶⁷² Müslim, "İman", 73.

mutluluğunun veya mutsuzluğunun yazılması,⁶⁷³ Hz. Âdem ve Hz. Musa,⁶⁷⁴ Allah'ın kalplerde nasıl isterse o şekilde tasarrufu,⁶⁷⁵ her şeyin kaderle olduğu babı,⁶⁷⁶ her doğanın İslâm fitratı üzerine doğuşu,⁶⁷⁷ küfür ehlinin ve Müslüman çocuklarının ölümü,⁶⁷⁸ ecel, rızık ve diğerlerinin beyanı ile kaderde yazılı olanın artmayacağı ve eksilmeyeceği,⁶⁷⁹ kuvvetin emredilmesi ve acziyetin terkedilmesi ve Allah'tan yardım istenilmesi, mekâdirin Allah'a havale edilmesi⁶⁸⁰.

Müslim bablarda zikrettiği hadisler ile Allah'ın kaderini vurgulamıştır. Bazı bab başlıklarını ayetlerden oluşturduğu görülmektedir. Sekiz babda bir bütün olarak her şeyin önceden Allah'ın takdirinde olduğu, kul için Allah'ın takdir ettiğinden ne fazlası ne de eksiğinin olamayacağı, kalplerin Allah'ın elinde olduğu vurgulanmıştır.

Kitabü'l-Fiten ve Eşrâtü's-Sâat: *Sahîh-i Müslim*'de 52. Bölüm olan "Kitâbü'l-Fiten ve Eşrâtü's-Sâa" da 143 hadis zikredilmiştir.⁶⁸¹ Eserin şârihi Nevevî, bu kitaba 27 bab koymuştur. İlk babda, fitnelerin yakınlaşması ve Ye'cûc ve Me'cûc seddinin aralanması ile ilgili hadisler nakledilmiştir. İkinci babda ise müellif, "Mekke'ye hücum eden bir ordunun batırılması" başlığını vermiştir. Üçüncü babda "Yağmurun toprakta bıraktığı izler gibi fitnelerin inmesi" başlığı altında rivayetlere yer vermiştir. Beşinci babı iki Müslüman savaşı, altıncı babda, Müslümanların içinde bulunduğu karışıklığın helak olmalarına sebep olacağını ifade eden hadisler zikredilmiştir.⁶⁸² Sonraki bablarda ise kıyamet alametleri, İbn Sayyâd ve Deccâl fitnelerine yer verilmiştir. Buhârî'den farkı İmâm Müslim'in fiten bölümünde kıyamet alametlerine daha çok yer vermesidir.

el-Câmiu's-sahîh'in çalışmamız açısından göz ardı edemeyeceğimiz iki kısım daha bulunmaktadır. Bunlar, eserin 53. kitabı Cennet, Cehennem ve kıyametin özelliklerini⁶⁸³ ele almakta, sem'iyât konularına dair rivayetler içermektedir. Sahîh-i

⁶⁷³ Müslim, "Kader", 1.

⁶⁷⁴ Müslim, "Kader", 2.

⁶⁷⁵ Müslim, "Kader", 3.

⁶⁷⁶ Müslim, "Kader", 4.

⁶⁷⁷ Müslim, "Kader", 5.

⁶⁷⁸ Müslim, "Kader", 6.

⁶⁷⁹ Müslim, "Kader", 7.

⁶⁸⁰ Müslim, "Kader", 8.

⁶⁸¹ Müslim, "Fiten ve Kıyametin Özellikleri", 1-28.

⁶⁸² Ayhan Tekineş, *Ahir Zaman ve Kıyamet Alâmetleri*, İzmir: Işık Yayınları, 2008, s. 110.

⁶⁸³ Müslim, "Cennet, Cehennem ve Kıyametin Özellikleri", 1-20.

Müslim'in 54. babında ise, Cennet, Cennet ehlinin özellikleri ve Cennet nimetlerinin özelliklerini⁶⁸⁴ konu alan hadisler zikredilmiştir.

2. 1. 5. 8. İbn Mâce, *es-Sünen*

Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), erken yaşlarda hadis tahsiline başlamıştır. Kûfe, Basra, Vâsıt, Bağdat, Dımaşk, Humus, Mısır, Mekke, Medine, Rey, Nişabur'da ilim tahsili için bulunmuştur. Kendisinden ise pek çok âlim ders almıştır. Güçlü bir muhaddis olan İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eseri ile meşhur olmuştur.⁶⁸⁵

İbn Mâce'nin bu eseri yazma amacı, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen hadisleri muhafaza etmek ve sonraki nesillere aktarmak ile bid'at fırkalara karşı Ehl-i hadîsin fikirlerini yaymaktır. Bu nedenle eserin savunmacı ve tepkisel bir metoda sahip olduğunu da belirtmeliyiz. Nitekim hadisleri belli başlıklar altında toplamak esas yorumun kendisidir. Ancak yine de eserde yapılan tasnifin objektif ve ilmî olmaktan uzak olduğunu söyleyebiliriz.

Eser M. Fuad Abülbâki tarafından Mısır'da 1952-1953 yıllarında iki cilt halinde basılmıştır. Eserde mukaddime dışında 37 ana bölüm, 1513 konu başlığı ve toplam 4341 hadis bulunmaktadır.

Kitâbü'l-Mukaddime: İbn Mâce gerek kendi döneminde gerekse önceki dönemde alışılmadık bir şekilde eserine mukaddime ile başlamıştır.⁶⁸⁶ Mukaddime kısmında eserin tanıtımını, takip ettiği metodu vb. serdeden sistematik bir mukaddime değildir. Müellif hadisin önemi, hadiste kasıtlı olarak yalan söylemenin kötülüğü, Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine ittibâ, bid'at ve cidal, keyfî rey ve kıyastan kaçınma, iman, kader, ashabın faziletleri, Hariciler, Cehmiyye'nin inkâr ettiği noktalar, iyi ve kötü olan sünneti takip edenler, sünneti ihya edenler başlıklarını koymuştur. İbn Mâce daha sonra bid'atten ve cedelden kaçınmak, re'y ve kıyastan uzak durmak, İman hakkındaki bab, kader hakkında, Peygamber Efendimiz'in ashabının fazileti, dört halife ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ashabından önde gelenlerin fazileti, âlimlerin fazileti ve ilim

⁶⁸⁴ Müslim, "Cennet, Cennet Ehlinin ve Nimetlerinin Özellikleri", 1-20.

⁶⁸⁵ M. Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", *DİA*, c. XX, s. 161.

⁶⁸⁶ İbn Mâce, *es-Sünen*, Muhakkıkın mukaddimesi, s. 12.

talep etmeye teşvik, Kur’ân’ı öğrenen ve öğreten hakkında, iyiliğin anahtarı olan kişi, ilimden yararlanma ve onunla amel etme başlıkları altında ilgili rivayetleri nakletmiştir.⁶⁸⁷ İbn Mâce, eserine böyle bir mukaddime ile başlayarak eserinin telif amacını ortaya koymaktadır.

Kitabü’l-Fiten: İbn Mâce bu kitabda melhame kelimesini büyük savaş (el-Melhameti’l-Kübra) manasında kullanmıştır.⁶⁸⁸ Melhame babında gelecekte vuku bulacak büyük savaşlarla ilgili rivayetlere yer vermiştir. İbn Mâce *Kitâbü’s-Sünne* eserinin 36. bölümünü Kitâbü’l Fiten’e ayırmıştır. Eserin 36. bölümünde 36 bab başlık altında 172 hadis rivayet edilmiştir. Diğer hadis mecmualarındaki fiten bölümlerinden farklı olarak İbn Mâce kapsamlı ve tertib itibarıyla daha düzenli bir bölüm serdetmiştir. Fiten konusuna yer veren muhaddislerin zikrettiklerinin yanı sıra müellif mal ve kadın fitnessine⁶⁸⁹ de yer vermiştir. Bu bölümü incelediğimizde anlaşılmaktadır ki İbn Mâce’nin *Kitâbü’s-Sünne* eserinin Kitâbü’l-Fiten bölümü, Kitâbü’l Fitenler içerisinde en kapsamlı ve tertib açısından en düzenli olanıdır. İbn Mâce, diğer müelliflerde görülmediği bir şekilde kıyamet alametlerini ve melhame kısmını ayrı bölümler olarak ele almıştır. Bunun yanında pek çok yeni bab başlığı açarak konunun tüm yönlerini ele almıştır.

Müellif, fiten bölümüne “kelime-i şهادet getirene dokunmama”⁶⁹⁰ başlığı ile başlamıştır. İkinci bölümde “mü’minin canı ve malı haramdır”⁶⁹¹ meselesiyle ilgili hadisleri tahric ederek devam etmiştir. Devamında Müslümanlar arasında savaş vuku bulduğunda uyulması gereken hususlar üzerinde durmuştur. Daha sonra İbn Mâce, fitnelerin çeşitlerini sıralamış fitnelerden korunmak için yapılması gerekenleri anlatan hadisleri nakletmiştir. Bölümün sonunda ise, kıyamet alametleri⁶⁹² ve ahir zaman olaylarına⁶⁹³ dair rivayetlerin yer aldığı bablarla konuyu sonlandırmıştır.

2. 1. 5. 9. Ebû Dâvûd, *es-Sünen*

⁶⁸⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 1-46.

⁶⁸⁸ İbn Mâce, “Fiten”, 35.

⁶⁸⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 18, 19.

⁶⁹⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 1.

⁶⁹¹ İbn Mâce, “Fiten”, 2.

⁶⁹² İbn Mâce, “Fiten”, 25.

⁶⁹³ İbn Mâce, “Fiten”, 26, 27, 31, 33, 34.

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), on sekiz yaşında ilim tahsiline başlayarak Basra ve Bağdat’a seyahat etmiştir. Devrinin önde gelen muhaddis ve âlimlerinden dersler almış olmasının yanı sıra en çok Buhârî ve Müslim’den istifâde etmiştir. Ebû Dâvûd, hadis râvîlerini tenkit ve sahihlerini zayıfından ayırma noktasında meşhur bir âlimdir. Ebû Dâvûd’un 500.000 hadis içinden 4800 rivayeti seçerek zikrettiği *es-Sünen* eseri kendisinin şöhretini artıran bir eser olmuştur. Hadis ilmindeki derinliğinin yanı sıra, fikhî bilgisi ile de tanınmış bir âlimdir. Müellifin Kur’ân’dan sonra sünnete verdiği önem Selefîyye metodunu takip ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁹⁴

Ebû Dâvûd’un *es-Sünen* dışında *el-Merâsil*, *Mesâ’ilü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, *İcâbâtühü ‘alâ su’âlâti Ebî ‘Ubeyd Muhammed b. ‘Ali b. Osman el-Acurrî*, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vaşfi sünenihî*, *Risâle fî vaşfi te’lîfihî li-kitâbi’s-sünen*, *Kitâbü’z-zühd*, *Tesmiyetü ihve ellezîne ruviye ‘anhümü’l-ḥadîṣ*, *Tesmiyetü’l-ihve min ehli’l-emşâr*, *Kitâbü’l-ba‘ṣ ve’n-nüşûr*, *Kitâbü’l-kader* adlı eserleri zikredilmiştir.⁶⁹⁵ *Es-Sünen* eserinin çalışmamız açısından inceleyeceğimiz kısmı, ahiret ve kıyametten genel itibariyle sem‘iyyât bahislerinden bahsettiği için *Kitâbü’l-Fiten* ve *’l-Melâhim*,⁶⁹⁶ *Kitâbü’l-Melâhim*⁶⁹⁷ ve *Kitâbü’s-Sünne*⁶⁹⁸ kısımları olacaktır.

Kitâbü’l-Fiten ve *’l-Melâhim*: Bu kitab Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde 29. kitab olarak zikredilmiştir.⁶⁹⁹ Bu kısımda yedi bab ele alınmıştır. Bu bablar sırasıyla, fitneler ve belirtileri, fitneye koşmaktan nehiy, dili kötü sözden korumak, fitne esnasında çöle çekilmeye ruhsat, fitne esnasında savaştan nehiy, mümini öldürmenin çok büyük günah oluşu, katilde umulan mağfîret. Müellif, ilk babda fitneleri ve fitnelerin alametlerini ifade ettikten sonra diğer beş babda fitnelerden kurtuluş yollarını bab başlıkları halinde vurgulamıştır. Son babda ise müminlerin fitne zamanında öldürülmelerinin ahiretleri açısından günahlarına kefâret olacağını vurgulayan hadisleri ele almıştır.

Ebû Dâvûd, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Ebi Şeybe gibi fiten kelimesini deccal ve diğer kıyamet alametlerini Müslümanların arasındaki karışıklık ve çekişmeleri

⁶⁹⁴ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *DİA*, c. X, s. 119.

⁶⁹⁵ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *DİA*, c. X, s. 120.

⁶⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Fitneler ve Melhameler”, 29.

⁶⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Melhameler”, 31.

⁶⁹⁸ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 34.

⁶⁹⁹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, c. 5, s. 5.

anlatan hususi manasından ayırmıştır. Fitne kelimesini Müslümanlar arasındaki karışıklık ve savaşları anlatan bir kavram olarak kullanmıştır.

Kitâbü'l-Melâhim: Bu bölüm *es-Sünen*'in 31. kitabıdır. Bu bölümde on sekiz bab bulunmaktadır. Bu bablar, yüzüncü yılda olacak hadiseler, Rumlarla yapılacak savaşlar, savaşın işaretleri, savaşların peş peşe olması, kavimlerin İslâm ile savaşmak için birbirlerini çağırması, fitnelerden kaçılacak yer, savaşlarda fitnenin ortadan kalkması, Türkleri ve Habeşleri tahrikten sakındırma, Türklerle savaşan, Basra ile ilgili rivayetler, Habeşlileri tahrikten nehiy, kıyamete yakın gerçekleşecek olaylar, Fırat'ın hazinelerini açığa çıkarması, Deccâl'in ortaya çıkması, Cessâse, İbn Sayyâd, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek.

Kitâbü's-Sünne: Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* adlı eserinin otuz dördüncü kitabıdır. Bölümde 29 bab zikredilmiştir. Bu bölümde zikredilen hususlar, sünnetin şerhi, sapık kimselerden uzak kalmak tartışmaktan ve müteşâbih ayetlere sarılmaktan nehiy, arzularını takip eden kişilerden uzak durmak ve onlara karşı kalben nefret duymak, hevâ ehline selam vermenin terki, Kur'ân ile ilgili tartışmaktan sakındırmak, sünnete sarılmanın gerekliliği, iyi veya kötü yola çağırın kişi hakkında hüküm, sahâbe arasında faziletlerine göre derecelendirme, halifeler, Allah Rasûlü'nün sahâbîlerinin fazileti, Rasûlullah'ın ashabına sövmenin yasak olması, Ebû Bekir (r.a.)'in halife olması, fitne zamanında onu tetikleyecek sözler söylemekten kaçınmak, Peygamberlerin birinin diğerine tercih edilemeyeceği, Mürcie'yi reddeden rivayetler, imanın artıp eksildiğine dair deliller, kader, müşrik çocuklarının ahiretteki konumu, Cehmiyye, ahirette Allah'ı görmeye dair Cehmiyye'nin düşüncelerini reddeden hadisler, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğuna dair hadisler, şefaât, cennet ve cehennem halkedilmesi, havz , kabir ve kabir azabı, mizan, Deccâl, müslümanlardan ayrılanlarla savaşmanın hükmü, ashabın Hâricîlere karşı giriştikleri savaş, hırsızlarla mücadele.

2. 1. 5. 10. Tirmîzî, el-Câmiu's-Sahîh

Muhammed b. 'Îsâ b. Sevra et-Tirmîzî (ö. 279/892), dönemindeki pek çok muhaddisten hadis almıştır. Buhârî'den hadis öğrenmiş kendisinden istifâde etmiştir. Horasan, Irak, Hicaz'a gitmiş ilim tahsili için bu bölgelerde bulunmuştur. Tirmîzî'nin meşhur eseri

sünen adıyla da tanınan *el-Câmi*'dir. Eserde inanca dair iman, kader, fiten, kıyamet, Cennet ve Cehennem özellikleri meselelerine dair ayrı başlıklar bulunmaktadır.⁷⁰⁰

Kitâbü'l-Îmân: Tirmîzî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserinin 38. bölümü Kitâbü'l-Îmân'dır.⁷⁰¹ Eserinin bu bölümünde 18 bab ve 30 hadis bulunmaktadır. Eserde zikredilen ilk hadis "Ben insanlarla Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar savaşmakla emrolundum" hadisidir.⁷⁰² Eserde zikredilen son hadis ise, Ebû Zerr'den nakledilen "Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: "Bana Cebrail geldi ve şu haberi vererek müjdeledi: Kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girecektir. Ben sordum. Zina yapsa, hırsızlık yapsa da mı? Cebrail bu soruya, "Evet" diye cevap verdi."⁷⁰³

Bu bölümde Tirmîzî öncelikle, "la ilahe illallah" kelimesinin ve namazın İslâm için önemini vurgulamıştır. İslâm, iman ve ihsan kavramlarını Cibril hadisi ile zikretmiştir. İmanın artması, eksilmesi mevzuuna değinmiştir. Namazın önemi, namazı terk eden kişinin durumunu ele alarak namaz hususunu vurgulamıştır. Müslüman kişi elinden ve dilinden emin olunan kişidir, İslâm garip başladı, garip dönecek, münafık kimsenin özellikleri, Müslümana sövmek fasıklıktır, kardeşini küfr ile itham etmek, Allah'tan başka ilah olmadığına iman ederek ölen kişi meselelerini ele almıştır. Ümmetin fırkalara ayrılması ile iman kitabını bitirmektedir.

Kitâbü'l-Kader: Tirmîzî, 33. kitabı kader meselesine ayırmıştır. Bu kısımda 16 bab halinde meseleyi incelemiştir. Tirmîzî kader kitabının ilk babında kader hakkında münakaşanın peygamberimiz tarafından yasaklandığına dair bir rivayet nakletmiştir. Sonraki bab başlığında Âdem ile Musa arasındaki bir konuşmadan bahseden hadis-i şerif nakledilerek kişinin kaderinin önceden tayin edildiği ve elinden bir şey gelmediği manası çıkarılmaktadır. Mutluluk ile mutsuzluk için çalışıp çabalayanlar ile ilgili babda ise müellif, herkesin kendisi için yazılan mutluluk veya mutsuzluğu elde edebileceği, ancak bununla birlikte işleri olurlarına bırakmalarını herkesin yaratıldığı şeyi kolaylıkla başaracağı vurgulanmıştır.

Sonraki bab başlıkları, tüm işler sonuçlarına göredir, her doğan fitrat dîni olan Müslümanlık üzerine doğar, kaderi ancak dua çevirebilir, kalpler Rahman'ın iki parmağı arasındadır, cennetlikler ve cehennemlikler bir kitapta yazılır, bulaşıcılık ve

⁷⁰⁰ Tirmîzî, *el-Câmiu's-sahîh*, Muhakkıkın Mukaddimesi, s. 93-106.

⁷⁰¹ Tirmîzî, *el-Câmiu's-sahîh*, c. V, s. 3-27.

⁷⁰² Tirmîzî, "İman", 1.

⁷⁰³ Tirmîzî, "İman", 18.

uğursuzluk inancına yer yok, hayır ve şer olarak her şeyi yaratan Allah'tır, her can ölümü nerede yazıldıysa mutlaka orada ölecektir, her şey Allah'ın kaderi olup günü gelince ortaya çıkar olarak belirlenmiştir.

Tirmîzî, Kaderiyye ve Mürcie mezhepleri ile ilgili de bir bab başlığı açmış, Peygamber Efendimiz'in bu iki grup ile ilgili, "Onların İslâm'dan hiçbir payları yoktur."⁷⁰⁴ buyurduğu hadisi nakletmiştir. Kader meselesinin üzerinde dikkatle duran müellif kader konusunda bozuk görüş sahipleri nedeniyle ümmetin başına felaketler, belaların geleceğini bildiren haberi nakletmiştir. Müellif bölümün sonunda ana kitap nedir diye bir bab açarak Allah ve her peygamberin lanetlediği ve Allah'ın rahmetinden uzak kalan altı kişiyi zikretmiştir. Tekrar kaderin gökler ve yeryüzü yaratılmadan önce belirlendiğini, yazıldığını ifade etmiş son olarak kader konusunda tartışma yaparak Efendimiz'in yanına gelenler hakkında nazil olan ayetler beyan edilmiş, kader konusunda tartışma yapmanın uygun olmadığı tekraren vurgulanmıştır.

Kitabü'l-Fiten: Ebû İsa et-Tirmîzî, *es-Sünen* adlı eserinin 31. kitabını Kitâbü'l-Fiten'e tahsis etmiştir. Bu bölümde müellif 79 bab başlığı altında 11 hadisin tahririne yer vermiştir. Tirmîzî, Kitâbü'l-Kader bölümünden sonra Kitâbü'l-Fiten bölümünü işlemiştir. Yetmiş dokuz bab başlığı altında kargaşalıklar olarak tanımlayabileceğimiz ayrıntılı bir bölüm ortaya koymuştur. Tirmîzî bu bölümde ilk bablarda Müslümanın kanı nasıl helal olabilir? Müslümanın Müslümanı korkutamayacağı, silah doğrultamayacağı gibi konuları işlemiştir. Daha sonra müellif, emir bi'l-maruf nehiy ani'l-münkerden bahsetmiş ve kıyamete yakın karşılaşılabilecek problemler, durumlar üzerinde durmuştur. Müellif kıyamet alametlerinden detaylı olarak bahsetmiştir. Bu bölümde dikkatimizi çeken unsur, iklimin ve yapılan işlerin insan tabiatına etkisinin incelenmesidir. Ardından haksızlık yapan idarecilere destek verilmemesi, iyi veya kötü idareciler, kadın idarecisi olan toplumlar, idarecinin namaz kılması durumunda onunla çatışmaya girilemeyeceği üzerine ayrı bab başlığı açılmıştır.

Müellif son olarak bu bölümü, fitne dönemlerinde ibadet ve kulluğun değeri ile ilgili açtığı bab ile bitirmektedir. Tirmîzî'nin fitenle doğrudan ilgisi olmayan konulara ve musanniflerin eserlerinde aynı ismi taşıyan bölümde yer vermediği yeni başlıklar eklemiştir. Bunun yanında Tirmîzî'nin bu bölümde dikkatimizi çeken bir diğer nokta

⁷⁰⁴ Tirmîzî, "Kader", XIII.

ise, hadis külliyyatına sahip diğer müelliflerin fitnelerden uzak durmak ile ilgili zikrettikleri hadislerin aksine emir bi'l ma'ruf,⁷⁰⁵ münkerin el, dil veya kalp ile değiştirilmesi,⁷⁰⁶ zâlim sultanın yanında hakkı söylemenin en faziletli cihad olduğu,⁷⁰⁷ gibi mücadeleyi ön plana çıkaran hadislere yer vermesidir.

2. 1. 5. 11. Nesâî, *es-Sünen*

Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî (ö. 303/915), Horasan'lı bir âlim olup on beş yaşında ilim tahsiline hadis ile başlamıştır. Kuteybe b. Saîd başta olmak üzere pek çok meşhur âlimden ders almıştır. Hadis tahsili için seyahat ettiği yerler arasında Horasan, Hicaz, Mısır, Irak, el-Cezîre, Suriye'de bulunmuştur. Nesâî, hadis ilmi yanında kıraat ile de ilgilenmiştir. Buhârî ve Müslim'in râvîler için aradığı kriterlerden daha katı kriterler aradığı zikredilmiştir.⁷⁰⁸

Nesâî'nin en meşhur eseri *es-Sünen* başta olmak üzere, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, *Kitâbü't-Tefsîr*, *Fedâilu'l-Kur'ân*, *Hasâisu emîri'l-mu'minîn Ali b. Ebî Tâlib ve Kitâbü'l-cumua* eserlerinden bir kısmıdır. Çalışmamız açısından önem arz eden *es-Sünen* adlı eseri 5758 hadis içermekte, Sünen adlı eserler arasında en az zayıf hadis içeren eser olarak bilinmektedir.⁷⁰⁹ Eserin pek çok neşri bulunmakla birlikte esas aldığımız neşir Çağrı Yayınlarının Suyûtî'nin şerhi, Sindî'nin hâşiyesi ile basmış olduğu neşirdir.

Kitâbü'l-Îmân ve Şerâih: Söz konusu bölüm *es-Sünen*'in 47. kitabıdır.⁷¹⁰ Nesâî'nin eserinde zikredilen ilk hadis, “Amellerin en faziletlisi hangisi, diye sorulunca Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle cevap vermiştir: Allah'a ve Rasûlü'ne imandır.”⁷¹¹ Son hadis ise Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen “Hiçbiriniz, kendisi için sevdiği şeyleri kardeşi için de sevmedikçe iman etmiş olmaz.”⁷¹²

Eserde zikredilen konuları zikredeceğiz. Amellerin en faziletlisi, imanın tadı, İslâm'ın sıfatı, iman ve İslâm'ın özellikleri, Hucurât suresinin bir ayeti kerimesi ışığında

⁷⁰⁵ Tirmîzî, “Fiten”, IX.

⁷⁰⁶ Tirmîzî, “Fiten”, XI.

⁷⁰⁷ Tirmîzî, “Fiten”, XIII.

⁷⁰⁸ M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *DİA*, XXXII, s. 563.

⁷⁰⁹ M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *DİA*, XXXII, s. 564.

⁷¹⁰ Nesâî, *es-Sünen*, VIII, 93-126.

⁷¹¹ Nesâî, “İman”, 1.

⁷¹² Nesâî, “İman”, 33.

iman ve İslâm kelimelerinin arasındaki fark, mümin'in sıfatı, Müslümanın sıfatı, hangi İslâm faziletlidir, hangi İslâm hayırlıdır, İslâm kaç esas üzere bina edildi, imanın şubeleri, imanın artması, kadir gecesi namazı, zekât, cihad, haya, fitnelerden din adına kaçmak, mümin'in münafık'ın alameti, Ehl-i imanın fazilet olarak üstünlüğü.⁷¹³

2. 1. 6. İçeriğinde Akâid/Kelâm Meselelerine Yer Verilen Tefsir Cüzleri

2. 1. 6. 1. Mücahid b. Cebr, *Tefsîrü'l-İmâm Mücahid b. Cebr*

Müellif İbn Abbas'ın öğrencilerinden, tabiin neslinin önde gelen müfessirlerindendir. Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721) sahâbîlerin önde gelenleriyle görüşmüş bir âlimdir. Hadis ve fıkıh dallarında pek çok sahâbîden istifâde etmiştir. İbn Abbas'ın vefatından sonra Mekke tefsir ekolünün öncüsü olmuştur. Mücâhid b. Cebr, Kur'ân kıssalarının geçtiği yerlere seyahat etmiştir. Müellif halkın fetva konusunda danıştığı bir kimse olarak bilinmektedir. Kıraat alanında kıraat-ı seb'a başta olmak üzere pek çok kimsenin istifâde ettiği bir kişi olmuştur. Bulunduğu dönemde tefsiri en iyi bilen kişi olarak, İmâm Şâfî ve Buhârî onun tefsirine güvenmiş ve eserlerinde kendisinden gelen rivayetlere yer vermişlerdir.⁷¹⁴

Mücâhid b. Cebr'in fakih, sika bir râvî, Kur'ân ve tefsir alanında derinliği olan bir kişi olduğu zikredilmektedir. Tefsir konusunda kendisinin rey kullanma eğiliminde olduğu belirtilmektedir. Günümüzde "aklî tefsir" diye ifade edilen İbn Teymiyye'nin "istinbata ve istidlâle dayalı görüşler" diye adlandırdığı bir eğilim içerisindeydi. Bu minvalde Mücâhid b. Cebr aklî tefsirin öncülerinden olmuş denilebilir.⁷¹⁵

Müellife nisbet edilen iki tefsir yazma bir nüshaya⁷¹⁶ dayanmaktadır. Eseri Abdurrahman Sûretî tahkik etmiştir.⁷¹⁷ Muhakkık, eserde Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen surelerin tefsirlerini de esere eklemiştir. Eserin ikinci neşri ise M. Abdüsselam

⁷¹³ Nesâî, "İman ve Özellikleri", 1-33.

⁷¹⁴ Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, c. XXXI, s. 442.

⁷¹⁵ Mesut Kaya, "Tefsirin Erken Döneminde Tevil: Mücâhid b. Cebr'in Aklî Yorumları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 44 (2021): 1-35.s. 5.

⁷¹⁶ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, nr. 2075.

⁷¹⁷ Mücahid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî, Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye.

Ebü'n-Nîl'in hazırlamış olduğu bir doktora tezidir. Neşirlerde esas alınan yazmadaki rivayetlerin müfessire aidiyeti şüpheli görülmüştür.⁷¹⁸

Eserin çalışmamız için önemine gelince eserde yer alan bazı kelâmi konular döneme ışık tutması açısından dikkat çekmektedir. Eserde Ba'zu 'arâihi'l-Kelâmiyye,⁷¹⁹ Rü'yetullah-u Teâlâ⁷²⁰ bölümlerinde ayetler çerçevesinde bazı kelâmî görüşleri açıklanmıştır. Mücâhid b. Cebr'in tevilleri klasik dönemde Selef âlimleri tarafından kabul görmezken, çağdaş dönemde aklî tefsirin erken dönem öncüsü olarak ifade edilmiştir. Özellikle rü'yetullah konusu Mücâhid b. Cebr'in akılcı olarak nitelenmesine sebep olmuş bir konudur. Nitekim bu mesele hakkında zikrettiği rivayetleri, Cehmiyye ve Mu'tezile'nin savunacağı, Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasında temel bir ayrımlardan olacak bir nokta olmuştur. Mücâhid b. Cebr, arş, kürsî gibi haberi sıfatlara dair Kur'ân'da geçen ayetleri ele almış bu konuda rivayetler zikretmiştir.

2. 1. 6. 2. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*

Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Horasânî el-Belhî (ö. 150/767), tefsir ilminin yanında inanç alanıyla da ilgilenmiş bir âlimdir. Erken dönem kelimcilerinden olan Cehm b. Safvân ile inanç konularında birtakım tartışmalar içerisine girdiği nakledilmiştir. Müfessir Basra, Bağdat, Beyrut, Mekke şehirlerinde bulunmuştur. Mukâtil b. Süleymân'ın inanca dair mensubiyetine yönelik Şîa, Müşebbihe, Mürcie, Muhammed el-Bâkır veya Ca'fer es-Sâdık'ın tâbîlerinden olduğu şeklinde farklı nisbetler bulunmaktadır.⁷²¹ Hadis ilmine ve siyasete dair fikirleri nedeniyle eleştirilse de tefsir alanında kabul görmüş bir müfessirdir.⁷²²

İlk dönem müfessirlerinden olan Mukâtil b. Süleymân'ın bu eseri ilk tam Kur'ân tefsiri olması açısından önemlidir. Eser Abdullah Mahmud Şehhâte tarafından Kahire'de neşredilmiştir.⁷²³ Zehebî nazarında eserin Mukâtil b. Süleymân'a nisbeti zor

⁷¹⁸ Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, İstanbul: 2006, c. XXXI, s. 442.

⁷¹⁹ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrû'l-İmam Mücâhid*, s. 124.

⁷²⁰ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrû'l-İmam Mücâhid*, s. 131.

⁷²¹ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, c. XXXI, s. 134.

⁷²² İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleymân ve Eserleri", *AÜİFD*, yıl: 1976, c. 21, sayı: IV, s. 1.

⁷²³ Mukatil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, c. II-V, Kahire: 1979-1989.

görülmektedir. Nitekim eserde o dönemde henüz altı yaşında olan Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'dan nakiller bulunmaktadır.⁷²⁴

Eserde Kur'ân'ın başlangıcından sonuna kadar tüm tefsir yer almaktadır. Eserde ayet sırasına dikkat edilmiş muğlak olan kelimelerin izahı yapılmıştır. Vücûh ve nezâir, sebep-i nüzûle dikkat edilerek gerekli izahatlar yapılmıştır. Müellif eserinde herhangi bir mezhep mücadelesi içine girmemişken İsrâiliyyata ve tarihi olaylara değinmiştir.⁷²⁵ Müellif eserinde ayetlerle ilişkili olarak kelâmî konulara değinmiştir. Akâid, ilahiyat ve nübüvvet ile ilgili meseleleri ayetlerle bağlantılı olarak eserinde incelemiştir. İsmail Cerrahoğlu'na göre, Mukâtil b. Süleyman ayetlerden yola çıkarak Cehmî tenzih akidesine karşı teşbih fikrini savunmuş ve Mücessime ve Kerrâmîlere zemin hazırlamıştır.⁷²⁶ Müellif, zât ve sıfatlar,⁷²⁷ rû'yetullah,⁷²⁸ Allah'ın ilim ve irade sıfatları,⁷²⁹ iman,⁷³⁰ kabir azabı⁷³¹ gibi konulara ayetler çerçevesinde değinmiştir.

2. 1. 6. 3. Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*

Hicri ikinci asırda yaşamış olan müellifin rivayetleri kendisinden sonra pek çok müfessir tarafından kullanılmıştır. Bu kişiler arasında Taberî Abdurrahman b. Zeyd (ö. 182/798)'in rivayetlerini yalnızca aktarmakla kalmamış, diğer rivayetlere tercih ettiği de olmuştur.⁷³² Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim ve İbn Kesîr de Abdurrahman b. Zeyd'in rivayetlerini kullanmış ve tercih etmişlerdir.

Abdurrahman b. Zeyd'e *et-Tefsîr* ve *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlarında iki eser nisbet edilmektedir.⁷³³ Abdullah Ebûssuûd Bedr, Abdurrahman b. Zeyd'in rivayetlerini toplayarak tahkik etmiş ve bu eseri "*Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*" adıyla

⁷²⁴ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, s. 134.

⁷²⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleymân ve Eserleri", s. 9, 14.

⁷²⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleymân ve Eserleri", s. 17.

⁷²⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrü'l-Kebîr*, c. I, s. 36; c. II, s. 532; c. III, s. 580; c. IV, s. 435, 634-639.

⁷²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrü'l-Kebîr*, c. IV, s. 159, 161, 224, 513; c. I, s. 582; c. II, s. 236.

⁷²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrü'l-Kebîr*, c. I, s. 276.

⁷³⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrü'l-Kebîr*, c. I, s. 456-457; c. II, s. 19, 73; c. III, s. 670, 766, 770, vd.

⁷³¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrü'l-Kebîr*, c. II, s. 193; c. IV, s. 45, 821.

⁷³² Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiü'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, XXVI, Kahire: Dâru Hicr, 2001, II, 486, 487.

⁷³³ Zehebî, *Siyer*, VIII, s. 349.

yayımlamıştır.⁷³⁴ Abdurrahman b. Zeyd'e nisbet edilen et-Tefsîr adlı eserin ona aidiyeti tartışmalıdır. İbn Hacer eserin Abdurrahman b. Zeyd'e değil babası Zeyd b. Eslem'e ait olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁵ Ancak rivayetler incelendikten sonra tespit edilmiştir ki rivayetlerin çoğu Abdurrahman b. Zeyd'de son bulmaktadır. Dolayısıyla eserin Abdurrahman b. Zeyd'e nisbeti daha tutarlı görünmektedir.⁷³⁶

Bu eserin tezimiz açısından üzerinde duracağımız yönü ise kelâmî meselelere yer vermesidir. Abdurrahman b. Zeyd'in rivayetlerinden hangi mezhebi eğiliminin olduğunu belirlemek oldukça zordur. Kelâmî meselelerden hikmet, İmanın mahiyeti, kader, cennet ve cehenneme dair konulara yer verilmiştir. Hikmetle ilgili rivayetlerinde akla dinin getirdiği emir ve yasaklara bağlı olmak kaydıyla büyük önem vermiştir. Nitekim Abdurrahman b. Zeyd rivayetleri yorumlarken nassa bağlı kalmakla birlikte te'villere başvurmuş ve kendi görüşünü ortaya koymuştur.⁷³⁷

Çalışmamızın ilk bölümünde akâide alanında ilk üç asırda telif edilmiş eserleri inceledik. Eserleri incelerken mümkün olduğunca belirli te'lif ve tasnif türlerine göre ayırmaya çalıştık. Kaleme alınan ilk risâleler siyasi problemlerin etkisiyle önce kader ve insan özgürlüğü ardından ircâ meselesine yönelmiştir. Söz konusu risâleler üç temel mesele olan tevhid, nübüvvet ve ahiret ile tekfir ve büyük günah meselelerini ihtiva etmektedir.

Söz konusu eserler bazen müstakil bir risâle görünümü arz ederken bazen hadis mecmuasında bir bölüm olarak karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca hicrî ilk üç asır tefsir ve tasavvuf literatüründe de akâide, inanca dair yazılmış eserler veya bir eser içerisindeki bölümler bulunmaktadır.

Erken dönemde ilimler bütün bir yapı arz etmekteydi. Nitekim hadis, tefsir, tasavvuf gibi hiçbir ilim dalı sağlam bir inanç temeline dayanmadan ilerleyemez. Bu minvalde ilimlerin inanç alanından müstağni kalması düşünülemez. Erken dönemde ilim dalları bazında bir branşlaşma olmadığı için tefsir, hadis ve fıkıh âlimleri tarafından kaleme alınan eserlerde itikadî alana dair görüşlerini zikretmişlerdir.

⁷³⁴ Abdurrahman b. Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, thk. Abdullah Ebüssuûd Bedr, Ürdün: Âlemü'l-Kütübi'l-Hadîs, 2014.

⁷³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn bü'l-Fazl Ahmed b. Alî, *el-Ucâb fî beyâni'l-esbab: (Esbabü'n-nüzul)*, thk. Abdulhakim Muhammed el-Enîs, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1997, c. I, s. 217.

⁷³⁶ Abdulkadir Çoban, "İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsirciliği" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 20.

⁷³⁷ İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, s. 231.

Bu dönemde sapkın inanç ve fırkalara karşı kaleme alınan risâleler, kitâbü'l-îmân ve kitâbü's-sünne türü eserler, hadis ve tefsir cüzlerinde itikadî alana dair yazılan bölümler ve belli bir konuya hasredilen eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte bu risâlelerin içeriği sonraki dönemde kaleme alınan eserlerin muhtevasını çizmiştir. Bir bakıma ilk dönem müellifleri itikadî alanı savunma ameliyesi ile birlikte kelâmın mesâilini tesbit etmişlerdir. Tabakât kitaplarında erken dönem müelliflerine nisbet edilen risâleler günümüze ulaşmasa bile bu eserlerin isimlerinden erken dönem müelliflerinin yalnızca itikadî savunma ameliyesi yürütmediği, insan ve tabiat ile ilgili pek çok dakîk alana yöneldiği söylenebilmektedir.

2. 1. 7. İçeriğinde Akâid/Kelâm Konularına Yer Verilen Tasavvuf Metinleri

2. 1. 7. 1. Hâris el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhü*

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) nefis terbiyesindeki titizliğinden ötürü “Muhâsibî” adıyla anılmıştır. Müellif, Mu'tezile, hadis ve fıkıh ekolleri arasında yaşanan tartışmalı bir ortamda yaşamıştır. Nitekim müellifin doğum yeri olan Basra hem Mu'tezile'nin doğduğu yer hem de fakih ve muhaddislerin rivayet halkaları oluşturdukları bir bölge idi.⁷³⁸ Söz konusu dönemde Ahmed b. Hanbel öncülüğünde eser merkezli bir yapı ve Vâsıl b. Atâ'nın temellerini attığı akıl merkezli bir yapı bulunmaktaydı. Muhâsibî, Ehl-i hadîse daha yakın olmakla birlikte akıl-nakil dengesini gözetmiştir. Hâris el-Muhâsibî, Kur'ân-ı Kerim ve Arapça'yı döneminde otorite olan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'dan almıştır. Aynı zamanda döneminde önde gelen Şakik el-Belhî (ö. 195), Ma'ruf el-Kerhî (ö. 200), Bişru'l-Hafî (ö. 227), Zünnun el-Mısırî (ö. 245), Sırr-ı Sakatî (ö. 251) gibi sûfîlerin düşüncelerine de vakıftı. Hâris el-Muhâsibî öncelikle fıkıh âlimlerinden ders almış ardından kelamcı bir sûfî kimliği kazanmıştır. Nitekim Hâris el-Muhâsibî, mutasavvıfların bulunduğu ortamda neşet eden ve Eş'arîye ile birleşecek bir mezhebin öncüsü olmuştur. Muhâsibî, İbn Küllâb (ö. 240/854) ve Kalânîsî (ö. IV/X. yy. başları)

⁷³⁸ Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *DİA*, c. XXXI, s. 13.

ile Ehl-i sünnet içinde rasyonel yönelimin başlamasına vesîle olmuştur. Kendisi kelam ilmi ile meşgul olmuş selef akâdesini kelâmî bir üslupla savunmuştur.⁷³⁹

Söz konusu eser Muhâsibî'nin *er-Riâye li hukûkillâh* adlı eserinden sonra en hacimli eseridir.⁷⁴⁰ Eser iki yüz elli sayfa civarındadır. Eser öncelikle Ahmet Ateş (Leiden, 1968), sonrasında Hüseyin el-Kuvvetli (Beyrut, 1971) tarafından tahkikli bir şekilde basılmıştır. Muhâsibî eserinde bid'atçı fırkalara cevaplar serdetmiştir. Bid'atçı fırkalar olarak öncelikle eleştirilerini Şia üzerinde ardından Mu'tezile üzerinde yoğunlaştırmıştır. Şia'yı önceki ümmetlere dair ilâhî haberlerde neshin mümkün olduğunu iddialarından dolayı eleştirirken, Haşeviyye denilen bazı Ehl-i sünnet mensuplarını ise iradenîn hadis olduğunu ve bedâyı savunmalarından ötürü eleştirmektedir.

Muhâsibî'nin Mu'tezile'yi eleştirisi ise nesih sorunu merkezlidir. Mu'tezile'nin Selef âlimlerini eleştirirken Haşeviyye denilen bazı kimselerin görüşlerini Ehl-i sünnete teşmil ettiklerini ve bu şekilde Ehl-i sünneti Kur'ân ilimleri sahasında genişçe eleştiri ortamı elde ettiklerini ifade etmektedir.⁷⁴¹ Müellif eserinde Mu'tezile mezhebinin görüşlerini izah ederken Ehl-i hadis'in düşüncelerine de vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Fehmü'l-Kur'ân* eserinden müellifin hadisçilerden istifade ettiği görülmektedir. Müellif eserinde yer verdiği rivayetler ile fıkıh ve hadis ehlinin naslar karşısında göstermiş oldukları katı tutumu eleştirmiştir. Muhâsibî, hadisçilerin ve fakihlerin İmana sıkı sıkıya bağlılıkları ile kelâmcıların kullandıkları cedel/diyalektik metodun te'lif edilmesi gayreti içerisinde olmuştur. Eser müellifin Kur'ân'ın anlaşılması hususunda Mu'tezile ve Şia'ya reddiye mahiyetinde kaleme aldığı bir eserdir.

Muhâsibî'ye göre döneminde yaşanan Mu'tezile ile muhaddis grupları arasındaki tarafgirlik muhaddislerin aklın ne denli önemli olduğunu kavrayamadıklarından değil, Mu'tezile'nin akla verdiği büyük önemden kaynaklanmaktaydı.⁷⁴² Müellif eserinde Allah'ın her şeyden münezze olma, akıl, Kur'ân ve Kur'ân ehlinin üstünlüğü, neshi uygun görülen ve görülmeyen durumlar, esmâ ve sıfatta nesh meselesi, geçmiş ve geleceğe yönelik Allah'ın ilminde nesh, bedâ

⁷³⁹ Tarık Tanrıbilir, Nail Karagöz, "Kelam Konularına Tasavvufi Yaklaşım: Hâris el-Muhâsibî'nin "*Er-Riâye Li Hukûkillâh*" Eseri Örneği", *KADER*, c. 15, s. 3, 2017, ss. 679.

⁷⁴⁰ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *DİA*, XXXI, s. 13.

⁷⁴¹ Haris el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 2. Baskı, thk. Dr. Hüseyin el-Kuvvetli, trc. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, s. 235.

⁷⁴² Haris el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân*, s. 33.

ve Allah'ın iradesinin hâdis olması, Allah'ın işitmesi, görmesi, Haşeviyye ve naslarda nesh, neshin caiz olduğu noktalar, halu'l-Kur'ân düşüncesi konularını incelemiştir. Bunların dışında Mu'tezile'nin ileri sürdüğü fikirler ve Sünnî ekolün buna karşı kendini koruması, va'd ve vaîd meselesinde ileri sürdükleri hususlar, tevhid, iman, havf ve recâ arasında iman, Hz. Peygamber'in şefaati, takdim-te'hir, izmar, zâid harfler, mufassal ve muvassal konularında düşüncelerini serdetmiştir. Müellif eserinde Mu'tezile, Râfîzî, Mürcîî ve Hâricîleri tenkid etmiş ve Mu'tezile ile girdiği tartışmalarda rasyonel bir metot takip etmiştir.⁷⁴³

2. 1. 7. 2. Hâris el-Muhâsibî, *Mâhiyyetü'l-'akl ve ma'nâhü ve ihtilâfû'n-nâs fih*

Muhâsibî'nin eserlerinde kullandığı metodu açıklar nitelikte bir eserdir. Müellif eserinde, selef âlimlerinin oluşturduğu ekollerin başarıya ulaşması için akıl ve rasyonel düşüncenin nasıl kullanılacağını ifade etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân ile sünnetin yönlendirici rolünü açıklama gayretindedir. Aklın ne olduğu, işini nasıl icra ettiği gibi soruları incelemiştir. Muhâsibî'nin akıl derken kastettiği kelamcıların izini sürdüğü bir akıldır. Müellif akıl sahiplerini sınıflandırarak dört gruba ayırmış ve bunlardan ikisini reddetmişken, ikisini ise kabul etmiştir.

Eser “Aklın mahiyeti ve gerçek anlamı” şeklinde çevirilmiştir.⁷⁴⁴ Öncelikle “akıl” kelimesinin dildeki anlamı ve aklın tabiat olduğu,⁷⁴⁵ ardından aklın bir seciye veya bilgi olduğu düşüncesinin geçersiz olması,⁷⁴⁶ aklın tabiat olduğunun delili,⁷⁴⁷ fehm ve beyân,⁷⁴⁸ akıl Allah'tandır,⁷⁴⁹ mesâil fi'l-Akl⁷⁵⁰ bölümleri altında düşüncelerini ifade etmiştir.

Eserde: “Akıl” kelimesinin terim anlamı, mahiyet terimi, aklın mahiyeti ve değeri, akılların sınıflandırılması, Akıllı olmak Allah'ın bir lütfudur, konuşma, akıl

⁷⁴³ Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *DİA*, İstanbul: 2006, c. XXXI, s. 14.

⁷⁴⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, thk. Dr. Hüseyin el-Kuvvetli, trc. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, s. 205.

⁷⁴⁵ *Şerefü'l-'Akl ve Mâhiyyetuhu li'l Hâris b. Esed el-Muhâsibî ve Ebî Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî*, thk. Mustafa Abdü'l-Kâdir 'Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 17.

⁷⁴⁶ *A.g.e.*, s. 19.

⁷⁴⁷ *A.g.e.*, s. 20.

⁷⁴⁸ *A.g.e.*, s. 21.

⁷⁴⁹ *A.g.e.*, s. 32.

⁷⁵⁰ *A.g.e.*, s. 43.

yürütme, tercih, akıl bir fehm ve basirettir, akıl ve yöntem, akıl sezgi ile hareket eder, akıl, akıl yürütme yöntemi ile bilinenden bilinmeyene hareket eder, akıl mantık yasalarına göre hareket eder, duyguların sınırları, araştırma üzerinde yoğunlaşmak, daha fazla anlaşılabilirlik gibi meseleler üzerinde durulmuştur.⁷⁵¹

2. 1. 7. 3. Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li hukûkillâh*

Muhâsibî kelim ilminde olan derinliği yanında sûfî görüşün ilk teorisyeni olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu eser müellifin tasavvufa dair yazdığı sistemli bir eser olmasının yanı sıra kelâmî konulardaki görüşlerini ortaya koyması hasebiyle önem arz etmektedir.

Söz konusu eser tasavvuf eseri olmasının yanı sıra mutasavvıfların ve özelde Muhâsibî'nin ahlâkî hususlar üzerinde dururken sağlam bir inanç temeli oluşturma gayretine binâen kelâmî meseleleri de içermektedir. Muhâsibî eserinde Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye, Müşebbihe, Mücessime, Râfıza, Harûriyye, Mürchie ekollerini özellikle zikrederek eleştirmiştir. Şunu ifade etmeliyiz ki bu ekollerin görüşlerini açıklaması yayılmasına sebebiyet vereceği için döneminde eleştirilmiştir.⁷⁵² Muhâsibî, söz konusu eserde kelim ve tasavvuf ilişkisini inceleyerek akılcı ve teslimiyetçi yönü uzlaştırma gayreti içerisinde olmuştur. Mu'tezile'yi eleştirirken akılcı metodu kullanması, tasavvufa olan rağbetine rağmen akılcı terketmemesi, Ehl-i hadîs ile Mu'tezile arasında orta bir yol izlediğini ortaya koymaktadır.

Eserde riya, kibir, nefsin tanınması, aldanma, haset, akıl, bilgi, iman, ilham, küfür, Peygamberlerin zellesi, şefaât, rû'yetullah, nefis ve ruh konuları işlenmiştir. Söz konusu eser tasavvuf eseri olmasının yanı sıra mutasavvıfların ve özelde Muhâsibî'nin ahlâkî hususlar üzerinde dururken sağlam bir inanç temeli oluşturma gayretlerine binaen kelâmî meseleleri de içermektedir. Muhâsibî inanç meselelerini ahlâkî birtakım özelliklerle birleştirerek ortaya koymuştur. Bu bağlamda iman konusunu gayb merkezli ele almıştır. İlham üzerinde durarak ilhamın bilgi kaynağı olmasına dair meşru bir

⁷⁵¹ *Şerefü'l- 'Akl ve Mâhiyyetuhu* li'l Hâris b. Esed el-Muhâsibî ve Ebî Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, thk. Mustafa Abdü'l-Kâdir 'Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

⁷⁵² Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li Hukûkillâh*, thk. Abdurrahman Abdulhamid el-Berr, Mısır: Dâru'l-Yakîn, 1999, s. 126.

zemin hazırlamıştır. Şirk, nifak ve küfür, gösteriş, kıskançlık, küçük görme ve Allah'ın azabından kendini garanti altında görmek gibi bir takım ahlâkî olarak kötü görülen özellikler çerçevesinde ele almıştır. Peygamberlerin zellesi konusunu ise Peygamberlerin zenb, kusur, cezalandırılma gibi insânî özelliklerinden hareketle izah etmiştir. Müellif nefis ve ruh kavramlarına ise tasavvufî özellikler yükleyerek açıklamıştır. Son olarak Muhâsibî, şefaât ve rû'yetullah konularını rızâ-i ilâhî, velâyet, takva, maiyet, lütuf (ilâhî yardım), gazap, bağışlama (rahmet) kavramları ile birlikte değerlendirmiştir.⁷⁵³

Konuları serdederken “Dedim- dedi” şeklinde muhâsebe soruları ve cevapları kullanması, ahlâkî halleri nedenleriyle ortaya koyması dikkat çekicidir. Muhâsibî, muhasebe merkezli bir anlatımla Allah haklarından bahsederek kulun sorumlulukları üzerinde durmuştur. Bu şekilde Allah'ın haklarının bilinmesiyle Allah'ın tanınıp bilinmesinin kolaylaşacağını ifade etmiştir.⁷⁵⁴ Muhâsibî, Allah haklarını gözetmek, tevbe, niyet, ihlas, nefsi tanıyıp hastalıklarını anlamak başlıkları altında toplanabilen Allah hakları üzerinden bir İlâh tasavvuru oluşturmuştur.⁷⁵⁵ Muhâsibî'nin bu eserinin çalışmamız açısından önemi ise, Allah haklarının gözetilmesi hususunda kulun sorumluluklarını ön plana çıkarmasıdır. Müellif bu şekilde aktif bir akıl ve kalp öneriyor ortaya koyduğu İlâh tasavvuru ile kendinden sonraki âlimlere yön vermiştir.

⁷⁵³ Tarık Tanrıbilir-Nail Karagöz, “Kelam Konularına Tasavvufî Yaklaşım: Hâris el-Muhâsibî'nin “*er-Riâye Li Hukûkillâh*” Eseri Örneği”, *KADER*, c. 15, s. 3, 2017, s. 695.

⁷⁵⁴ Bülent Akot, “Bazı Mutasavvıfların Tanrı/İlah Anlayışı ve Muhâsibî'nin “*er-Riâye*” Adlı eseri Bağlamında Allah'ın Hakları” *Eskiye*, 31/Güz 2015, s. 53.

⁷⁵⁵ Bülent Akot, “Bazı Mutasavvıfların Tanrı/İlah Anlayışı ve Muhâsibî'nin “*er-Riâye*” Adlı eseri Bağlamında Allah'ın Hakları” s. 58.

İKİNCİ BÖLÜM: HİCRİ İLK ÜÇ ASIRDA YAZILAN AKÂİD RİSÂLELERİNDE ELE ALINAN İTİKADÎ MESELELER

Bu kısımda elimizde nüshası bulunan risâlelerde ele alınan konuları sistematik bir şekilde inceleyeceğiz. Yaygın olduğu üzere kelâm ilminin konuları ulûhiyyet, nübüvvet ve sem‘iyyât başlıkları altında (usûl-i selâse) toplanmaktadır.⁷⁵⁶ Biz de risâlelerde yer alan konuları bu üç ana başlığa ilaveten insan fiilleri, iman, kıyamet, imâmet ve sahabenin fazîleti alt başlıklardan hareketle inceleyeceğiz.

1. İlâhiyyât

1. 1. Allah-Âlem İlişkisi

İlk asırda kaleme alınan veya daha sonra yazıya geçirilen ilk dönem risâlelerinde genel olarak reddiyeci bir üslub görülmektedir. Buna karşın ilk dönem Selef risâlelerinin, Ehl-i sünnet kelâm ekollerinin daha genel bir ifade ile Ehl-i sünnet ve’l-cemaat akîdesinin ilk nüvelerini ortaya koyduklarını ifade edebiliriz.⁷⁵⁷ Bu risâleler her ne kadar muhteva yönünden benzerlik gösterebilir de metot itibarıyla birbirlerinden farklılık arz eden yönlerinin olduğunu ifade etmeliyiz.

İlk üç asırda kaleme alınmış risâlelerde ele alınan meselelerde bilhassa ulûhiyyet meselelerinde akla veya vahye öncelik verilmesi açısından çok net çizgiler olmasa da metodolojik bir farklılık görülmektedir. Elimize ulaşan ilk risâlelere bakarak genel itibarıyla reddiyeci bir üslup kullanıldığını ifade edebiliriz. Elbette kullanılan bu reddiyeci üslupta akıl veya naklin ön plana alınmasına karşı çıkılan hasmın metodu belirleyici olmaktadır. Bununla birlikte risâlelerde Allah’ın varlığı, birliği, nübüvvet ve ahiret gibi esasları naslardan hareketle belirleyip bu esasları akılla temellendirerek savunma yoluna gitmişlerdir. İlk üç asrın sonuna doğru akla daha çok yer verilmiş, âlem üzerine nazar ve istidlaller yapılarak Allah’ın zâtı, sıfatları ve fiilleri gibi konular akli istidlallerle ele alınmıştır. Mâtürîdî, Eş‘arî ve Mu‘tezile’nin itikadî meselelerde akla

⁷⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Usûl-i Selâse”, *DİA*, XIII, 21.

⁷⁵⁷ Ashabu’l-Hadis’in bazı yazarlar tarafından Ehl-i sünnetin fiilen kurucuları olduğu ifade edilmiştir. Bkz. M. Hayri Kırbaoğlu, “Ashâbu’l-Hadis’in Akâid Edebiyatı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 5 Ekim 1987, s. 80.

verdiği önem ve öncelik bu üç asrın sonuna doğru tevhid ve usûlî'd-din türünden ortaya koydukları eserlerde açıktır.

Hicrî ilk dönem eserlerinden çalışmamızın bu bölümünde ulûhiyyet bahisleri bağlamında bizlere malumat sağlayabileceğini düşündüğümüz eserleri inceleyeceğiz. Bu bağlamda *el-Fıkhü'l-Ekber*, ilk inceleyeceğimiz risâle olacaktır. Bu risâlenin iki rivayetinin olduğu bilinmektedir.⁷⁵⁸ Bu risâlede ma'rifetullah bağlamında kişinin kendisine vahiy gelmeden önce de mahlukata nazar yoluyla yaratıcıya karşı sorumlu olduğunu bildirmiştir.⁷⁵⁹ Ebû Hanîfe, sahih inancı formüle etme noktasında amentü kavramını ilk defa kullanan müelliftir. Bu formülasyon sayesinde imanın nesneleri oldukça belirgin bir şekilde ifade edilmiştir. Müellife göre, geçerli bilgi kaynaklarına başvurmaksızın iman gerçekleşemez.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhü'l-Ekber*'de inkârcılar ve bid'at ehli ile muhatap olduğu için Allah'ın varlığı konusunda daha çok aklî delil kullanmayı tercih etmiştir. Müellif aklî delilleri Kur'an'dan, istidlâl metodunu ise ilk kelâmcılardan almıştır. Ebû Hanîfe'nin kullandığı metot ise hudûs ve imkân delillerine yakın bir çizgidedir. İfade etmeliyiz ki, Ebû Hanîfe öncülerini kelâmcıların yaptığı gibi cevher ve araza değil, bedîhî ve zarurî bilgilere dayandırmaktadır. Ebû Hanîfe kelâmcıların sonraki dönemlerde hudûs deliline yükledikleri anlamları yükleyerek konuyu nasların delâletinden ziyade aklî temellendirmelerle incelemiştir. Ebû Hanîfe kelâm metodunda olduğu gibi, âlemde gözlenilen değişimin bir yaratıcısı olması gerektiğini teğayyür\tağyir\muğayyir kavramlarını kullanarak izah ederken dalgalı bir denizde yüklü bir geminin idarecisi olmadan yol almasını yahut boş bir arsada var olan bir evin yapıcısı olmadan inşa olunduğunu iddia etmekle âlemin sâni'ini inkâr etmek arasında bir fark olmadığını izah ederek yaratıcının varlığını ispat etmeye çalışmıştır.⁷⁶⁰

Ebû Hanîfe Allah'ın kişiye kendi varlığına ulaşabilmesi için sebepler verdiğini ifade etmiştir (hamelehum ile'l mahacce). Müellif, Kur'an-ı Kerim'i ise son delil olarak zikretmiştir ve insanların hesaba çekilecekleri ana ilkelerin bu şekilde vaz' edildiğini

⁷⁵⁸ İkinci risâlenin Ebû Hanîfe'ye nisbeti ihtilaflıdır. Biz çalışmamız kapsamında ilk rivayeti esas alacağız. Konu ile irtibatlı olduğu noktalarda ise ikinci rivayetten iktibaslar yapılacaktır.

⁷⁵⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 44.

⁷⁶⁰ Beyazizâde, *el-Usûlü'l-Munîfe li'l-İmam Ebî Hanife*, thk: İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996, s. 41-42.

ifade etmiştir.⁷⁶¹ Ebû Hanîfe'ye göre tevhid, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan geldiğine, hesap, mizan, cennet ve cehennem hak olduğuna inanmakla gerçekleşmektedir.

İmâm Şâfiî, *el-Fıkhü'l-Ekber* eserinin “İlâhiyyât” bölümünde âlemin yaratıcısının bir ve tek olduğunu ve bir ikincisinin bulunmasının imkansızlığı üzerinde durmaktadır. Vahdaniyet sıfatı çerçevesinde ele aldığı tevhid esasını ifade ederken şöyle demektedir: “Parçalara ve kısımlara bölünme Allah için imkânsızdır. O, zâtı ve sıfatları ile tek olup yaratılanlara benzemez. O, yaratılanları hem yoktan ve hem de var olandan yaratmak açısından da tekdir.”⁷⁶² İmâm Şâfiî, tevhidi açıklarken cevher, cisim ve araz kavramlarını kullanmıştır. Buradan anladığımız kadarıyla Selef döneminden bilhassa akâididen kelâm ilmine uzanan sürecin ilk merhalesini görmüş oluyoruz.⁷⁶³

İlk dönem Mu'tezilî âlimlerden olan Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*'da, âlemden insana doğru bir bakış ile âlemdeki yasaların, düzenliliğin Allah'ın varlığına dair bir delil olarak ortaya konulabileceğini ifade etmiştir.⁷⁶⁴ Müellif tevhid inancı ile tabiatı birleştirerek esas âlimin kelâm-ı dînî ve kelâm-ı felsefeyi birleştiren kimse olduğunu ifade etmiştir. Tabiat üzerine düşünmüş ve tabiattan hareketle Allah'ın varlığını ispat yoluna gitmiştir. Câhız kanaatimizce hadis ulemasına işaret ederek tevhid konusundaki düşkünlükleri tabiatı görmezden gelmelerine sebep oluyorsa tabiatın bizzat kendisi Tanrı'ya bizleri ulaştırdığı için inkârcının ümit kesmesine yol açacağının altını çizmiştir.⁷⁶⁵

İkinci asrın son âlimlerinden Zeydî Kasım er-Ressî, *ed-Delîlü'l-Kebîr*'de, insan tecrübelerine işaret ederek Allah'ın varlığı ve evrenin Allah tarafından yaratılmış olduğunu ispata girişmiştir. Her meydana gelen şeyin bir sebebi olduğunu, eşyadaki hikmetin bir yaratıcısı olduğunu ifade ederek Allah'ın varlığına delil olarak getirmiştir. Âlemin yaratıcısının olduğunu ispat ettikten sonra müellif Allah'ın âlemi sevk ve idare ettiğine dair de deliller serdederek izah etmiştir. Müellif gaye ve nizam delili ile âlemin yaratıcısının olduğunu ve sürekli gözetildiğini izah etmiştir. Ressî, âlemde eşyada eksik

⁷⁶¹ Ulrich Rudolph, “Ebû Hanîfe'den Osman el-Bettî'ye Gönderilen İkinci Risâle”, Çev. Özcan Taşçı, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2014\ 5(1), s. 215.

⁷⁶² Şâfiî, *el-Fıkhü'l-Ekber fî Usûli'd-Din*, Mısır: 1406, s. 14.

⁷⁶³ Şâfiî, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s.17, 18.

⁷⁶⁴ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, IV, s. 74.

⁷⁶⁵ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, II, 134-135.

ve tam özelliklerin bulunmasının bir tercih edenin var olduğuna delil olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.⁷⁶⁶

Kasım er-Ressî, *ed-Delîlû's-Sağîr* ve *Münâzara mea'l-Mülhid* risâlelerinde âlemin yaratılmış olduğuna dair değişiklik, terkeb ve araz delillerini ortaya koymuştur. Müellif el-İstidlâl bi's-Şâhid 'ale'l-Ğâib düşüncesi ile bu üç delili kullanarak âlemden yaratıcıya gitmektedir.⁷⁶⁷

Üçüncü asır Zeydî ulemadan, Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *Kitâbü'r-rasf* eserinde Allah-âlem ilişkisini hâdis-kadîm şeklinde incelemiş ve varlık perspektifi halinde ele almıştır. “Mevcutlar iki kısımdır; kadîm ve hâdis. Hâdis, daha önce yokken sonradan ortaya çıkmıştır, kadîm ise, muhdis olan Allah'tır.”⁷⁶⁸

Hicrî ilk üç asırda Allah-âlem ilişkisi özellikle Mu'tezilî alimler tarafından tartışılan bir mesele olmuştur. Eserleri bizzat günümüze ulaşmasa da kendilerine nisbet edilen eserlerden bu konuya oldukça büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Câhız ve Ebu'l-Huzeyl el-Allaf tevhid inancını tespit gayesiyle tabiattan yola çıkmışlardır. Kıyâsu'l-Ğâib 'ale's-şâhid denilen görünür âlemden yola çıkarak görünmeyene ulaşmak metodunu kullandıkları aşıkardır. Allah-âlem ilişkisi bağlamında Ebû Hanîfe, Şâfiî, Mu'tezile'den Câhız ve Zeydî alimlerden Kasım er-Ressî ve Beşir b. Mahbub'un görüşlerini zikretmiş olduk. İfade etmeliyiz ki erken dönem Ehl-i hadis âlimleri Allah-âlem ilişkisi hakkında herhangi bir spekülâtif tartışmaya bulaşmadan Allah'ın varlığını, yaratmadaki birliğini ortaya koymuşlardır.

1. 2. Allah'ın Sıfatları

Zât, sıfat konusu, İslâm düşüncesinin oluşmaya başladığı ilk dönemde tartışılmaya başlanmış bir konudur. Mesele öncelikle Mu'tezile ile Hanbelîler arasında ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber sıfatlar konusunda herhangi bir taksime gitmemiştir. Aynı şekilde Selef bilginleri de Allah hakkında ilim, kudret, hayat, irade, sem', basar, kelam, celâl, ikrâm, cûd, in'âm, izzet ve azamet gibi ezeli sıfatlar nisbet etmiş ancak herhangi

⁷⁶⁶ Binyamin Abrahamov, *Delîlû'l-Kebîr* (al-Kasım b. İbrahim on the Prof of God's Existence Kitab al-Dalîl al-Kabîr, E. J. Brill, Leiden: 1990), ss. 7-8-9-10.

⁷⁶⁷ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev: Kasım Turhan, İstanbul: Kitabevi, 2001, 299 vd.; Ressî, *Mecmûu Kütübi ve Resâili'l-İmam el-Kasım b. İbrahim er-Ressî*, ss. 257-318.

⁷⁶⁸ Beşir b. Muhammed b. Mahbûb, *Kitâbü'r-Rasf*, (Early Ibâdî Literature: Abu'l-Mundhir Bashir b. Muhammed b. Mahbub *Kitâb al Rasf fi'l-Tawhid*, *Kitâb al-Muhâraba* and *Sîra* içinde nşr. Abdulrahman al-Sâlimi, Wilferd Madelung), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011, s. 8.

bir ayırım yapmamışlardır. Ziya Erdiñç'in Şehristânî'den aktardığına göre Seleften bazıları haberî ve fiilî sıfat ayırımı yapmışlardır. Nitekim Hâdî İlelhak, Eş'arî ve Taberî sıfatlar konusunda böyle bir ayırımı bulmuşlardır.⁷⁶⁹

Mukâtil b. Süleyman *et-Tefsîrû'l-kebîr* eserinde sıfatlar hususunda kendisiyle mübahese içinde olduğu Cehm b. Safvân'ın tenzih doktrinine karşı teşbih fikrini öne sürmüştür. İsmail Cerrahoğlu'na göre bu çıkışı daha sonra Mücessime ve Kerrâmîlerin doğuşunun nüvesi oldu.⁷⁷⁰ Nitekim ona göre Mücessime ve Müşebbihe mezhepleri Mukâtil'in ifadelerini⁷⁷¹ uç boyutlara taşıyarak Allah'ın sıfatlarının insanın sıfatlarına benzediğini ifade etmişlerdir. İsmail Cerrahoğlu'nun naklettiğine göre Zâhid el-Kevserî, Mukâtil b. Süleyman'ın *et-Tefsîrû'l-kebîr* eserinde teşbihe dair kesin görüşler bulunmaması kendisinin teşbih akidesini benimsemediğini göstermemektedir. Kevserî'ye göre Mukâtil tefsirini yazdıktan sonra Cehm b. Safvân ile karşılaştığı için sonrasında teşbih düşüncesini öne sürmüştür.⁷⁷²

Ömer Türker eserin muhakkıkı Abdullah Mahmud Şehhâte'nin, Mukâtil'in istivâ, arş, kürsî, sâk ve yemînullah konularındaki görüşlerinde tecsim yönünde fikirler öne sürerken, diğeri haberî sıfatlarda te'vile gittiğini belirtmiştir. Ömer Türker'e göre müellifin tefsirinde teşbihe yönelik pek çok ifade bulunmaktadır. Muhakkıkın Mukâtil b. Süleyman'ın haberî sıfatların geçtiği kimi yerde teşbih ve tecsime, kimi yerde ise te'vile başvurduğu açıklaması doğru değildir.

Ömer Türker müellifin ayetlerin tefsirini tamamıyla gaybî içerikli, bir yanı gaybî olmakla birlikte diğeri yanı duyulur âlemle ilgili olan ayetlerin te'vili ve tamamıyla duyulur âlemle ilgili olan ayetlerin tevili olarak üç kısma ayırmıştır. İlk kısım ile ilgili müellifin ayet ve rivayetlerdeki ifadeleri muhafaza ederek yürütülen bir te'vil, ikinci kısım ile ilgili ayetleri doğrudan dilsel izahlar ya da istidlal ve rivayetler kullanılması gerektiğini söyleyerek selefin metodundan ayrılmakta ve haberî sıfatları tevil etmektedir.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Ziya Erdiñç, "Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfat İlişisine Yaklaşımlar ve Delilleri", (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013) s. 10.

⁷⁷⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri*, s. 21.

⁷⁷¹ *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 236a.

⁷⁷² İsmail Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 20. bk. *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Kevserî'nin dipnotu), s. 139.

⁷⁷³ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu" , (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), s. 54.

Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber* adlı risâlesinde yer verdiği ulûhiyyet bağlamında zât, sıfat meselesine dair görüşlerini serdedeceğiz. Ebû Hanîfe'nin ulûhiyyet konusunda ifadeleri düzensiz olmakla birlikte öncelikle Allah inancı, Allah'ın varlığı ve birliği, Allah'ın varlığının delilleri, Allah'ın isim ve sıfatları gibi başlıkların yer aldığını belirtmek gerekir. İman öncelikle Allah'ın varlığına birliğine ve kemal sıfatlarla mevsuf olduğuna inanıp, tüm noksanlıklardan münezzehe olduğuna inanmak olarak zikredilmiştir. Allah'ın vücûd, kıdem, bekâ, vahdâniyyet, muhalefetün lil-havadis, kıyam bi nefsihi gibi zâtî; hayat, ilim, semî, basar, irade, kudret, kelâm ve tekvin gibi sübûtî sıfatları vardır ve bunlar ezeli ve ebedîdir.⁷⁷⁴

Ebû Hanîfe'ye Allah'ın varlığı ve birliği ile ilgili görüşlerini serdettiği kısımda, O'nun sayı bakımından değil ortağı bulunmaması yönünden bir olduğunu ifade etmiştir. Allah'ın zatına yönelik İhlas sûresinin manası minvalinde açıklamalar yapmıştır. Allah'ın cisim, cevher ve araza benzeyemeyeceğini ifade etmesi, o dönemde cevher ve arazın düşünülmüş olması açısından dikkat çekicidir.⁷⁷⁵ Müellif Allah'ın birliği konusunda tecsim ve teşbihe düşenlerin görüşlerini de eleştirmiştir. Ebû Hanîfe çeşitli örnekler vererek tevhid dışında Allah'ın birliğiyle ilgili görüşleri inkâr ve Allah'ı bilememe olarak değerlendirmiştir.⁷⁷⁶

Müellif, Allah'ın zâtî, fiilî ve haberî sıfatlarının yaratılmış olduğunu iddia eden ve bu sıfatlardan şüphe duyanların Allah'ı inkâr etmiş gibi olacağını ifade etmiştir.⁷⁷⁷ Allah'ın zâtî sıfatlarını hayat, kudret, ilim, semî, basar, irade, kelâm, tekvin olarak zikreden müellif, sübûtî sıfatları bir başlık altında değil, ayetleri açıklarken değinmiştir. Bunun yanında müellif, ilim, meşîet (irade) ve kelâm sıfatları döneminde çokça tartışıldığı için geniş yer vermiştir.⁷⁷⁸

Ebû Hanîfe'nin sıfatlar konusunda sistematik bir sınıflandırma yapmadığı ve bilhassa Allah'ın sıfatlarının ezeli oluşu ve mahlukatın sıfatlarına benzemediği üzerinde durma gayesi taşıdığı görülmektedir. Nitekim günümüz kelâm kitaplarında aynî sıfatlar, Allah'ın sübûtî sıfatları başlığı altında incelenmektedir. Allah'ın fiilî sıfatlarını tahlîk, terzîk, inşâ, ibdâ, sun' olarak ifade edip tıpkı isim ve sıfatları gibi fiillerinin de mahluk

⁷⁷⁴ Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul:1997, s. 50-99.

⁷⁷⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 70-71.

⁷⁷⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, nşr. M. Zahid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, İstanbul: 1981, s. 28.

⁷⁷⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 70.

⁷⁷⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 70.

olmadığının altını çizmiştir.⁷⁷⁹ Bahsettiğimiz üzere Ebû Hanîfe fiilî sıfatlardan da yeri geldikçe bahsetmekte, ayrı bir başlık altında bu bahsi açmamıştır.⁷⁸⁰ Ebû Hanîfe Allah'ın eli, nefsi, yüzü gibi Kur'ân'da geçen haberî sıfatların yalnızca Kur'ân'da geçtiği şekilde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kaderiye ve Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'ın eline O'nun kudretidir veya nimetidir denilemez. Nitekim bu durumda Allah'ın sıfatını inkâr etme hatasına düşülmüş olur. Ebû Hanîfe haberi sıfatlar konusunda tenzihçi bir yaklaşım ortaya koymuştur. Allah'ın eli, yüzü, nefsi, gazabı, rızası, arşa istivâsı vardır fakat bu sıfatların nasıl olduğu bilinmez ve Allah ve Resulünün bildirdiğinden başka mana yüklenemez.

Ehl-i sünnet düşüncesinin oluşumunda etkisi olan İmâm Şâfi *el-Fıkhü'l-ekber*'de Allah hayatla hayy, ilimle âlim, kudretle kâdir, sem' ile semî, basar ile basîr, kelamla mütekellim ve bekâ ile bâkîdir.⁷⁸¹ Fahrüddin er-Râzî İmâm Şâfi'nin sıfatlar konusundaki yaklaşımını fikhî hükümlerden yola çıkarak tespit etmiştir. Ona göre Şâfiî celal ve ikram sıfatları olan Allah'ın âlim, kâdir ve hayy sıfatlarını kabul etmektedir. İmâm Şâfi'nin Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşleri, fikhî meselelerden yemin keffâreti kısmından çıkarılmıştır. Fahrüddin er-Râzî'ye göre Şâfiî, Allah'ın ilmine, kudretine ve hakkına yapılan bir yeminden kasıt malûm, makdûr ve insanlara vacip kılınan şeyler ise, keffâret gerekmeyeceğini, eğer murâdın Allah'ın sıfatlarına yemin etmekse, keffâretin gerekeceğini ifade etmiştir. Buradan yola çıkarak Şâfiî'nin Allah'ın sıfatları zatının gayrı değildir görüşünü benimsediğini söylemek isabetli olacaktır.⁷⁸²

Hanbelîler'in zat, sıfat ilişkisi bağlamında izahatlarına yer vereceğiz. Hanbelî âlimleri gerek olmadıkça rey ve aklî istidlallerde bulunmayı doğru bulmamıştır. Bilhassa kendilerini Ehl-i sünnet-i hassa olarak isimlendirirler ve Ehl-i sünnetin temsilcisi fırka-i nâciye olarak görmüşlerdir. Ahmed b. Hanbel'e göre Allah yalnızca Kur'ân ve sünnette bildirilen sıfatlarla nitelendirilebilir. Aklen Allah'a bir sıfat atfetmek yanlıştır. Nitekim sıfatlar tevkîfidir. Ahmed b. Hanbel'e göre Allah'ın tüm sıfatları kadimdir ve kıdemliği Tevhîd inancıyla çelişmez. Sıfatlar zatının ne aynı ne de gayrıdır. Ahmed b. Hanbel'e göre yed, vech, nefis, gazab, rıza gibi haberi sıfatlar Allah'ın zatına

⁷⁷⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 70.

⁷⁸⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 63-64.

⁷⁸¹ İmâm-ı Şâfiî, *el-Fıkhü'l-ekber*, Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 894, s. 12-13.

⁷⁸² Fahrüddin er-Râzî, *Menâkıbu'l-İmâmi'sh-Şâfiî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1986, s. 114-115.

mahsustur ve bunlara mecazi anlamlar atfetmek yanlıştır. Nitekim bu sıfatların insanlar tarafından anlaşılabilir makul bir te'vili yoktur.⁷⁸³ Allah'ın haberlerde bildirilen sıfatları için tekyif, tahrif, teşbih, ta'til, tebdil, tağyir ve te'vil değil yalnızca tefhim ve tarif düşünülebilir.

Ahmed b. Hanbel Allah'ın arşa istivâ ettiğine, nakilde olduğu haliyle inanmanın vacip olduğunu bununla birlikte akılla anlaşılamayacağı için soru sormayı bid'atçılık olarak değerlendirmiştir. Bu isim ve sıfatları olduğu haliyle ikrar vacip, inkârı küfürdür. Ahmed b. Hanbel'in veya geniş çerçevede hadis mecmuasına sahip olan ilk dönem âlimlerinin meseleler hakkında görüşlerini izah ederken Kur'an ayetlerinden ziyade herhangi bir tasnife tabi tutmadan hadislerle veya hadisleşmiş sözlere dayandığını ifade edebiliriz. Ahmed b. Hanbel eserini Cehmiyye ve Zenâdika'ya reddiye mahiyetinde kaleme aldığı için cedelci bir üslup hakimdir. Müellif aklî delillendirmelerin yanı sıra ayet ve hadislerle görüşlerini desteklemektedir. Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'in delil getirirken dil kurallarına da dikkat ettiği anlaşılmaktadır.

Zeydî âlim Kasım Ressî, *Kitâbü'l-Müsterşid*'de, teşbih ve tescim iddialarını reddetmiş Kur'an'dan deliller getirmiştir. Müellif Mu'tezilî teşbih düşüncesine yol açmadan Kur'an'daki ifadeleri te'vil etmiştir. Ressî, *Tefsîru'l-arş ve'l-kürsî* risâlesinde istivâ ayetlerini Mu'tezile gibi mecâzî olarak ele almıştır. *Adl ve't-tevhîd* risâlesinde ise teşbihi reddetmiş teşbihe karşı dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir. Ressî Allah'ın varlığını ortaya koymak gayesiyle pek çok aklî delil ileri sürmüştür. Özellikle Allah'ın bir olduğu ve benzerinin olmadığı üzerinde durmuştur. Allah'ın duyularla değil yalnızca aklî istidlâllerle bilinebileceğine vurgu yapmıştır. Teşbih düşüncesine karşı çıkan Ressî, Allah'ın zat ve sıfat olarak yaratılmışlara benzemediğini ifade etmiştir. Müellif bu konuda bir kimsenin yaratılmış, rızkî verilmiş, zelil ve makhur oluşunu; Yaratıcının ise Kadîm, Azîz, Hâkim ve hiçbir şeye benzemeyen olduğunu bilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Haberî sıfatlardan yed, vech, nur, arş, istivâ sıfatlarına da değinen Ressî, bu sıfatlarda teşbihe meyletmenin tevhide aykırı olduğunu vurgulamıştır. Müşebbihe'nin Allah'ı insan şeklinde düşünmelerinin bir nevi sapkınlık olduğunu ayetleri yorumlarken aslında tahrif ettiklerini belirtmiştir.⁷⁸⁴

⁷⁸³ Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 90-92.

⁷⁸⁴ Ressî, *el-Adl ve't-tevhîd*, I, s. 583-592; *Tefsîru'l-arş ve'l-kürsî*, I, s. 659-685.

Hâdî İlelhak'ın *Mecmûu Resâil* eserinde Zeydiyye'nin sıfatlar ile ilgili düşüncelerini öğrenebiliyoruz. Müellife göre ilim ve kudret zâtî sıfat olmakla birlikte ezeli ve yaratılmamıştır.⁷⁸⁵ Hâdî İlelhak'a göre bir sıfatı zâtî yapan şey "sıfatın her halde ve her vakitte Allah'ı nitelemesi" dir. Her durumda ve halde Allah'ın ezelde âlim ve kâdir olduğu göz önüne alınınca bu iki sıfatın zâtî sıfat olduğuna dikkat çekilmiştir. Müellif daha çok ilim ve kudret üzerinde durmuştur. Ancak diğer zâtî sıfatlar da bu ilkeye dahil edilmektedir. Müellifin Mu'tezile ile Allâf'ın düşünceleri arasında bir yol izlediğini görmekteyiz. Nitekim müellif, Allâf'ın "Allah'ın ilmi zatıdır." ve Mu'tezile'nin "Allah zatıyla kâimdir." önermelerini kullanmıştır.

Câhız, *Nefyi't-Teşbih*⁷⁸⁶ eserinde muhaddislerin ve Şîa'nın ortaya koymuş olduğu teşbih düşüncesini reddetmiştir. Bu eserini tanıtmak ve Ebû Duâd'a bu grupların Mu'tezile için tehlike arzettiğini bildirmek için *Kitabü'r-red 'ale'l-Müşebbihe* risâlesini yazmıştır. Eser Mu'tezile'nin tevhid akidesini ispata yöneliktir.⁷⁸⁷ Mu'tezilî metinlerde sıfatlar konusunda Allah'ı niteleyen isimler olarak görülmektedir. Zatın dışında sıfatların bir etkinliği olmadığı belirtilmiştir. Evren ilişkisi bakımından aktif olan irade, yaratma ve fiil sıfatları, Allah'ın zatından kopunca yaratılmış hale geliyor. Mu'tezile sıfatlar konusunda tenzih yaklaşımını benimsemiştir.

Buhârî'nin Kitâbü't-Tevhîd adlı *el-Câmiu's-sahîh* hadis mecmuasının bölümünde Allah'ın zatı ve sıfatlarını ele alış şekline ve izahatlarına yer vereceğiz. Buhârî Kitâbü't-Tevhîd'in alt başlıklarında bazı kelâmi fırkaları eleştirmiştir. Bununla birlikte Buhârî'nin hasmı olan grubu açıkça zikretmediği bilinmelidir. Buhârî ilk olarak Peygamber Efendimiz'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali tayin ettiğinde söylediği hadise işaret ederek tevhid esasının önemine vurgu yapmıştır. Ardından Allah'ın rahman, rezzâk, kâdir, ezeli ve ebedî oluşu, gaybı bilmesi, âlim, hâlık ve musavvir oluşu, semi' ve basar oluşuna dair hadisler ve yer yer Efendimiz'in dualarına yer vermiştir.

Buhârî Kur'ân'ı Kerim'de geçen haberî sıfatlara değinmiş ve Allah'ın yüzü, eli, gözü kelimelerini zâhirî anlamda anlamıştır. Allah'ın arşın üzerinde olduğu lafzını da zahiri manasıyla değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Buhârî eserinde Allah hakkında tasavvurlarını açıkça beyan etmiştir. Buhârî kendinden önceki hadisçiler gibi Allah'a

⁷⁸⁵ Hadi ilelhak, *Mecmûu Resâil*, s. 102.

⁷⁸⁶ Bkz. Harun, *Resâilü'l-Câhız*.

⁷⁸⁷ Câhız, "*fî nefyi't-teşbih*", *Resâilü'l-Câhız*, I, s. 281.

mekân ve uzuv isnâd edilmesi hususunda zahiri manalarıyla anlamış Allah'ın bir mekânda bulunduğunu ve O'nun uzuvları bulunduğunu vurgulamıştır. Elbette burada Ehl-i hadîsin Müşebbihe'den ayrıldığı noktayı da zikretmeliyiz. Ehl-i hadîs Allah'a bir mekân veya O'na uzuv isnâd etmekle birlikte bu sıfatların keyfiyetinden sual olunamayacağını, herhangi bir yorum veya te'vil yapılamayacağını söylemişlerdir. Ehli-hadis bu düşüncesinin arkasında bu sıfatların keyfiyeti sorgulanması halinde teşbihe düşme endişesi yatmaktadır.

İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz* eserinde Allah'ın sıfatları konusunda Mu'tezile'yi eleştirmektedir. İbn Kuteybe yaptığı izahlar ile Ehl-i hadîsin temel inanç esaslarına uymuştur. Ancak Allah'ın bazı sıfatlarını te'vil etmesi, Allah'ın arşa istivâ etmesi,⁷⁸⁸ rü'yetullah⁷⁸⁹ meselelerinde eleştirilmiştir. İbn Kuteybe Allah'ın sıfatlarının te'vil edilmeden kabul edilmesi gerektiğini savunurken kendisi de te'vil yapmaktadır.⁷⁹⁰ Nitekim teşbih unsurlarından ötürü reddettiği bazı hadislerle teşbihe varan açıklamalar yapmaktadır.⁷⁹¹ İbn Kuteybe *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* eserinde Mu'tezilî alimlerin Allah'ın birliği, sıfatları, kudreti gibi dinin aslî konularında ayrılığa düştüklerini ifade etmiştir.⁷⁹²

İbn Kuteybe *er-Red 'ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* eserinde Arap dili kaideleri ve kıyası kullanmıştır. Muhatabının yanlış fikirler iddia etmesini Arap diline vakıf olmamalarına bağlamaktadır. Müellif muhatabının fikirlerini kendi yorumlarıyla serdetmiştir. İbn Kuteybe çeşitli örnekler ve şiirlerle görüşlerini desteklemekle birlikte hasmının da şiirlerle Arap dilinden örnekler getirdiğini ancak delilleri kendi ölçütleri çerçevesinde yorumladıklarını ortaya koymuştur.⁷⁹³

Ahmed b. Hanbel'in bir hadisçi olmasına rağmen kelâmî metodu kullanmasına örnek verecek olursak Allah'ın her yerde olduğunu iddia eden Cehmî düşüncüyü reddederken kismet, taksim metodunu kullanması gösterilebilir. Nitekim İbn Hanbel, Allah'ın tek bir yerde olduğunu, Arş'a istivâ ettiğini ortaya koymak için Allah'ın

⁷⁸⁸ a.g.e., s. 41-42.

⁷⁸⁹ a.g.e., s. 32-35.

⁷⁹⁰ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, s. 41-42.

⁷⁹¹ "Allah'ın iki eli de sağdır." hadisinin mükemmeliyet manasına geldiğini ifade etmiştir. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 137.

⁷⁹² Binyamin Abrahamov, *İslâm Kelâmı-Gelenekçilik ve Akılcılık*-, çev. Emine Buket Sağlam, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010, s. 53.

⁷⁹³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 32-33, 40.

azametine uygun olmayacak yerlerde bulunmasının O'nun şanına yakışmayacağını, el-A'zam ismiyle çelişeceğini vurgulamıştır.⁷⁹⁴

Dârimî ise *er-Red 'ale'l-Biştir el-Merîsî* ve *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* risâlelerinde Mu'tezile ve Cehmiyye'nin görüşlerine reddiye sunmuştur. Müellifin Merîsî'ye eleştirileri sıfatlar meselesine yöneliktir. Dârimî'nin Biştir b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî Bağdâdî'ye yönelik reddiye eseri yaşadığı dönemdeki Hanefî çizgiyi taşıması açısından önemlidir. Müellif eserine Ehl-i hadîs ile kelâmcılar arasında anlayış farkından ötürü tartışılan bir mevzu olan arşa İman konusu ile başlamıştır.⁷⁹⁵

Dârimî nazarında Mu'tezile ve Cehmiyye Allah'ın sıfatlarını iptal etmişlerdir. Bu iptal ediş ilim sıfatı bağlamında değerlendirilince, Allah'ın ezeli ilminin mahlukat hakkında olmadığını, mahlukatın amel etmeden önce tüm fiillerin Allah'ın ilminde olmadığını öne sürmüşlerdir. Dârimî ayetlerden delil göstererek sıfatların ezeli olduğunun altını çizmiştir. Dârimî'nin Merîsî ve Cehmiyye'yi eleştirirken sık sık ayetlere ve hadislerle başvurduğunu ancak kullandığı ayet ve hadislerin eserin muhakkık el-Kufeylî'nin de ifade ettiği gibi sıhhati konusunda özen göstermemiştir.

Dârimî Cehmiyye'yi eleştirdiği *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* adlı risâlesinde Cehmiyye ve Mu'tezile'nin arş yerine mülk kavramını ortaya atmaları ile insanların Arşın varlığı ve ona iman hususunda delillendirmelere ihtiyaç doğmuştur. Bundan dolayı Ehl-i sünnet kaynaklarında arşa iman bahisleri açılmıştır. Dârimî istivâ meselesinde gerçek anlamda Allah'a mekân izafe etmekte ve bazı ayet ve hadisleri delil getirmektedir.⁷⁹⁶

Dârimî, Cehmiyye'yi ehl-i kible dışında değerlendirerek tekfir edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu şekilde çelişkiye düşmekten kurtulmaktadır. Nitekim o ehl-i kible'nin tekfir edilemeyeceğini savunmuştur. Dârimî, istivânın keyfiyetinin aklen kavranamayacağını kendisine gösterilen delillere rağmen Allah'ın arşın üstünde olduğuna inanmayan kişi ile konuşma imkânı olmadığını belirtmiştir. Dârimî *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* eserinde konu ile ilgili rivayetleri topluca vermemiş, konuyla ilgili olan kısmının altında zikretmiştir. Dârimî eserine öncelikle konu ile ilgili ayet ve hadisleri zikrederek başlamakta ardından hasmın iddiaları serdedilmekte, son olarak konu ile

⁷⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-Zenâdîka ve'l-Cehmiyye*, s. 92-95.

⁷⁹⁵ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 32-101.

⁷⁹⁶ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 73-79.

bağlantılı olarak ayet tefsirine, hadislere, âlimlerin sözlerine ve kendi görüşüne yer vermektedir.

İbn Kuteybe *el-İhtilâf fi'l-lafz* eserinde sıfatlar ile ilgili olarak Sünnî bir yaklaşım izlemiştir. Müellif isimleri ve isimlerin masdâr hali olan sıfatları kabul etmiştir. Bu doğrultuda Kâdir'in kudret sahibi, 'âfi'nin afv sahibi, celîl'in celal sahibi, âlim'in ilim sahibi olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹⁷

İbazî âlimlerden Ebü'l-Münzir Beşir b. Muhammed *Kitâbü'r-Rasf* adlı eserinde, zâtî ve fiilî sıfatların hudûsunu ele almıştır. Bu noktada müellif, zâtî sıfatların ezeli olarak Allah'a ait, fiilî sıfatların ise, söz konusu fiil vuku bulduğunda Allah için vacip olacağını ifade etmiştir.⁷⁹⁸

Zeydî Kâsım er-Ressî, *el-Adl ve't-tevhîd fi nefyi't-teşbîh* risâlelerinde teşbihi reddetmiştir. Allah'ın mahlukata herhangi bir yönden benzetilmesine karşı çıkmış ancak zât-sıfat ilişkisine dair detaylı bir değerlendirme yapmamıştır. Buna karşın müellifin ilim ve kudret sıfatlarını Allah'a nisbet ettiği dikkat çekmektedir.⁷⁹⁹ “Allah'ın eli onların eli üzerindedir”⁸⁰⁰ ayetinde zikrolunan “yedullah” ifadesini “kudretihi” şeklinde tevil ettiği görülmektedir.⁸⁰¹

Zeydiyye'den Hâdî İlelhak *Mecmûu Resâil* eserinin Kitâbü'd-Diyâne bölümünde sıfatlar konusuna yer vermiştir. Sıfatlar konusunda müellif Allah'ın sem' ve basarı bulunduğunu söylemiş ve semî' ve basîr isimlerinin manasını ifade etmiştir. Bu doğrultuda müellif, âlim, dualara cevap veren, şükür mükafatlandırma ve seslere kulak verme ya da seslerin dalgalarının kulaktan içeri girmesi olmak üzere semî' isminin dört manası olduğunu bunlardan ilk üçünün Allah hakkında kullanılıp dördüncü mananın kullanılmasının caiz olmadığını ifade etmiştir.⁸⁰²

Şehristânî nazarında Selef âlimleri Allah'ın ilim, kudret, hayat, irade, semî, basar, kelam, celâl, ikrâm, cûd, inâm, izzet ve azamet gibi ezeli sıfatlarının olduğunu

⁷⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, s. 36.

⁷⁹⁸ Ebü'l-Münzir Beşir b. Muhammed, *Kitâbü'r-rasf*, s. 9.

⁷⁹⁹ Ressî, *el-Adl ve't-tevhîd ve nefyu't-teşbîh*, nşr. Muhammed İmâre, *Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde, Kahire: Dâru's-Şurûk, c. I, s. 136.s. 135.

⁸⁰⁰ Fetih, 48/10.

⁸⁰¹ Ressî, *el-Adl ve't-tevhîd ve nefyu't-teşbîh*, s. 136.

⁸⁰² Hâdî İlelhak, *Mecmûu Resâil*, s. 140-141.

kabul etmişlerdir. Bununla birlikte selef âlimleri herhangi bir zâtî, fiilî ayırım yapmamışlardır.⁸⁰³

Mu‘tezili âlimlerden Câhız, Allah’ın hayatsız bir şekilde hayy, ilimsiz bir şekilde âlim olduğunu vurgulamıştır.⁸⁰⁴ Hayyât ise *Kitâbü’l-intisâr ve’r-redd ‘ale’bni’r-Râvendî el-mülhid* eserinde İbnü’r-Râvendî’nin Allâf’ın düşüncesini yanlış yorumladığını ifade etmektedir. İbnü’r-Râvendî’yi eleştirerek konuyu ele alan Hayyât İbnü’r-Râvendî’nin Allâf’ın “Allah’ın ilmi kendisidir, kudreti kendisidir.” dediğini ve bu durumda ilim ile kudreti aynı kabul ettiğini vurgulamıştır. Oysaki, Hayyât nazarında Allâf, Allah’ın kadîm veya hâdis bir ilimle değil, zatıyla âlim olduğunu söylemiş ve ilmin Allah’a izafe edildiği ayeti zikrettiğini kudret ile ilgili bir şey söylemediğini ifade etmiştir.⁸⁰⁵

İlâhi sıfatlar meselesi “kelâm” sıfatı etrafında oluşan tartışmalara dayanmaktadır. Hicri ikinci asırda ortaya atılan bu düşünce Mu‘tezile elinde destek bulmuştur. İlâhi sıfatlar meselesi itikadî anlamda üç şekilde yankı bulmuştur. İlki, naslarda vârid olan sıfatları teşbih ve te’vil yapmadan Allah’a havale eden Selefi “tefvîz” perspektiftir. İkincisi ise, naslarda geçen sıfatları zahiri olarak kabul eden teşbih metodunu kullanan yaklaşımdır. Bu yaklaşım sahipleri Allah’a “el, ayak, baş” gibi yaratılanlara ait özelliklerle yaratıcıyı niteleyen sıfatlar verdikleri, bir bakıma Allah’ın cisimselliği noktasında görüş beyan etmeleri nedeniyle “Haşviyye”, “Mücessime”, “Müşebbihe” isimleri ile anılmıştır. Üçüncü yaklaşım ise, naslarda geçen ifadeleri hakiki manası ile algılayarak yorumlayan yaklaşımdır. Bu yaklaşım Cehmiyye, Mu‘tezile , Şîa, Eş‘ariyye, Mâtürîdiyye ve Meşşâiyye tarafından benimsenmiştir.

Sıfatlar konusunda karşımıza çıkan teşbih ve tecsimci yaklaşımlar esasında kader meselesiyle ilgilidir. Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel ve Sıffîn savaşlarının ardından yaşanan hakem tartışmalarında Kur’ân-ı Kerîm’i literal bir okumayla ele aldıklarını görmekteyiz. Nitekim Kur’ân’dan yola çıkarak “hüküm ancak Allah’a aittir” ayetini insanın hakem olmasına karşı çıkararak ele almışlardır. Haricilerin ayetlerin sebab-i nüzûlu ve Arap dilinin özelliklerini göz önüne almadan yorumlanması yaklaşımı, Allah’ın eli, nefsi, istivâsı, nüzulü ve vechi gibi haberi sıfatlara

⁸⁰³ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, s. 64.

⁸⁰⁴ Câhız, *Kitâbü’l-hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu Mustafa el-Babî’l-Halebi ve Evlâduhu, 1966, c. IV, s. 90.

⁸⁰⁵ Hayyât, *Kitâbü’l-intisâr ve’r-redd ‘ale’bni’r-Râvendî el-mülhid*, s. 85, 86.

uygulanmıştır. Bu yaklaşım sıfatlar konusunda tecsime varan yorumları beraberinde getirmiştir. Teşbih yaklaşımı ise ilk defa Abdullah b. Sebe (ö. 40/660), Beyân b. Sem'an et-Temîmî (ö. 119/773), Hişam b. Hakem tarafından ileri sürülmüştür. Teşbih düşüncesi, Mu'tezile ve Şîi düşünürler tarafından çelişkili rivayetleri uzlaştırma yoluna giden Mukâtil b. Süleyman'a, genel olarak ise Haşviyye'ye nisbet edilmiştir. Şîi ve Zeydî âlimler, sıfatlar konusunda birbirlerinden çok farklı söylemler geliştirmişlerdir. Günümüze ulaşan eserleri olmadığı için bizzat yer vermediğimiz Zeydî âlim Süleyman b. Cerîr sıfatlar konusunda Ehl-i sünnet düşüncesine paralel bir söylem geliştirmiştir. Sonraki dönem Zeydî âlimler ise Mu'tezile'ye yakın bir yol takip etmişlerdir. Hâdî İlelhak'ın ise sıfatlar konusunda Mu'tezile ile Allâf arasında bir söylem geliştirdiğini görmekteyiz.

İbn Haldun (ö. 808/1406), zât-sıfat ilişkisi meselesini tedvin dönemine dayandırırken haberi sıfatlar meselesini daha erken bir dönemde başladığını belirtmiştir. Cübbâi'den nakledildiğine göre ise, öncelikle haberi sıfatlar, ardından halku'l-Kur'ân meselesi ve sonrasında zat-sıfat ilişkisi meselesi tartışılmıştır. Sıfatlar konusunda yalnızca iç sebepler etkili olmayıp dış sebeplerin de etkisi olmuştur. Nitekim Şehristânî "Allah'ın zâtı olan bir ilimle âlimdir" şeklindeki Allâf'ın görüşünün Hristiyanların ekânim inancıyla aynı olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim Eş'arî de Allâf'ı felâsife ve Zenâdika'nın görüşlerinin izinden gitmekle suçlamıştır.⁸⁰⁶ Aynı şekilde Wolfson da sıfatlarla ilgili ilk tartışmaların ilim, kudret ve hayat etrafında cereyan etmesinde Hristiyan teslisinin etkili olduğunu vurgulamıştır.⁸⁰⁷

Sonuç olarak sıfatlar probleminin ortaya çıkışında yaşanan sosyal-siyasi hadiselerin etkisiyle nasların yorum biçimlerinde ortaya çıkan farklılıklar sonucunda oluştuğu, dış tesirler ile geliştiği söylenebilmektedir.

1. 3. Kelâmullah

⁸⁰⁶ Eş'arî, *Makâlât*, II, s. 158.

⁸⁰⁷ Henry Austin, Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001, s. 91-96.

Tarihi süreçte halku'l-Kur'ân meselesinden ilk bahseden kişi Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'dır.⁸⁰⁸ Sonra bu iki düşünüre Bişr b. Gıyas el-Merîsî tabi olmuştur. Ebû Gudde nazarında mihne ateşi söndükten sonra halku'l-Kur'ân meselesi, ilmi bir tartışma olmaktan çıkmıştır. Mihne olayları adeta hadis isnadında zayıflıkla itham sebeplerinden biri olmuştur. Halku'l-Kur'ân'ı kabul edenler ve etmeyenler olarak iki gruba ayrılmış, hatta Ehl-i hadîs bile kendi içinde birbirlerini küfürle itham etmişlerdir. Oysaki zarûrât-ı dîniyye arasında yer almayan bu meseleden dolayı tekfir etmek sakıncalıdır. Öyle ki Buhârî de bu meseleden nasibini almış ve eleştirilere maruz kalmıştır.

Câhız, *Halku'l-Kur'ân* risâlesinde bu meseleye ışık tutmuştur. Bu risâlesinde müellif Râfîzî, Ehl-i hadîs, Haşevî ve Nazzâm taraftarlarına⁸⁰⁹ karşı çıkarak Kur'ân'ın yaratıldığını savunmuştur. Müellif, sesin araz olduğunu vurgulayarak başka bir cevher ile birleşmesiyle oluştuğunu savunmuştur. Sesin cisimler gibi tek başına kâim olamayacağını, bir illete ihtiyaç duyduğunu vurgulamıştır. Câhız'ın karşı çıktığı düşünce Kur'ân'ın ses-durak ve nazım-telifi bulunmayan cisim olduğu yönündeki iddialarıdır.⁸¹⁰ Müellif düşüncesini Mu'tezilî düşünce kategorisinde değerlendirerek aksini düşünenlerin Müşebbihe olduğunu ifade etmiştir.⁸¹¹

Ebû Hanîfe *el-Fıkhü'l-ekber*'de Allah'ın sıfatlarının ezeliyetini vurgularken, *el-Vasiyye*'de zât-sıfat ilişkisi bağlamında “zâtın ne aynı ne de gayrıdır” ifadesini kullanmıştır. Ebû Hanîfe Kur'ân-ı Kerîm'i, Allah'ın kelâmı olup, mushaflarda yazılmış, kalplerde yer tutmaksızın saklanmış, dil ile okunan ve Hz. Peygamber'e indirilmiş bir kitap olarak ifade etmiştir. Müellif kelâmullah konusunu Kur'ân-ı Kerîm bağlamında ele almıştır. O'na göre Kur'ân'ın okunup yazılması mahluktur fakat Kur'ân yaratılmamıştır. Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Musa ve diğer peygamberler ile Firavun ve İblis hakkında bildirdikleri Allah'ın kelâmıdır ancak Hz. Musa'nın ve diğer mahlukların sözleri ise mahluktur. Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın kelâmı olarak ezeli ve kadimdir.⁸¹²

Kur'ân Ebû Hanîfe nazarında, Allah'ın yaratılmamış kelâmı, zatının aynı olmayan, zatından ayrı da düşünülemeyen kelâm sıfatı (o zâtın ne aynıdır ne de

⁸⁰⁸ Bkz. Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 21, 203, 209, 259, 337.

⁸⁰⁹ Te'lifi kabul etmedikleri için.

⁸¹⁰ Câhız, “Halku'l-Kur'ân”, *Resâilü'l-Câhız*, III, 285-290.

⁸¹¹ Câhız, “Halku'l-Kur'ân”, *Resâilü'l-Câhız*, III, 291.

⁸¹² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 70-71.

gayrıdır) olarak ifade edilmiştir.⁸¹³ Kur’ân-ı Kerim’in yazımında kullanılan mürekkep, kağıt ve yazıların hepsi insan tarafından yapıldığı için mahluktur. Allah’ın kelâmı zatıyla kaim olmakla birlikte manası yazılar, harfler, kelimeler ve işaretler gibi manaya delalet eden şeylerle anlaşılır.⁸¹⁴ Allah’ın kelâmı O’nun zatından ayrılmadan okunan, yazılan ve ezberlenen şeydir ve onun mahluk olduğunu söyleyen kişi kafir olur.⁸¹⁵ Ebû Hanîfe’ye göre Allah’ın isim ve sıfatlarının hepsi büyüklük ve üstünlükte eşit olmakla birlikte aralarında herhangi bir farklılık yoktur.⁸¹⁶

Ebû Hanîfe’ye göre Kur’ân Allah’ın kelâmıdır ve Allah’ın kelâm sıfatından ortaya çıkmıştır. Kur’ân’ın kelâm olması nedeniyle Ebû Hanîfe Kur’ân’ı da kadîm saymıştır. Ebû Hanîfe’nin kelâm hakkında serdettiği görüşler Mu‘tezile’ye ve Haşeviyye’ye reddiye olarak görülebilir. Nitekim Mu‘tezile Allah’ın kelâmını mahluk görmüş Haşeviyye ise aynı zamanda harf ve savtları da kadîm görmüştür.

Burada, Ebû Hanîfe’nin görüşlerini açıkladıktan sonra ifade etmeliyiz ki kendisinin sıfatları tespit etme metodu nass ağırlıklı olmakla birlikte yer yer aklı delillerle açıklamak durumunda kalmıştır. Ebû Hanîfe Ehl-i sünnetin kabul ettiği zati sıfatların sayısını da açıkça ifade etmiştir. Bu nedenle teşbih, tecsim ve ta’tilden uzak durmuş, bu fikir taraftarlarını da reddetmiştir. Bu şekilde Ebû Hanîfe, Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’ın sıfat anlayışına yön veren ilk kişidir.

İmam Şâfiî’nin kelâmullah hakkındaki görüşüne de kısaca değinecek olursak; O Allah’ın kelâmının ezeli olduğunu zâtı ile mevcut olduğunu yaratılmış veya hâdis olmaktan münezze olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁷

Kitâbü’l-Hayde müellifi Kinânî halku’l-Kur’an meselesinin bir örneğini sunmuştur. Eserin sistematik olmamasına rağmen Kinânî’nin halku’l-Kur’an konusunda yürüttüğü tartışma, tartışma usullerine bağlı kalınarak yapılmıştır. Söz konusu tartışma usulleri arasında nelere başvurulacağı kadar nelere başvurulmayacağı da belirlenmiştir. Buna göre tefsir ve teville başvurulmamasında karar kılınmıştır.⁸¹⁸ Kinânî, naklî ve aklî delillerle Kur’ân’ın mahluk olduğu görüşünü çürütmüştür. Müellif “Biz onu düşünüp

⁸¹³ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, (İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri içinde), s. 88.

⁸¹⁴ Doç. Dr. Hasan Kurt, *Sistematik Kelâm Açısından İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe’nin Akâid Risâlelerinde İman Esasları*, C. Ü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. XV, s. 1, s. 112.

⁸¹⁵ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 88-89.

⁸¹⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 76-77.

⁸¹⁷ Şâfiî, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 27, 28.

⁸¹⁸ Kinânî, *el-Hayde*, s. 17.

anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık"⁸¹⁹ ayetindeki "ce'alnâhu" kelimesine Bîşr'in "haleka" anlamını vermesine karşı çıkmış ve pek çok delille bunu ispat etmiştir.⁸²⁰ Ne yazık ki halife Me'mun'un Kinânî'nin Bîşr karşısında sunduğu güçlü deliller sunmasını takdir edip ödüllendirmesine karşın siyasi icraatlarını Bîşr'in görüşleri doğrultusunda yapmıştır.

Ahmed b. Hanbel kelâm metoduna karşı çıksa da hasmını eleştirirken kelâmi sayılabilecek deliller kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel, Hz. Peygamber ve sahâbenin açıklamadığı problemleri tartışmayı bid'at saymakla birlikte Kur'ân ve sünnette açıkça yer almayan "Kur'ân 'ın mahluk olmadığı" tezini savunmuştur. Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu, onun hakkında "mahluktur" demenin küfre götüreceğini "mahluk değildir" demenin ise bid'ate düşmek olduğunu ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel, kendisinden öncekilerden bir adım ileriye giderek Kur'ân'ı telaffuzun mahluk olduğunu söyleyenlerin de bid'atçılık yapmış olacağını belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere "Kur'ân Allah kelâmı olup mahluk değildir" denilmemeli ve Kur'ân'ın telaffuzunun mahluk olup olmadığı meselesine girilmemelidir. Kelâmullah Allah'ın zatından ayrı değildir ve bu konuda Vâkife grubu da bid'at sahibidir. Ahmed b. Hanbel, Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olarak nitelenmesine de değinerek Kur'an'da geçen Allah'ın kelimesi olması ifadesini değerlendirmiştir. Müellifin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*'de belirttiğine göre ayette geçen kelime Allah'ın "Ol!" kelimesidir ve bu kelime mahluk olmamakla birlikte Hz. İsa mahluktur. Nitekim Hz. İsa bu kelimenin kendisi olmamakla birlikte bu kelimeyle var olandır.⁸²¹

İbn Kuteybe *el-İhtilâf fi'l-lafz* eserinde kelam sıfatının ontolojik gerçekliğini dilbilimsel tahliller ve şiirlerden istişhadler sunarak delillendirmiştir. Müellif, sıfatlar konusunda Ehl-i sünnetle örtüşen görüşler sunmasına karşın seleften farklı bir yol izleyerek dilbilimsel metodu kullanması dikkat çekmiştir.⁸²²

Üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış İbâzîlerin ilk temsilcilerinden Abdullah b. Yezid el-Fezârî, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunmuştur. Fezârî, Kur'ân'ın yaratılmış olmadığını iddia edenlerin kafir, münafık olduğunu, Kur'ân'ın zaman içinde

⁸¹⁹ Zuhurf 43/3.

⁸²⁰ Kinânî, *el-Hayde*, s. 51.

⁸²¹ Ahmed b. Hanbel, *er-Redd 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, s. 32.

⁸²² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 38-39.

var edilmiş olduğunu öne sürenlerin ise, müşrik olduğunu ifade etmiştir.⁸²³ Ayrıca İbâziyye'nin Kur'an'ın mahluk oluşuna Kur'an'ın mahiyeti üzerinde durarak pek çok akli ve nakli delil ileri sürdüklerini söyleyebiliriz. Kur'an-ı Kerim'e izâfe edilen pek çok sıfatın Kur'an'ın hâdis oluşuna delâlet ettiğini ileri sürmüşlerdir.

Ressî, Mu'tezile'nin çoğu görüşünü benimsemesine rağmen tutarsız kabul ettiği düşüncelerini eleştirmiş ve aksi konumda yer almıştır. Nitekim müellif, *el-Adl ve't-Tevhîd* risâlesinde halku'l-Kur'an meselesine yer vermiştir.⁸²⁴ Ressî, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söylemenin uygun olmadığını Allah Kur'an'ı-Kerim'de nasıl niteliyorsa o şekilde ifade etmenin gerektiğini vurgulamıştır. Sünnî âlimlere karşı yürütülen mihne sürecinde Mu'tezile'nin karşısında yer almış ve mihne politikasını benimsememiştir.⁸²⁵

Buhârî şârihlerinden İbnü'l-Mulakkîn Buhârî'nin *Câmiu's-sahîh* eserinin Kitâbü't-Tevhîd bölümünde getirdiği izahlardan O'nun Kur'an'ın mahluk değil muhdes olmasının caiz olduğu sonucunu çıkardığını vurgulamıştır. Ancak Buhârî'nin bu görüşüne gerek Kur'an'dan gerek hadislerden gerekse dilsel olarak itirazlar yapılmıştır. Bazı kelâmcılar Buhârî'nin delil getirdiği ayeti⁸²⁶ “Burada muhdes olan kadim zikir değil, o zikrin getirilişi ve inzalıdır. Zira Kur'an'ın Peygamber'e indirilişi parça parça olmuş, nüzulü muhdestir.”⁸²⁷ demiştir.

İbn Kuteybe Kur'an okuma noktasında tüm Ehl-i hadîsin aynı düşünmediğini belirtmiştir. Bazılarının Kur'an okumayı “amel” e nisbetle mahluk olduğunu ifade ederken, bazılarının ise Kur'an'ın okunuşunun lafzıyla aynı olmasından ve ayet ve Arap dilindeki kullanımdan hareketle mahluk olmadığını öne sürdüklerini belirtmiştir. Vâkıfe grubunu da eleştiren müellif bu konuda tek doğrunun olduğunu ifade ederek açıklamıştır. O'na göre, Kur'an'ın kitabet, hıfz, istima, kıraati amel olup mahluktur, bunun yanında amellerde kaim olan Kur'an ise gayr-ı mahluktur.⁸²⁸ İbn Kuteybe'nin kıraatin mahluk olması olmaması noktasında ihtilaf halinde olan Ehl-i hadîsin serdettiği görüşleri uzlaştırma çabası içine girmiştir.

⁸²³ Fezârî, *Kitâbü'n fî men race'a an ilmihi ve fâraka'n-Nebiyye ve hüve alâ dînihi* (Early Ibâdî Theology: Six Kalam Texts by Abd Allah b. Yezîd al-Fazârî içinde nşr. Abdurrahman al-Sâlimî, Wilfred Madelung), Brill, Leiden, Boston 2014, s. 211.

⁸²⁴ Ressî, “el-Adl ve't-tevhîd”, *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, thk. Muhammed İmâra, c. I, ss. 101-140.

⁸²⁵ Muhammed Aruçi, “Ressî”, *DİA*, İstanbul: 2007, c. XXXIV, s. 587.

⁸²⁶ Talak 65/10-11.

⁸²⁷ İbnü'l-Mulakkîn, *Tavzîh*, XXXIII, s. 503.

⁸²⁸ *A.g.e.*, s. 65.

İlk dönem âlimlerinden *er-Red 'ale'l Bişr el-Merîsî* müellifi Dârimî Ehl-i hadîs çizgisini savunan âlimlerindendir. Dârimî eserinde muhatab olarak Allah'ın kelâmını inkâr ederek Allah'ın bizzat konuşamayacağını, yarattığı şeyin Allah adına konuşacağını, bilhassa kelâm sıfatının izâfî olduğunu iddia eden Cehmiyye mezhebini almıştır. Müellif nazarında kullara konuşma vasfını veren Allah başından sonuna kadar mütekellimdir.⁸²⁹ Dârimî, bir akıl yürütme yaparak kelâm mahluk olsaydı Allah'ın Âdem ile konuşması yaratılmışların kelâmı olacaktı ve Âdem (a.s)'ın diğer yaratılmışlara üstünlüğü olmayacaktı, oysaki Allah, mahluk olmayan bir kelâmla Âdem ile konuşmuştur. Dârimî, halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ın mahluk olmadığını, bunun aksini iddia edenlerin ise, Peygamber'in en büyük düşmanı olan Velid b. Muğîre'nin takipçilerinden olduğunu belirtmiştir.

Dârimî *er-Red 'ale'l-Bişr el-Merîsî*'de muârizlarının Allah'ın konuşması hakkında kendi inançları için açık olan ayeti kabul etmeyip ayetin manasını inkâr ettiklerini belirtmiştir.⁸³⁰ Dârimî Allah'ın kelâmını mahluk olarak görmenin, Yahudilerin Üzeyir'i Allah'ın oğlu, Hristiyanların Hz. İsa'yı ilah görmeleriyle aynı olduğunu ifade etmiştir.

Dârimî, halku'l-Kur'ân konusunda görüş bildirmeyen Vâkıfe'nin aslında Cehmiyye'nin görüşlerini benimsediğini ama gerçek fikirlerini perdelediklerini iddia etmiştir. Dârimî, öncelikle kelâm sıfatının izâfî olduğuna, ardından Allah'ın kelâmının mahluk olduğuna yönelik iddialarına cevap vermiştir. Dârimî, Allah'ın bütün kelâmı kendisine nisbet etmediğinin altını çizmiştir.

Bu meselenin gündeme gelişi ile ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri, Tevrat hakkındaki Yahudi inancının İslâm dünyasına taşınması ve Kur'ân hakkında da benzer tartışmaların yapılmasıyla gündeme geldiği ifade edilmektedir. Sünnî, Mu'tezilî ve Şîî âlimler tarafından benimsenen diğer rivayet ise, Hristiyan ilahiyatçılar arasında yaşanan tartışmalardan etkilenilerek Müslümanlara arsında tartışılmaya başlanmıştır.⁸³¹

Kelânullah meselesi, Hristiyanların Hz. İsa'nın kişiliğine dair ortaya konulan sorunlu perspektifin İslâm dünyasında da yaşanmaması için Mu'tezile elinde kelâm

⁸²⁹ Dârimî, *er-Red 'ale'l Bişr el-Merîsî*, s. 290.

⁸³⁰ Dârimî, *en-Nakz 'ale'l-Merîsî*, s. 394-395.

⁸³¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, Beyrut: 1984, s. 22.

sıfatının ezeli ve zâti olduğu kabul edilmemiş Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşü zikredilmeye başlanmıştır. Bu mesele İslâm dünyasında aklî düşüncenin gelişmesine bağlı olarak tartışılmıştır. Risâleleri itibariyle ele aldığımız müelliflerin kelâmullah konusu hakkında görüşlerini kısaca izah etmiş olduk. Meseleye getirilen yorumlar esasında müelliflerin kelim kavramına yükledikleri anlama göre değişmektedir.

Halku'l-Kur'an tartışmaları ilk olarak Kur'ân ve Kur'ân'ın telaffuzu ve kıraati arasında ayırım yapılarak başlamıştır. Kıraatin insanın fiili olduğu ve dolayısıyla hadis ve mahluk olduğu ifade edilmiştir. Bu görüş Ehl-i hadîs tarafından tepki görmüştür. Erken dönemde Kur'an'ın lafzı ile manası arasında bir ayırım yapılmış ve manasının ezeli olduğu, lafzın ise mahluk olduğu öne sürülmüştür. Allah'ın kelâmının zât ile kaim tek bir mana oluşunun muhataplarının yaratılmasıyla emir, nehiy ve haber şekline dönüştüğü ifade edilmiştir. Mu'tezilî âlimler tarafından ilâhî kelâmın hâdis özellikler taşıdığına dair deliller ileri sürülmüştür. Lafız ve mana arasında yapılan ayırım daha sonra Ehl-i sünnet kelâmının temel fikri olan lafzî ve nefsî kelim kavramlarına dönüşmüştür.

Kelâmullah meselesi çerçevesinde yapılan halku'l-Kur'an tartışması ilk asırlardan itibaren tekfir konusu haline getirilmiştir. Bu dönüşüm kelâmın akîdeleşmesi olarak ifade edilmiştir. Halku'l-Kur'an ile ilgili ileri sürülen görüşler, sahâbîlere atfedilen sözler dışında hadislere ve ayetlere dayanmayan, Yunan felsefesinden alınan kavram ve ilkelere göre temellendirilmiştir. Bu doğrultuda öne sürülen öncüller pek çok mukaddimeye ihtiyaç duymaktadır. Bu öncüllerden yola çıkılarak iman-küfr, teşbih-tenzil-tatil ayırımına gidilmesi ifade ettiğimiz gibi Mu'tezile elinde başlayıp Ehl-i sünnet tarafından sürdürülen kelâmın akîdeleştirilmesi olarak zikredilmektedir.

1. 4. Rü'yetullah

Sıfatlarla ilgili tartışılan bir diğer mesele de rü'yetullah meselesidir. Rü'yetullah meselesi mihne olayları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Nitekim rü'yetullah konusunda inkar cephesinde yer almayanlar mihne olayları sırasında işkenceye tabi tutulmuştur.

Rü'yetullah meselesinde ilgili ayetleri esas alan hadisçiler, kıyamet gününde Allah'ın görülmesi hususunda hiçbir şüphe bulunmadığını, onu kafirlerin değil yalnızca

mü'minlerin görebileceğini belirtmişlerdir.⁸³² Ebû Hanîfe, Allah'ın ahirette, cennet ehline benzetme, yön, mesafe vb. olmaksızın keyfiyetsiz olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Müellif, müminlerin Allah'ı niteliksiz olarak görebileceklerini, görme esnasında kullar ile Allah arasında herhangi bir mesafenin olmayacağını altını çizmiştir. "Müminler cennette onu dünya gözleriyle göreceklerdir. Müminler, Allah'ı bir şeye benzetmeksizin ve niteliksiz olarak görürler. O anda Allah ile kulları arasında herhangi bir mesafe de olmayacaktır."⁸³³

İbâzî alimlerinden Rebî b. Habîb *Müsned* eserinde rü'yetullah konusuna yer vermiştir. Eserde yer verilen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla müellifin düşüncesinde Hz. Âişe, Hz. Ali, İbn Abbas gibi önde gelen sahâbenin etkisi oldukça büyüktür. Görüşlerini aklî, naklî ve dil kurallarına göre yorumlamış, tenzih prensibini yürütmüştür. Rivayet edilen hadisleri dikkate alarak Hz. Peygamber'in ahirette görülemeyeceğini iddia etmiştir.⁸³⁴ Rebî b. Habîb, rü'yetullah konusunda tartışmaların merkezindeki Kıyamet suresindeki "O gün bazı aydınlık yüzler rablerine bakar"⁸³⁵ ayetini müteşâbih olarak görmüş ve "nazira" kelimesini beklemek olarak yorumlamıştır.⁸³⁶ Buna göre İbâzîlerin rü'yetullah konusunda naklî delillerin yanında aklî delilleri de kullandıklarını söyleyebiliriz. İbâzîlerin rü'yetullah meselesinde Allah'ı yaratılmışlara benzetmekten kaçındıkları ve bu noktada Mu'tezile, Mürcie, Zeydiyye ve Cehmiyye'ye yakın görüşler ileri sürdükleri söylenebilir.

Erken dönem Mu'tezilî alimlerden Câhız, teşbih düşüncesini merkeze alarak rü'yetullahı reddetmiştir. Câhız bu meseleyi ele alırken ayetlerden yola çıkmaktadır. İlâhî, aşkın olan Allah için uygun olmayan pek çok hususa kapı aralayan rü'yetullahın kabul edilmesini sakıncalı bulmuştur. Müellif Allah'ın görülebilir olduğunu ifade eden kimsenin tevhid ehli olamayacağını söyleyerek ileri gitmiştir.⁸³⁷

Dırâr b. Amr'ın çoğu eseri günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, rü'yetullah konusunda farklı bir görüş öne sürdüğü için zikretme ihtiyacı duyduk. Dırâr b. Amr, Hafs el-Ferd ile aynı görüşü paylaşarak Allah'ın altıncı his ile görülebileceğini

⁸³² Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 87.; *er-Red 'ale'l-Bişr el-Merisî*, s. 59.; İbn Huzeyme, *İsbât-ı Sifâti'r-Rab*, s. 421.

⁸³³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, trc: Abdülvahap Öztürk, İstanbul: Çınar Matbaası, 2012, s. 37.

⁸³⁴ Rebî b. Habîb, *Müsned*, c. I, s. 22, 37, 53.

⁸³⁵ Kıyame, 75.

⁸³⁶ Rebî b. Habîb, *Müsned*, c. III, Hadis no, 853, 855.

⁸³⁷ Câhız, *Resâilu Câhız*, s. 117.

söylemiştir. Allah'ın ahirette beş duyu ile değil kendisinin yarattığı altıncı bir duyu ile görüleceğini ifade etmişti.⁸³⁸

Buhârî *el-Câmiü's-sâhih*'in Kitâbü't-Tevhîd bölümünde ayetleri ve hadisleri delil göstererek müminlerin cennette Allah'ı göreceğini ama bu konunun ihtilafı olduğunu belirtmiştir. Ümmetin çoğunluğunun bunu kabul ettiğini ancak Mu'tezile , Hâriciyye, Mürcie'nin bunu kabul etmediğini belirtmiştir.⁸³⁹

İmâm Müslim Allah'ın görülmesini îmânî konulardan saymış ve birinci kitabı olan Kitâbü'l-İman'da ele almıştır. Söz konusu bölümde iki babda⁸⁴⁰ bu mesele ele alınmıştır. Buhârî ve Müslim dışında Tirmîzî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî, Ahmed b. Hanbel, İbn Mende, İshak b. Râhûye, İbn Hibban gibi hadis âlimleri Allah'ın kıyamette ve cennette görülmesiyle ilgili hadisleri iman esaslarından kabul etmişlerdir. Rü'yetle delil olarak getirdikleri hadislerin sıhhatine inanmışlar ve kabul etmeyenleri sünnetten ayrılan bidat ehlinde saymışlardır.

Ahmed b. Hanbel nazarında bu tartışma h. 2. asırda Sümeniyye ile Cehm b. Safvân'ın Allah'ın duyularla algılanıp algılanamayacağı tartışmalarından sonra ortaya çıkmıştır. Cehm b. Safvân rü'yetullahı insanın ruhuyla kıyaslamış ve insanın kendi ruhunu göremediği gibi Allah'ı da görmesinin aklen mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* risâlesinde mü'minlerin ahirette Allah'ı görebileceğini ispat etmeye çalışmıştır.

Rü'yetullah meselesi, h. I. Asrın sonlarında Cehmiyye eliyle ortaya çıkmıştır. Konu ile ilgili tartışmalar özellikle h. II. Asırda daha esaslı yapılmıştır. Ehl-i hadîs alimleri ve daha sonra Sünnî akım, Allah'ın ahirette görülebileceğini öne sürerken, Mu'tezile, Cehmiyye, Hâricîler, Neccâriyye, Şîa, Mürcie görülemeyeceğini iddia etmektedirler. Mu'tezile bu meseleye Tanrı tasavvuru bağlamında tevhid ilkesi ile yaklaşmıştır. Mu'tezilî alimler Allah'ı tenzih ederek aşkın bir varlık olması prensibiyle çeliştiğini düşündükleri rü'yetullah düşüncesini kabul etmemişlerdir. Ehl-i hadîs ve sonrasında Sünnî literatürde ise naklî deliller öncelenerek Allah'ın görülebilirliği düşüncesini benimsemişlerdir.

⁸³⁸ Et-Taberî, *et-Tabsîr fî meâlimi'd-dîn*, s. 216.

⁸³⁹ İbnu'l-Mulakkîn, *Tavzîh*, XXXIII, s. 322.

⁸⁴⁰ Müminlerin ahirette Rablerini göreceklerinin ispatı, Allah'ı görmenin yollarını bilme.

2. Nübüvvet

2. 1. Nübüvvet ile İlgili Meseleler

Erken dönem akâid metinlerinde nübüvvet konusu Hz. Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliği, peygamberlerin üstünlükleri, ismet sıfatı, mûcize, keramet, isrâ, mi’raç meseleleriyle işlenmiştir. Nübüvvet bahsi ilk dönemlerde kısa pasajlar halinde ele alınmış uzun izahlar yapılmamıştır. Nitekim erken dönemde nübüvvet konusunda ciddi ayrıtlıklar bulunmamaktaydı. Naslarda verilen apaçık bilgiler insanlar için yeterli görülürdü. İkinci asrın sonuna doğru ise nübüvvet konusuna farklı yaklaşımlar getirilmiştir. Özellikle mezhebî mensubiyetleri göz önünde bulundurduğumuzda farklı yaklaşımların getirilmesi olasıdır. Belirli başlıklar halinde nübüvvet meselesine erken dönem metinlerinde nasıl yer verildiğini inceleyeceğiz.

2. 1. 1. Peygamberlerin Sıfatları

Bu kısımda hicrî ilk üç asırda peygamberlerin sıfatları konusuna değinen müelliflerin eserlerinden ana hatlarıyla bahsedeceğiz.

Mürciî alimlerden Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye *Kitâbü’l-İrcâ*’da, genel olarak peygamberlikten değil Hz. Muhammed (s.a.v.)’in nübüvvetinden bahsetmiş. Onun tebliğ sıfatı üzerinde durmuştur. Ayrıca Kur’ân’ın insanlık için bir rehber oluşundan bahsetmiştir. Hz. Peygamber’den önceki Cahiliye dönemindeki kötü uygulamalara değinmiş, Allah’ın bir rahmet ve lütuf olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)’i gönderdiğinin altını çizmiştir.⁸⁴¹

İlk dönem müelliflerinden Ebû Hanîfe, inanç meselelerini serdederken nübüvvet kısmında peygamberlerin faziletleri, insanlardan üstün olmaları⁸⁴² meselelerine değinmiştir. Müellif daha sonra peygamberlerin yalnızca ismet sıfatına değinmiş ve onların sürçme ve hatalarının olabileceğini belirtmekle birlikte onların küçük, büyük günah ve tüm çirkin durumlardan uzak olduklarını ifade etmiştir.⁸⁴³

Müellif nübüvvet konusuna öncelikle Peygamberlere iman meselesiyle başlamıştır. Peygamberlerin her birinin tevhid dinini tebliğ ettiğini altını çizmiştir. Müellif hiçbir peygamberin kendinden önce gelmiş peygamberlerin dinini terketmeyi emretmediğini ifade etmiş olmakla birlikte her peygamberin kendi şeriatına davet

⁸⁴¹ Sönmez Kutlu, “İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü’l-İrcâ”, s. 326.

⁸⁴² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müteallim*, s. 15.

⁸⁴³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 55.

ettiklerini belirlemiştir. Ebû Hanîfe'ye göre bir peygamberin peygamberliği ancak Allah'ın ihsanı ile bilinebilir. Ebû Hanîfe ulûhiyyet meselesine de atıf yaparak Allah'ı bilmenin de peygamberleri bilmek gibi ihsan yoluyla olduğuna işaret etmiştir. Peygamberleri insanlara tanıtır tasdik ettirmesi insanlar için bir lütuf ve nimettir.⁸⁴⁴ İnsanların Allah'ın varlığına ulaşması peygamberler sayesinde değildir. Nitekim Allah'ı bilme nimetini peygamberlere ihsan eden de yine Allah'tır. İmâm Şâfiî nübüvvetin mahiyetini ifade ettikten sonra ismet sıfatı, mucize ve şefa'at hakkında da dönemin anlayışını serdetmiştir. Ahiret ile ilgili tâlî sayılabilecek pek çok meseleye açıklık getiren Şâfiî gerektiği yerlerde ispat yöntemini kullanmıştır.⁸⁴⁵

Ebû Dâvûd, Kitâbü's-Sünne'de, Peygamber'in biri diğerine tercih edilemez babını serdetmiştir.⁸⁴⁶ Tirmîzî, *Menâkıb* kitabında nübüvvet ile ilgili bablar ele almıştır. Peygamber'in Peygamberlik özellikleri,⁸⁴⁷ Peygamberlik mührü,⁸⁴⁸ Peygamber'in fazileti⁸⁴⁹ bablarını zikretmiştir. İmâm Mâlik *Muvatta'*da, Hz. Peygamber'in nitelikleri kitabında Hz. Muhammed (s.a.v.)'in özellikleri,⁸⁵⁰ Meryem oğlu İsa (a.s.) ve Deccâl'in vasıfları,⁸⁵¹ Peygamber'imizin isimleri kitabında Efendimiz (s.a.v.)'in isimleri bablarını ele almıştır.

Erken dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân *et-Tefsîrü'l-Kebîr* eserinde peygamberlerin sıfatlarından ulû'l-azm kavramını ulû's-sabr olarak yorumlamış ve Peygamberlerin eziyet ve sıkıntılara karşı sabretmesi gerektiğini belirtmiştir. Özellikle Hz. Peygamber'e Nuh, İbrâhîm, Eyyûb, Ya'kup, İshâk ve Yusuf peygamberlerin sabrının örnek gösterildiğini ifade etmiştir.⁸⁵²

Erken dönem Mu'tezilî alimlerden Câhız nazarında peygamberlerin en önemli özellikleri onların ahlaklı/dürüst olmalarıdır. Câhız'ın ifade ettiği üzere peygamberlerin her birinin özellikleri bulundukları döneme göre olacağından birbirleri arasında

⁸⁴⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 41.

⁸⁴⁵ Şâfiî, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 64, 66.

⁸⁴⁶ Ebû Dâvûd, *Kitâbü's-sünne*, 41\14.

⁸⁴⁷ Tirmîzî, *a.g.e.*, 45\5.

⁸⁴⁸ *a.g.e.*, 45\11.

⁸⁴⁹ *a.g.e.*, 45\1.

⁸⁵⁰ İmâm Mâlik, *Muvatta'*, 49\1.

⁸⁵¹ *a.g.e.*, 49\2.

⁸⁵² Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, III, s. 231-232.

herhangi bir karşılaştırma yapmak veya birini diğerinden üstün tutmak mümkün değildir.⁸⁵³

Şîî alimlerden Hâdî İlelhak nübüvvet ile ilgili yazdığı risâlelerinde nübüvvetin “hak etme” hususuna bağlı olduğunu ifade etmiştir. Buna göre peygamberler Allah’a itaat, Allah’ın hoşnut olduğu kimse olmak, insanlara nasihat etmek gibi özellikler göstermelidirler. Allah’ın telkin ettiği emirlere itaat edecek kimseleri seçtiğini vurgulamıştır.⁸⁵⁴

Genel itibariyle peygamberlerin ismet, fetanet, tebliğ, sıdk, emanet sıfatları üzerinde durulmuştur. Özellikle hadis literatüründe peygamberlerin beşer olması, ismet sıfatı vurgulanmıştır. Hatm-i nübüvvet konusu ise Hz. Peygamber’in bir sıfatı olması açısından bu kısımda değerlendirilebilir. Bu mesele, İslâm düşüncesinde birlik ve beraberliği sağlayan meselelerdendir. Özellikle hadis literatüründe hatm-i nübüvvet meselesi, geniş yer tutmaktadır. Hâtemü’n-Nebiyyîn başlığı altında toplanan hadislerde Hz. Peygamber’in peygamberler arasındaki yeri tasvir edilmiştir.⁸⁵⁵ Hatm-i Nübüvvet meselesi, hadis eserlerinde değinilen hususlardandır. Söz konusu başlık altında nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber’in nübüvvetteki konumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁸⁵⁶

2. 1. 2. Nübüvvetin İspatı ve Mu‘cize

Çalışmamız kapsamında bu kısımda nübüvveti ispat üzerinde duran müelliflerin metinlerini inleyeceğiz. Hicrî ikinci yüzyılın sonu ve üçüncü yüzyılın başında genelde nübüvvet inancı, özelde ise Hz. Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliği eleştirilmeye başlanmıştır. Bu hususta Müslüman alimler Reddiyeler veya cevap niteliğinde metinler yazarak nübüvvetin ispatı üzerinde durmuşlardır. İfade etmeliyiz ki özel olarak bu hususla ilgili *Kitâbü’l-hücce ve’n-nübüvve*⁸⁵⁷ adıyla eser kaleme alan ilk kişi Amr b. Bahr el-Câhız’dır.

⁸⁵³ Câhız, *Hucecü’n-Nübüvve*, III, s. 260, 280; Câhız, *er-Red ale’n-Nasârâ*, III, s. 341-343.

⁸⁵⁴ Hâdî İlelhak, *Cevâbu mes’eleli’n-nübüvve ve’l-imâme*, s. 429-430.

⁸⁵⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, I, 296; II, 398; Buhârî, “Menâkıb”, 18; Müslim, “İman”, 327.

⁸⁵⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 50; Müslim, “Fezâ’il”, 20-23; Tirmîzî, “Siyer”, 5.

⁸⁵⁷ Câhız, *Resâilü kelâmiyye*, takdim ve şerh: Ali Ebû Mülhim, Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1987, ss. 125-161.

Ebû Hanîfe nazarında kelâmda nübüvvetin ispatı mûcize üzerine kurulmuştur. Mûcizenin gerçekliği nübüvvetin ispatına götürmesi açısından ele alınmış, mûcizenin imkanına yönelik tespitler yapılmıştır. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*'de mûcizelerin gerçekliği meselesini Hz. Peygamber'in mûcizelerini de ele alarak kuramsal bir çerçeve çizmiştir. Ebû Hanîfe erken dönem müellifi olarak hâtemü'l-enbiya konusuna değinmemiştir. Ebû Hanîfe peygamberlerin mûcizeleri ve velilerin kerametlerinin hak olduğunun altını çizmiş bununla birlikte onların şefaatlerinin de hak olduğunu belirtmiştir.⁸⁵⁸ Müellif mi'raç haberini reddeden kişinin bid'atçı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵⁹

Selef alimleri inanç hususlarında takip ettikleri çizgi gereğince bu konuda da lafızcı bir tutum ortaya koymuşlardır. Genel itibariyle bakıldığında aklın yaratıcı hususunda gerçekleri kavramaya bir noktaya kadar kâdir olabileceği yönünde görüş belirtmişlerdir. İlk dönemde muhaddisler, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat etmek için rivayete dayalı pek çok delil öne sürmüşlerdir. Ayrıca Rasûlullah'ın gaybî haberleri, kabul olan duaları, kişisel ve fiziksel özellikleri, tebliğ ettiği dinin kısa zamanda yayılması gibi hususlara da değinilmiştir. Hâtemü'l-Enbiya konusu hadis kitaplarında oldukça detaylı ele alınan işlenen bir konudur.⁸⁶⁰

Mu'tezilî âlimlerden Câhız, yalnızca tabiatın Tanrı'ya ulaşma noktasında yeterli olmadığını ve dışarıdan bir etki ile bu eksikliğin giderilebileceğini ifade etmiştir. Câhız, peygamberlerin gönderilmesinin bir neticesi olarak insanların sorumlu kılınması ve hesaba tâbi tutulmasını göstermiştir. Müellif nübüvvet konusunda diğer din mensuplarını da dikkate alarak iki önemli delil zikretmiştir. Bunları apaçık deliller ve aksi iddia edilemeyen haber olarak ifade etmiştir. Câhız akıl ve haberin her ikisine de bu meseleyi anlamada önemli bir yer vermiştir.⁸⁶¹

Câhız, *Hucecü'n-nübüvve* eserinde Hz. Peygamber'in peygamberliğini kanıtlamakla birlikte toplumsal düzeni sağlama noktasında Peygamber'e işlev yüklememiştir. Müellif toplumsal düzeni fitrat ile ilişkilendirmektedir. Câhız nazarında, Allah insana dünya maslahatını sağlama ve dinin yönelttiği ilkeleri vermiştir. Bu

⁸⁵⁸ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 56.

⁸⁵⁹ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 57.

⁸⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 296; II, 398, 412, 436; III, 79, 248, 361; IV, 81, 84, 127, 128; V, 278. Buhâri, "Menâkıb", 18, "Tefsir", 17\5, Müslim, "İman", 327.

⁸⁶¹ Câhız, *Resâil*, s. 128-129.

noktaya işaret eden Câhız toplumun düzenini sağlama hususunda peygamberin getirdiği kuralların değil, insan fitratının etkili olduğunu söylemiştir.⁸⁶²

Câhız nübüvvetin gerçekliğine insanî açıdan ve Allah açısından yaklaşmaktadır. İnsanî açıdan aklın ilahi emir ve yasakları bilmesi için nübüvvete ihtiyacı olduğuna dikkati çekmektedir. Akıl eşyanın bilgisine tümel olarak ulaşabilse de tafsilatını kavrayamayacaktır. Allah peygamberleri vasıtasıyla insanları uyarmış, ortaya koyduğu yaptırımlarla insan fitratına karşı akla destek çıkmıştır. Câhız insanların hayrına olan peygamber göndermenin O'na vacip olduğunu ifade etmiştir. Müellif akla verdiği öneme rağmen insanların bilgi edinme vasıtalarının sınırlılığı ve fitratlarının kendi menfaatlerine olan şeye yönelmesi sebebiyle aklın tüm sorunları çözmede yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında Câhız Peygamberin tanınması için aklı ölçülerin gerekli olduğunun altını çizmiştir. Bir erken dönem müellifi olarak Câhız'ın nübüvvet meselesini detaylıca kaleme alması dikkat çekicidir. Daha önce ele alınmayan bir nokta olan mütevâtir haber ve istidlal için esas olan akla vurgu yapması önemlidir.⁸⁶³

Mûcize konusuna değinen Câhız, Peygamberlerin desteklenmesi, bilinmesi için mûcizeyi gerekli görmektedir.⁸⁶⁴ Müellif mûcize konusunu, mûcize olarak nitelenebilmesi için gerekli olan şartları,⁸⁶⁵ Hz. Peygamber'e verilen mûcizeleri aklı ve hissi⁸⁶⁶ olarak sınıflandırarak ele almıştır. En önemli aklı delili ise Kur'ân-ı Kerîm olarak belirtmiştir.⁸⁶⁷

İmam Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'in, Menâkıbı'l-Ensâr kitabında Allah tarafından Peygamber gönderilmesi, ayın ikiye bölünmesi, mi'raç kıssası, Kitâbü'l-Menâkıb'da Peygamber'in hâtemü'n-nebiyyin olması, Mekke'deki müşriklerin Peygamber'den bir ayet istemeleri ve Peygamber'in ayın ikiye bölünmesini göstermesi, Peygamberlik mührü başlıkları altında nübüvvete dair hadisleri zikretmiştir.

Kütüb-ü Sitte müelliflerinden Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*'de nübüvvet ile ilgili, "Rasûlullah'ın tüm insanlığa peygamber olarak gönderilmesi ve diğer bütün dinlerin yürürlükten kaldırılması", Rasûlullah'ın semalara yürütülmesi ve beş vakit

⁸⁶² Câhız, "Huvecü'n-nübüvve", *Resâilu'l-Câhız*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411\1991, 3: 244-246.

⁸⁶³ Câhız, *er-Resâilü'l-keîmiyye*, 20-21.

⁸⁶⁴ Câhız, *a.g.e.*, III, s. 259.

⁸⁶⁵ Câhız, *a.g.e.*, III, 259, 264.

⁸⁶⁶ Câhız, *a.g.e.*, III, 259.

⁸⁶⁷ Câhız, *Resâil*, s. 153-155.

namazın farz kılınması”, “Sidretü’l-Müntehâ”, “Peygamber’in mi’raç gecesi Rabbini görüp görmediği meselesi” başlıklarını açmıştır.

Dârimî *es-Sünen*’in mukaddime bölümünde Peygamber (s.a.v.)’in özellikleri,⁸⁶⁸ eski mukaddes kitaplarda Hz. Muhammed’in geleceğinin haber verilmesi,⁸⁶⁹ kâhinlerin ve cinlerin verdiği bazı haberler,⁸⁷⁰ doğum öncesi ve doğumda gerçekleştiği ileri sürülen mûcizevî olaylar. Bunun yanında Kur’ân’ı-Kerim’in icaz yönü nübüvveti ispat için kullanılmıştır. Hissî mûcizeler olan, hurma kütüğünün inlemesi,⁸⁷¹ Parmaklarının arasından suyun fışkırması,⁸⁷² yemeğin bereketlenmesi,⁸⁷³ ölümlerin konuşması,⁸⁷⁴ gökten yiyecek inmesi⁸⁷⁵ de nübüvvetin ispatı için değindiği olaylardır.

Ahmed b. Hanbel *el-Müsned* adlı eserinde nübüvvetin imkânı üzerinde durmamıştır. Peygamberlerin tafdili ve mûcizenin nübüvvete delaleti dışında nübüvvet meselelerini ele almamıştır.⁸⁷⁶ Nitekim ilk dönemde nübüvvetin imkânı veya genel olarak nübüvvetle ilgili bir görüş ayrılığı bulunmamakta ve naslarda yer alan bilgilerle iktifâ edilmekteydi. Nübüvvetin ispatında mûcize kavramı Ahmed b. Hanbel tarafından kullanıldığı ile ilgili rivayetler bulunmaktadır.⁸⁷⁷

Ali b. Rabben et-Taberî, Hz. Peygamber’in nübüvvetini ilk olarak içeriği ve nübüvvet geleneği arasındaki yerini ele alarak değerlendirmiştir. Müellife göre Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği ilk esas olan tevhid ve diğer tüm esaslar peygamberlerin davet ettiği şeylerdir.⁸⁷⁸ Taberî’ye göre Hz. Peygamber’in nübüvvetine karşı ortaya çıkan eleştirilerin dört ana nedeni vardır: kuşku, gururuna yedirememe, taklit, düzeysizlik. Taberî nübüvvet savunmasını Kur’ân’ın haber değeri ve dilsel özellikleri üzerine inşa etmekle birlikte birtakım delaletlerden de faydalanmıştır. Bu delaletler: Hz. Muhammed’in şahsiyeti, ilahi hitabın muhtevası, gaybdan haber veren Kur’ân ayetleri, geçmişte meydana gelmiş ve Ehl-i kitab’ın bilgisiyle örtüşen kıssalar, Hz. Peygamber’in

⁸⁶⁸ Dârimî, *Sünen*, 1\ 1.

⁸⁶⁹ *a.g.e.*, 1\2.

⁸⁷⁰ *a.g.e.*, 1\4.

⁸⁷¹ *a.g.e.*, 1\6.

⁸⁷² *a.g.e.*, 1\5.

⁸⁷³ *a.g.e.*, 1\7.

⁸⁷⁴ *a.g.e.*, 1\11.

⁸⁷⁵ *a.g.e.*, 1\9.

⁸⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Akîde*, Dimeşk, 1988, s. 125-126.

⁸⁷⁷ Naim el-Hımsî, *Târîhu fikreti i ‘câzi’l-Kur’ân Münzü’l-bi ‘seti’n-Nebeviyye Hatta Asrina’l-Hadiri*, Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1980, 7.

⁸⁷⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *Kitâbü’t-tevhîd ve isbat-ı nübüvveti’n-Nebiy*, Mısır: Matbaatu Muktedif, 1923\1342, s. 21-22

davetinin diğer peygamberlerin çağrısıyla ortak olması, İlâhî buyrukların değeri, Yahudi ve Nasârâ'nın inançlarına dair tespitlere yer verilmesi, isrâ olayı, Hz. Peygamber'in ümmi olması.⁸⁷⁹

Zeydî müellif Hâdî İlelhak nübüvvetin ispatı mahiyetinde müstakil olarak risâleler kaleme alan ilk kişi olması hasebiyle oldukça önemlidir. Müellif nübüvvetin aklî olarak gerekliliğini vurgulamıştır. Peygamber gönderilmesinin hikmeti ve gereği bağlamında ise, akıl yoluyla bilinemeyecek naklî hususların ancak tebliğ yoluyla bilinebileceğini örnek göstermiştir. Müellif mucize konusuna da değinmiş, Allah'ın bu şekilde peygamberlerin peygamberliğine delil getirdiğini ortaya koymuştur.⁸⁸⁰ Ayrıca belirtmeliyiz ki Hâdî İlelhak Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispata girişmiştir. Burada özellikle Kur'an'ın Hz. Muhammed'in nübüvvetine dair en büyük delil olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸¹ Hâdî İlelhak'ın nübüvvetin gerekliliğine dair mantıksal çıkarım yapması, peygambere vâsîliği ve imamet meselesini de nübüvvetin ispatıyla temellendirmesi kendisinin ayırıcı bir özelliği olarak zikredilebilir.⁸⁸²

Hicrî ilk üç asırda Mu'tezilî alimlerin nübüvvet hakkında görüşlerini toparlayacak olursak nübüvvetin imkanını, "Adalet", "Salah-Aslah", "Hüsn-Kubh" ilkelerine göre yorumladıkları görülmektedir. Öte yandan Şîî müellifler de Mu'tezile'ye paralel görüşler ortaya koymuşlardır. Şîa'nın Mu'tezile'den ayrılan yönü ise, nübüvvet müessesesini imâmetle kıyaslaması, nübüvveti imâmetin bir parçası görmesidir. Şîî âlimler, Allah'ın rahmeti ve lütfunun bir gereği olarak nübüvvetin vâcip olduğunu ifade etmişlerdir. Şîî alim Ressî nazarında mucize olmadan peygamberin peygamberliği bilinemeyecektir. Müellif "Ma'rifetü'l-Enbiya" başlıklı bölümde Hristiyanların ve Müşebbihe'nin nübüvvete yönelik inançlarını eleştirmiştir. Hz. Musa'nın nübüvvetini mucizeleri ile kavrayan Yahudilerin Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini de aynı şekilde kabul etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁸³

Geleneksel kelâm literatüründe peygamberlik konusu daha çok ispat üzerinde yoğunlaşmaktadır. İspat ameliyesi ise, insan aklının toplumsal, bireysel veya şerî alana

⁸⁷⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Din ve'd-devle fî isbat-ı nübüvvet-i Muhammed*, thk. A. Abdurrahîm es-Sâyic, Kahire, 2005, ss. 182-187.

⁸⁸⁰ Hâdî İlelhak, *Mecmûu Resâil*, s. 556-557; *Cevâbu mes'ele'ti'n-nübüvve ve'l-imâme*, s. 429-430.

⁸⁸¹ A.g.e., s. 427.

⁸⁸² Hâdî İlelhak, *Mes'ele'tü'n-nübüvve*, s. 430-432.

⁸⁸³ Ressî, *el-Usûlü's-semaniyye*, thk. Abdullah b. Hammâd el-Izzî, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, 2001, 53-58.

dair kavrama yetersizliği üzerine kuruludur. Nitekim akıl genel itibari ile iyi, kötü hakkında yargılara varsa da ayrıntılara vakıf olamayacaktır. Dolayısıyla müellifler aklın kavrama alanını peygamberlik söz konusu olduğunda sınırlandırmışlardır.⁸⁸⁴ Müellifler eserlerinde nübüvvet inancını inkâr edenlere karşı temellendirmek ve yöneltilecek eleştirileri cevaplamışlardır. Genel itibarıyla nübüvvet konusu, nübüvvetin kapsamı, mahiyeti, imkânı, gerekliliği, ispatı, vehbî olması, peygamberin sıfatları, mucizeleri ve sona ermesi bağlamında incelenmiştir. Bu konulardan nübüvvetin vehbî olması konusu sınırlı bir yer tutmuştur.

Hatm-i nübüvvet meselesi erken dönemden itibaren nübüvvet bahsinde ele alınmış ve zârûrât-ı dîniyye içinde zikredilmiştir. Yalnız hatm-i nübüvvet kapsamında zikretmeliyiz ki Şîî gelenekte Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu kabul edilmiş olmasına rağmen Hz. Peygamber'in pek çok özelliğinin imamlarda da bulunduğu iddia edilmesi oldukça sıkıntılı bir yaklaşıma yol açmıştır.⁸⁸⁵

Selef âlimleri diğer akîde meselelerinde olduğu gibi nübüvvet meselesi karşısında da lafızcı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Nübüvvetin ispatı daha çok aklın kapsama alanının eksikliğinden yola çıkılarak temellendirilmiştir. Selef bilginleri nazarında akıl ile bilebileceğimiz gerçekler din tarafından sabit olmadıkça herhangi bir anlam ifade etmeyeceği üzerinde durulmuştur. Bilhassa aklın sem'îyyât meselelerinde ve Allah'ın esmâ, sıfat ve fiillerini bilmekte aciz kalacağını vurgulamışlardır. İnsanın aciz kaldığı hususlarda aczini gidermesi için Peygamber gönderilmesinin Allah'ın hikmeti gereği zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda iyilik ve kötülüğün ayırt edilmesinde yalnızca Peygamberlerin öncü olacağı vurgulanmıştır. Nübüvvet ile ilgili olarak ilk ele alınan mesele peygamberlerin ismeti olmuştur. Aynı zamanda nübüvvetin kurumsal yönüne dikkat çeken ilk müellif de Ebû Hanîfe'dir.

İlk dönem akâid risâlelerinde nübüvvet ile ilgili yalnız birkaç satırlık malumat bulunmaktadır. Bunları dışarıda tutacak olursak nübüvvet konusunun sonraki dönemde ciddi bir şekilde ele alındığını söyleyebiliriz. Sonraki dönem kelam eserlerinde Berâhime, Sümeniyye fırkaları ve İbnü'r-Râvendî ve Ebû Bekir er-Râzî (ö.

⁸⁸⁴ Çağfer Karadaş, “İsbât-ı Nübüvvet ve Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği Adlı Eser Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 1, s.1, yıl: 2003, s. 153.

⁸⁸⁵ Mehmet Bulğen, “Mûcize ve Hatm-i Nübüvvet”, *Hiz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı, (Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri)*, Gaziantep Üniversitesi Havra Kültür Merkezi, 17-19 Ekim 2014., s. 278.

313/9259)'ye karşı nübüvvet kurumunun gerekli olup muhal olmadığı, dışarıda ise Yahudi ve Hıristiyanlar muhatap alınarak Hz. Muhammed'in peygamberliğinin savunusu yapılmıştır. Nübüvvet çerçevesinde ortaya konulan düşünceler her mezhebin kendi anlayış sistemine göre şekillenmiştir.

3. İnsan Fiilleri

3. 1. İnsan Fiilleri ile İlgili Meseleler

İnsan fiilleri meselesi ilk dönemlerden itibaren tartışılan bir mesele olmuştur. Allah - insan -âlem arasındaki ilişki düzleminde incelenen mesele hicrî ilk üç asırda konuşulan, üzerine metinler, reddiyeler yazılan en temel meselelerdendir. Erken döneme dair kaynak yetersizliğine rağmen insan fiilleri bağlamında yazılan pek çok klasik metin günümüze ulaşmıştır. Ayrıca hadis literatüründe insan fiilleri ile ilgili pek çok rivayet bulunduğunu ve klasik tefsir kaynaklarında insan fiilleri meselesine ayetler bağlamında yer verildiğini görmekteyiz.

3. 1. 1. Kaza ve Kader

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'te "Kader hakkında ilk konuşanın zikri" başlığı altında Ali el-Esvarî (ö. 240/854)'nin ve onu takip eden Ma'bed b. Abdillâh b. Ukeym el-Cühenî (ö. 83/702)'nin kader ve hakkında ilk konuşan kimseler olduğunu zikretmiştir. Hasan el-Basrî'nin tefsirle ilgili rivayetlerini kendisinden öğrendiğimiz Amr b. Ubeyd'in *Kitabu'r-Red 'ale'l-Kaderiyye* isimli bir eseri olduğu nakledilir.⁸⁸⁶ Müellif hadis âlimlerince kaderi reddettiğinden dolayı sika olarak kabul görmemiştir.⁸⁸⁷ Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'ın insan fiilleriyle ilgili yazdığı eserleri İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* eserinde nakledilmiştir. *Kitabü'r-Red 'ale'l-Kaderiyye ve'l-Mücbire, Kitabu'l-mahluk 'ala Hafz el-Ferd, Kitabü'r-red 'ale'n-Nazzâm fî tecvizi'l-kudreti 'ale'z-zulm, Kitabü'l-istitâ'a* bu eserlerdendir.⁸⁸⁸ Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

İlk dönemde Hz. Peygamber'in kader konusunu tartışan sahâbelere "Siz bunlarla mı emrolundunuz."⁸⁸⁹ demesi bazı kimseler tarafından kader ile ilgili münakaşa etmenin doğru olmadığı şeklinde anlaşılmıştır. Buna göre kader meselesi insan aklının bütünüyle idrak edemediği meselelerden biridir. Bundan dolayı Efendimiz kadere iman ile iktifa

⁸⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 203.

⁸⁸⁷ Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, İstanbul: 1991, c. III, s. 94.

⁸⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 204.

⁸⁸⁹ Tirmîzî, "Kader", 3.

etmemizi emretmiş, kader ile ilgili konuşmayı yasaklamıştır. Kader meselesi iman hususlarından biri olduğu için münakaşaya çekilmeden öğrenme maksatlı konuşulmasında bir beis yoktur.

Sahâbîlerin hepsinin kader hakkında aynı düşünmediğini ifade etmeliyiz. Peygamber efendimizi gören son sahâbîler henüz hayattayken siyasî, fikrî ihtilâflara bağlı olarak ekolleşmeler ortaya çıkmış, ilk asrın sonuna doğru her grup kendi düşüncesini Hz. Peygamber'e onaylatma, hadisleri düşüncesini destekleme amacıyla zikretmeye başlamışlardır. Kader meselesi sahâbe devrinden sonra da Müslümanların ilgisini çekmiş ve tartışma konusu olmuştur.

İlk dönem akâid konulu risâlelerin başında gelen Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sîre* eseri bir Hâricî tarafından Mürcie fırkasının görüşlerini eleştirmek için kaleme alınması açısından önem arz etmektedir. Bu noktada Hâricîlik ve Mürcie arasındaki tartışmaları görebileceğimiz bir eserdir. Müellif risâlesine Mürcie'nin "el-Fırkatü'l-Âhir (son ayrılık)" hakkında şahitlik yapmayı kabul etmelerine karşın, "el-Fırkatü'l-Ûla (ilk ayrılık)" hakkındaki hükmün ertelenmesi ve Allah'a havale edilmesi gerektiğini savunduklarından bahsederek başlamaktadır. Müellif risâle boyunca çeşitli aklı çıkarımlarda bulunarak Mürcie'nin düşüncelerini çürütmeye çalışmaktadır.⁸⁹⁰

Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin kaleme aldığı *er-Risâle fî reddi ala el-Kaderiyye* ve *Kitâbu'l-ircâ* kaderi inkâr edenlere karşı yazılmış ilk eserlerdir. Risâle Abdülmelik b. Mervân'ın ricasıyla yazılmıştır. Bu risâle ile *el-İrcâ* ilk dönem hakkında bilgi veren önemli kaynaklardandır. Nitekim Hasan el-Basrî ve Ömer b. Abdülazîz'in yazdığı risâleler birkaç yıl sonra kaleme alınmıştır.

er-Risâle fî reddi 'ale'l-Kaderiyye'de kaderci anlayışı savunanlarla, özgürlükçü tutuma sahip olanlar arasında farazi bir tartışma yürütülmüştür. Müellife göre insan fiilleri iyi veya kötü olsun Allah'ın iradesi ile gerçekleşir. Hanefiyye, Allah'ın iradesine vurgu yapan pek çok ayeti örnek göstererek insan fiillerinin Allah'ın müdahalesiyle meydana geldiğini savunur. İnsanların Allah'ın dilemesiyle dileyebileceklerini, O'nun dilemesi olmadan kulun iradesi ile ne söz ne de amel olarak O'na itaat edemeyeceklerini

⁸⁹⁰ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvan'ın *es-Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXV, s. 469-475.

vurgulamıştır. Müellif cebrî kader anlayışını savunmuş insan fiillerinin kişinin özgür iradesiyle gerçekleştiğini savunanları eleştirmiştir.⁸⁹¹

Kitâbü'l-ircâ risâlesinin başında ise Kur'ân ve sünnetin değerinden bahsetmiş ardından Hz. Peygamber'in nübüvveti ile insanların uyarıldıklarını ifade etmiştir. Müellif es-Sebeyye el-Mütemenniye'den bahsetmiş bu kimselerin insanları günahlarıyla itham ederken kendilerinin günaha düştüğünün altını çizmiştir. Sebeyye grubunu eleştiren müellif Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in tartışma dışında kalması gerektiğini savunmaktadır. Sebeyye grubunun Peygamber (s.a.v.)'in Kur'ân'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia ettiklerini zikretmiştir.⁸⁹²

Kader konusunda Ömer b. Abdülazîz'in *er-Risâle fi'r-Red 'ale'l-Kaderiyye*⁸⁹³ eserini Kaderi yalanlayan Allah'ın dini ve Peygamber'in sünnetini karalayanlara karşı yazdığını belirtmiştir. Risâlede sünnete tabi olmanın öneminden bahsedilmiştir. Ömer b. Abdülazîz kaderin yalnızca kolaylık, nimet, bolluk için geçerli olup amellerin bundan beri olduğunu iddia edenler eleştirmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın ilim sıfatına vurgu yaparak bu konuda Peygamber'in kulun yapmış olduğu şeylerin bitmiş olan şeyler olduğu sözüne dikkat çekmiştir. Bir fiilin vukuundan sonra o fiilden Allah'ın âlim olduğunu "İlim yaratmadan sonradır." iddia edenlere karşı cevabını ayetlerle serdetmiştir. Risâlede Ömer b. Abdülazîz muhatab aldığı kimselerin Allah'ın ilminin mahlukat üzerinde vuku bulmasını haksızlık olarak nitelendirdiklerini belirtmiştir. Risâle, erken dönemde kaleme alındığı için sistematik yönden eksiktir. Muhatabın görüşlerini ele alıp eleştiren müellif düşüncelerini ayet ve hadislerle destekleyerek cedelci bir üslup kullanmıştır.

Kadere dair elimizdeki ilk kaynaklardan biri de Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı risâledir.⁸⁹⁴ Emevî halifesi kader hakkında kendisinden farklı bir şekilde düşünen Hasan el-Basrî'ye düşüncelerini açıklaması için bir mektup yazmasını

⁸⁹¹ Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *er-Risâletü fi Reddi 'ale'l-Kaderiyye*, thk. Josef Van Ess, 1.Baskı, Beyrut: Me'hedu el'Almaniyyi lil ebhasü'Şerkiyye, 1977.

⁸⁹² Sönmez Kutlu, *İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ*, 324-328.; Josef Van Ess, *Das Kitâbü'l-Irgâ des Hasan b. Muhammed b. el-Hanafiyye*, Arabica XXIII (1974), 20-52.

⁸⁹³ Ömer b. Abdülazîz, *er-Risâle fi'r-reddi 'ale'l-Kaderiyye*, thk. Josef Van Ess, Çev. Cemalettin Erdemci, "Bidâyetu ilm-i Kelâm fi'l-İslâm", Beyrut: 1997, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, s. 2.

⁸⁹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 202.

istemıştır. Risâlede⁸⁹⁵ Hasan el-Basrî, Allah'ın ezeli bilgisi ve kader hakkında Kur'ân'dan ayetlere atıf yaparak insanın ahlâkî sorumluluğunu ortaya koymuştur. Hasan el-Basrî'nin kendisinin selefi olan sahâbenin bu konuda ittifak ettiklerini ve gündeme getirmekten çekindiklerini ifade etmiştir. Hasan el-Basrî'nin risâlesinde, Allah'ın karar ve takdirinin olmadığını, O'nun emirlerinin olduğunu ifade etmesi dikkat çekmektedir. Oysa Kur'ân'daki pek çok ayet bu ifadeyle çelişmektedir. Müellif insan fiillerinin önceden belirlendiği inancına karşı samimi bir dini itiraz sunmuştur. Nitekim bu fikir ilahi adaletle çelişmekte ve insanın ahlâkî üzerinde ters bir etki oluşturmaktadır.

Hasan el-Basrî kader konusunda konuşmuş olmasından dolayı selef hadis uleması tarafından eleştirilmiştir. Müellifin kader konusundaki görüşleri ondan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.⁸⁹⁶ Şehristânî (ö. 548/1153), özellikle müellifin bu risâlesinin Vâsıl b. Ata'ya ait olduğunu böylelikle onun Selef ulemasına muhalefet etmediğini ortaya koymuş olmaktadır.⁸⁹⁷

İlk dönem Mu'tezilî âlimlerden Vâsıl b. Ata'nın eserleri ulaşmamakla birlikte kader ve insan fiilleri konusundaki fikirlerini Şehristânî'den öğrenmekteyiz. Vâsıl b. Ata, insanın fiillerini hareketler, sükûn, dayanma, nazar, bilme olarak ifade etmiştir.⁸⁹⁸ Vâsıl b. Atâ'ya nisbet edilen kitaplardan biri *Kitâbü't-tevhîd*'dir. Bu eserde insanın fiilleri ile ilgili görüş bildirmiş olabilir.

Kader meselesinin yoğun bir şekilde tartışıldığı bir dönemde yaşayan Ebû Hanîfe, kader inancıyla Allah'ın irade ve kudretine vurgu yapmıştır.⁸⁹⁹ Ebû Hanîfe tevhidin aslı ve sahih bir itikad için kadere İmanın zorunlu olduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁰ Müellif *el-Fıkhü'l-ebsat*'ta iman hakkında beyan sunarken kimsenin kendi amelini tek başına yaratamayacağını ifade etmiş buna İmanı da önemli bir esas olarak zikretmiştir.⁹⁰¹ Ebû Hanîfe kader mevzusunu Allah'ın istemesi, emretmesi ve rıza göstermesi bağlamında ele almakta, Allah'ın emrettiği bir şeyi yaratmamış veya emretmediği bir şeyi de yaratmış olabileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde rıza

⁸⁹⁵ Bu mektup Helmut Ritter tarafından *Der İslâm*, c. I, 1933, s. 1-83'de *Studien zur Islâmischen Frömmigkeit I*, Hasan el-Basrî, makalesinin 67-83 sayfaları arasında yer verilmiştir.

⁸⁹⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 40, 59.

⁸⁹⁷ *A.g.e.*, s. 59.

⁸⁹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 59.

⁸⁹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, nşr. Mustafa Öz, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992, s. 72.

⁹⁰⁰ *A.g.e.*, s. 1.

⁹⁰¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebsat*, s. 35.

göstermek ve dilemek de farklı şeylerdir. Nitekim Allah hem hayrın hem de şerrin yaratıcısıdır. Küfre rızası olmasa dahi onu yaratabilir. Kulun fiili işlemesi için gerekli olan “istitâat” kula verilmiş ancak onunla günahın işlenmesine Allah’ın rızası yoktur. Müellif istitâatin fiil ile birlikte olduğunu zikretmiştir.⁹⁰² Kaderin ezelde Levh-i Mahfuz’da yazılı olmasının kulun üzerinde cibrî bir etkisinin olmadığını, sebeplere bağlı\kesbî olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰³ Müellif kaza, kader ve dilemenin Allah’ın vâkıf olunamayan sıfatlarından olduğunu zikretmiştir. Ebû Hanîfe’de kader konusunda Mu‘tezile karşısında Ehl-i sünnet düşüncesini ilk oluşturan kişi olduğunu görmekteyiz.

Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemi de dikkate aldığımızda, karşı karşıya kaldığı Mutezilî tutumun önüne geçmek niyetiyle Sünnî görüşü tepkisel bir üslupla ortaya koymuştur. Ebû Hanîfe meseleyi insan fiilleri ekseninde incelese de meşîet kavramını ayetler çerçevesinde ele alarak Allah’ın zâtî sıfatları, iradesi kudretinin mutlaklığı ile değerlendirmiştir.

İlk dönem İbâzî âlimlerden Rebi’ b. Habîb el-Câmiu’s-sahîh adlı eserinde kaza ve kadere imanı temel inanç esaslarından saydığını belirtmiştir. Müellif söz konusu eserde “Bâbun fi’l-Kader ve’l-Hazer ve’t-Tetayyür” başlığı altında kadere imanı vurgulayan pek çok hadis zikretmiştir.⁹⁰⁴ Müellif eserin son iki cüzünde Cebriyyeyi andıran bir tutumla meseleyi açıklarken yer yer insanın özgürlüğüne vurgu yapan hadislere de değinmiştir. Genel itibariyle İbâzî tutum Allah’ın bir şeyi yapmak mecburiyetinde görülmesine karşı çıkmış, adalet kavramını Allah’ın mülkünde dilediğince hükmetmesi olarak yorumlamıştır.

İmam Şâfiî’nin *Fıkh-ı ekber* eserinde insan fiilleri dahilindeki kesb görüşü kendisinden sonra teşekkül eden Eş‘arî’liğin öne sürdüğü görüşüne göre daha açıktır. Şâfiî’nin risâlesinde yer alan “kul, kesb ettiği şeylerde güç sahibidir, o şeyleri mecburiyet altında değil, hür iradesiyle yapar” ifadesi kendisinin bu konudaki görüşünü ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.⁹⁰⁵ Ebû Hanîfe imâmet mevzuuna girmezken Şâfiî bu konuyu da açıklamıştır. O’na göre Rasûlullah’tan sonra hak imam Ebû Bekir (r.a.)’dır. Buna delil öne süren Şâfiî, bir dönemde tek bir imam olması gerektiğini ileri sürmüştür.

⁹⁰² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 55.

⁹⁰³ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 54.

⁹⁰⁴ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiu’s-sahîh*, 12 (no. 73), (1/22)

⁹⁰⁵ Şâfiî, *el-Fıkhü’l-ekber*, s.35.

Dırâr bin Amr, *Kitâbü't-tahrîş* eserinde insan fiilleri konusuna değinmiş ve kesb kavramını ilk defa kullananlardan biri olmuştur. Müellif cebrî tutumu gösteren grubun insan iradesini yok saydıklarını ve insan iradesine vurgu yapan pek çok ayeti hükümsüz kıldıklarını ifade etmiştir.⁹⁰⁶ Dırâr b. Amr dini gruplaşmalar ile ilgili bir tespitte bulunmuştur. Aynı fikirlerin farklı gruplar tarafından kabul gördüğünü belirtmesi mezhepler arasında keskin bir ayrım olmadığını vurgulaması önemlidir. Nitekim müellife göre farklı gruplar arasında kaderî düşüncüyü vurgulayan ve kulun ancak yaptığı eylemleri sonucunda cezalandırılacağını belirten kimseler vardır.⁹⁰⁷ Aşırılığa karşı çıkan müellif, Kaderî tutumu savunanların bu ümmetin Mecûsîleri olduğu şeklinde itham edilmesini oldukça yanlış bir tutum olarak bulur.⁹⁰⁸

İbn Kuteybe *el-İhtilâf fi'l-lafz* eserinde Cehmiyye ile Cebriyye'nin kulun fiilleri konusunda iki ucu temsil ettiğini belirtmiştir.⁹⁰⁹ Müellif kader hakkında konuşmanın güneş ışınlarına bakmak gibi olduğunu ifade ederek teşbihte bulunmuştur. İbn Kuteybe kıyasa başvurmalarından dolayı Kaderiyye mezhebini eleştirmiştir. Nitekim Kaderiyye kıyas ile ayet ve hadisleri te'vil etmektedir. Kaderiyye'nin te'vil yaparken düştükleri hatayı tevil ettikleri ayetleri ele alarak izah etmiştir. İbn Kuteybe'nin Kaderiyye'nin tevil ettikleri ayetlerin hatalarına değinirken özellikle Arap diliyle yanlışlıklarını zikretmesi dikkat çekicidir. İbn Kuteybe'nin ele aldığı ayetlerdeki ana mesele küllî-cüz'î irade meselesidir.⁹¹⁰ İbn Kuteybe mesele ile ilgili Arap dili kâidelerini zikretmiştir. Müellif eserini kelâmî bir üslup ile kaleme almıştır.

Mu'tezilî âlim Nazzâm, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'ine göre insan fiilleri ile ilgili risâleler kaleme almıştır. Eserleri günümüze ulaşmamış olmasına rağmen konumuzla ilgili olarak zikrolunan eserler; *Kitâbü'l-kader*, *Kitâbü'l-mahluk 'ale'l-Mücbire*, *Kitâbü'l-müsteti*, *Kitâb fi'l-adl*, *Kitâbu halki's-şey*.⁹¹¹ Nazzâm kulların fiilleri ile ilgili olarak Şehristânî'nin naklettiğine göre, Allah'ın kulların fiillerini irade etmesinden kasıt Allah'ın emretmesi ve nehyetmesidir. İnsanın nefis ve ruhtan meydana geldiğini ifade etmiş ruhun kuvveti, istitâati, hayatı ve iradesinin olduğunu

⁹⁰⁶ Dırâr b. Amr, *Kitâbü't-tahrîş*, thk. Hüseyin Hansu, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014, s. 81-82.

⁹⁰⁷ Dırâr b. Amr, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁰⁸ Dırâr b. Amr, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁹⁰⁹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 19-20.

⁹¹⁰ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 12*18.

⁹¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 206.

belirtmiştir.⁹¹² Bunun dışında Nazzâm'ın insan eylemlerinin tamamını hareket ve sükûn olarak ifadesi müvelled fiiller için tafra teorisinin⁹¹³ ortaya konmasında etkili olmuştur.

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'te Basra Mu'tezilesi âlimlerinden Ebû'l-Huzeyl Allâf'ın kelâmın dakik konularıyla ilgili kaleme aldığı eserlerinden bahsetmektedir. Buna göre İbnü'n-Nedîm, Allâf'a insan fiilleriyle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlı olabileceğini düşündüğümüz pek çok eser nisbet etmiştir. Bunlar; *Kitâbu sıfatullahi bi'l-adl ve nefyü'l-kabîh*, *Kitâbu mesâil fi'l-harekât ve gayruha*, *Kitab 'ale'n-Nazzâm fi halki's-şey*, *Kitâb 'ala Dırâr*, ve *Cehm ve Ebî Hanîfe ve Hafş fi'l-mahluk*, *Kitâbu'l-cevâhir ve'l-araz* vd.⁹¹⁴ Allâf, Şehristânî'nin ifadesine göre insanın fiillerini kalbin ve organların fiilleri olarak ikiye ayırmıştır ki bu düşünce Wolfson'un *Kelâm Felsefeleri* eserinde belirttiği üzere Aristo'dan alınıp aynen uygulanmış bir teoridir.⁹¹⁵ Ebû'l-Huzeyl insan özgürlüğü meselesini daha çok cevher-araz teorisinin üzerine bina etmiştir. Ebû'l-Huzeyl'in bu ayrımı ifade etmesi insanın kudret olmadan kalbin fiilinin olamayacağına olan vurgusu kişinin cebir altında sorumluluğunun kalkmasına işaret olarak alınabilir.

Şîî alimlerden Ressî, kaza ve kader konusunda müstakil risâle kaleme almıştır. Ressî kader konusunda nâzil olan ayetlerden müteşabih olanları muhkem olanlara hamletmiştir. Bu şekilde ayetleri yorumlayan Ressî, Allah'ın adil, rahmetli ve ihsan sahibi olması noktalarının üzerinde dikkatle durmuştur. Ayrıca Allah'ın itaati emretmesi ve kötülüğü yasaklaması da Ressî'nin kader ve irade hususlarında vurguladığı noktalardandır.⁹¹⁶

Kütüb-ü Sitte müelliflerinden Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'inde Kader kitabı adında başlık açmış ve kadere dair çeşitli rivayetler zikretmiştir. Bu kitapta on altı bab zikreden müellif, Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığına,⁹¹⁷ hidâyete erdirenin yalnızca Allah olduğuna,⁹¹⁸ Allah'ın kaderinin hak olduğuna O'nun yazmadığı bir şeyin bize ulaşmayacağına⁹¹⁹ dair ayetleri serdetmiştir. Müellifin zikrettiği bablar arasında, Allah

⁹¹² Şehristani, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁹¹³ Bkz., İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 206.

⁹¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 204.

⁹¹⁵ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, s. 493.

⁹¹⁶ Ressî, *el-'Adl ve't-Tevhîd*, I, s. 604.

⁹¹⁷ el-İsra 17/60.

⁹¹⁸ el-A'raf 7/43.

⁹¹⁹ et-Tevbe 113/51.

onların ne yapacaklarını bilendir,⁹²⁰ Allah'ın ilmi üzere yazan kalem kurudu,⁹²¹ ameller sonlarına göredir,⁹²² yapılan nezrin ancak kadere götürüp atması,⁹²³ masum olan ancak Allah'ın masum kıldığı kimsedir,⁹²⁴ Âdem ile Musa Peygamberlerin Allah huzurunda birbirlerine karşı hüccet getirip çekişmeleri,⁹²⁵ Allah'ın verdiği mani olabilecek hiç yok,⁹²⁶ zorluğa meşakkate ve kazanın kötüsüne erişmekten Allah'a sığınan kimse,⁹²⁷ Allah kişi ile kalbi arasına girer,⁹²⁸ başlıkları bulunmaktadır.

Hadis külliyatı müelliflerinden Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*'inin Kader kitabında İnsanın anne karnında yaratılmasının keyfiyeti, rızkının, ecelinin, amelinin, şekavet ve saadetinin yazılması,⁹²⁹ Âdem ile Musa'nın münakaşası,⁹³⁰ Allah Teala'nın kalpleri nasıl dilerse o şekle çevireceği,⁹³¹ Her şeyin kaderle olduğu,⁹³² Âdemoğluna zina ve başka şeylerden nasibinin takdir olunması,⁹³³ Her doğan fitrat üzere doğar hadisinin manası ve ölen küffar çocuklarıyla Müslüman çocukların hükmü,⁹³⁴ Ecel, rızık ve başka şeylerin haklarında geçen kaderden ziyade ve eksik olamayacaklarını beyan,⁹³⁵ Kuvveti emir aczi terk, Allah'tan istiâne ve miktarları Allah'a tefvîz,⁹³⁶ babları ile kadere dair çeşitli rivayetleri zikretmiştir.

İbn Mâce *es-Sünen*'in Mukaddime kısmında kader hakkında bir bab zikretmiştir.⁹³⁷ Öncelikle anne karnında kulun kaderinin yazılması hadisi zikredilmiştir. Müellif kadere iman yanında ameli de bırakmamak gerektiğine dair hadisler zikretmiştir. Daha sonra Âdem ile Mûsa'nın münakaşasına değinmiştir. Kader hakkında konuşan kimsenin bu konuşmasından ötürü sorumlu olacağı belirtilmiştir.

⁹²⁰ Buhârî, *Sahîh*, 82\3.

⁹²¹ A.g.e., 82\2.

⁹²² A.g.e., 82\5.

⁹²³ A.g.e., 82\6.

⁹²⁴ A.g.e., 82\8.

⁹²⁵ A.g.e., 82\11.

⁹²⁶ A.g.e., 82\12.

⁹²⁷ A.g.e., 82\13.

⁹²⁸ A.g.e., 82\14.

⁹²⁹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, 47\1.

⁹³⁰ A.g.e., 47\2.

⁹³¹ A.g.e., 47\3.

⁹³² A.g.e., 47\4.

⁹³³ A.g.e., 47\5.

⁹³⁴ A.g.e., 47\5.

⁹³⁵ A.g.e., 47\7.

⁹³⁶ A.g.e., 47\8.

⁹³⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, 1\10.

İlk dönem Ehl-i hadîs âlimlerinden Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* risâlesinde, kader ile bağlantılı olarak Allah'ın ezelî ilmini vurgulamıştır. Allah'ın ilminin müşahede ve nazarla olacağı düşüncesi Allah'ın kitabını inkâr olup Allah'ın ilmiyle kulun ilmini eşitlemek olacaktır ki bu düşünce Cehmiyye'nin küfre düşmesine sebep olmuştur. Allah'ın ilminin fiil vuku olmadan önce olduğunu zikrederek bu konuda Cehmiyye'ye karşı çıkmıştır.⁹³⁸ Çeşitli rivayetler zikrederek Cehmiyye'yi tekfir etmiştir.⁹³⁹

Câhız, *Kitâbü'l-hayevân*'da, Mu'tezilî düşünceye eklemeler yapmıştır. Buna göre müellif, kulların iradesinden bahsederken hayvanların da ahiret gününde haşredileceğini ortaya koymuştur.⁹⁴⁰ Câhız istitâatın fiilden önce bulunduğu Hz. Süleyman-Sebe' melikesi kıssasında cinlerden bir İfritin “sen daha makamından kalkmadan önce ben onu sana getiririm.” ayetini delil olarak kullanmıştır. Müellif istitâatın sağlıklı ilişkisine değinerek korku, dilek gibi pek çok etken nedeniyle kişinin istitâat sahibi olmasının mecâzî olabileceğini zikretmiştir. Müellif fiilin oluşumunda insan doğası ve akli arasında bir ilişki kurarak ahlaken nefsin akla meyletmesinin sonucunda bilgelik ve esenliğe kavuşulacağını vurgulamıştır.⁹⁴¹

Kitâbü'l-Hayevân'da müellif, insan eylemlerinde tam bir rasyonalizm olamayacağını tab' görüşü çerçevesinde açıklamıştır. Coğrafi koşulların da insan tabiatı üzerinde etkisi olduğunu vurgulayan müellif nazarında kişi eylemlerinden tam olarak sorumlu tutulamayacak psikolojik veya devâî (muharrrik/motive edici) etkenlerle karşı karşıya olabilir. Bununla birlikte özgür iradenin bir denge halinde gerçekleşeceğini ve bir yanılsamadan ibaret olmadığını da vurgulamıştır.⁹⁴² Câhız, ayetlere işaret edilerek cebrî tutum sergileyenlere karşı çıkmış Allah'ın saptırması ayetini⁹⁴³ kişinin imanı kabul etmesi, Allah'ın kişinin göğsünü sıkıştırınca anlamak istememesi ve kişiyi İmandan uzaklaştırması olarak dikkate almıştır.

Salah-aslah meselesine değinen müellif kâinatta hayır ve şerrin bir arada bulunduğu dikkat çekmiştir. Hayır ve şer olarak gördüğümüz şeylerin âlemi tamamlayan parçalar olduğunu vurgulamıştır. Ancak âlemde görülen her şey Allah'a

⁹³⁸ Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 130-154.

⁹³⁹ A.g.e., s. 207-214.

⁹⁴⁰ Câhız, *Kitâbü'l-hayevân*, VII, 45.

⁹⁴¹ Câhız, “el-Mesâil ve'l-cevâbât fi'l-ma'rife”, *Resâilü'l-Câhız*, IV, 58-59.

⁹⁴² Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, IV, 88.

⁹⁴³ Şu'arâ' 26/99.

delil olma bakımından eşittir. Çocukların elem çekmesi meselesine de değinerek bunun Allah'ın değil tabiatın bir fiili olduğunun altını çizmiştir. Müellife göre çocukların cehennem ile cezalandırılması onların marifete sahip olmamalarındandır.⁹⁴⁴

Müellif irade ve gerçekleşen fiil arasındaki ilişkiye dikkat çekerek kişinin eylemlerinin Allah tarafından verilen ihtiyarın yanında, fiilin gerçekleşmesinde doğuştan gelen yeteneklerinin müdahil olduğunu göz önünde bulundurarak sevap/ceza bakımından özgür oluşuna vurgu yapılırken ihtiyar olmasına rağmen bazı eylemlerin gerçekleşmemesine dair beyan sunulmuştur.⁹⁴⁵

Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd* eserinde mihne dönemini başlatan halku'l-Kur'ân meselesine ve insanın fiillerine yer vermiştir. Müellif, Kur'ân ve sünnetten delil getirerek Ehl-i hadîsin görüşünü serdetmiştir. Buhârî nazarında kişinin hareketleri, sesi, yazı yazması, kazanç elde etmesi bile yaratılmıştır. Buhârî eserinin ilk babına kaderi destekleyen merfu rivayetlerle başlamıştır. Buhârî'nin sınırlı bir şekilde akıl yürütmeyi tercih ettiğini görmekteyiz. Müellif Cehmiyye, Kaderiyye ve Cebriyye'ye karşı çıkarak kulların fiillerinin yaratılmış olduğunu savunmuştur. Buhârî kulun fiili olan şeylere örnek vererek bunların mahluk olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴⁶

Hicri üçüncü asrın son âlimlerinden olan Tahâvî, *el-Akîde* adlı eserinde, kader mevzusunda derinliğine münakaşa etmeyi doğru bulmamıştır. Tahâvî kaderin aslının Allah katında sır olduğundan bahsetmiştir. Tahâvî kader hususunda tartışmaya dalmanın kişiyi tuğyana götürecek bir basamak olarak nitelemektedir. Kader konusunda kıyas, tartışma ve vesveseden kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁴⁷ Tahâvî kader meselesinde Allah'ın meşîet ve kazâsına değinmiştir. Levh-i Mahfuz'da yazılanların değiştirilemez oluşunun yanı sıra kul üzerinde zorlayıcı bir etkisinin bulunmadığı ifade edilmiştir.⁹⁴⁸ İstitâat konusuna değinen müellif fiilin gerçekleşmesi için gerekli güç olan fiille birlikte bulunan ve fiilin işlenmesine imkân bulunması olan fiilden önce bulunan istitâat olarak kelimeye iki anlam yüklemiştir.⁹⁴⁹ Müellif kulun fiilinin Allah'ın

⁹⁴⁴ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, IV, 82.

⁹⁴⁵ Joseph, Van Ess, "el-Câhız ve Erken Mu'tezile Kelâmı", çev. Mustafa Köse, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 2015, 209-220.

⁹⁴⁶ Buhârî, *Halku-ef'âli'l-ibâd*, s. 453, 454, 455, 459, 568, 350.

⁹⁴⁷ Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1992, s. 17.

⁹⁴⁸ A.g.e., s. 20.

⁹⁴⁹ A.g.e., s. 30.

yaratmasının yanında kulun kesbi ile gerçekleştiğini savunmakla birlikte kesb noktasında bir açıklama yapmamıştır.⁹⁵⁰

İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-sünne*'de, kader mevzusunu ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Öncelikle kadere iman ile giriş yapmış,⁹⁵¹ ardından, Hz. Âdem ile Hz. Musa'nın kaderle ilgili tartışmasına,⁹⁵² Hz. Ömer'in kader hakkındaki sorusuna,⁹⁵³ Hızır'ın öldürdüğü çocuğa,⁹⁵⁴ cennet ve cehennemliklerin anne karnında belli olmasına,⁹⁵⁵ Deccâl bahsine⁹⁵⁶ yer vermiştir. Ayrıntılarıyla bu konuları işledikten sonra müellif, kader hakkında konuşmanın Hz. Peygamber tarafından hoş görülmediğini rivayetlerle izah etmiş, mesele ile ilgili aklî çıkarımlarda bulunmanın faydasının olmayacağını ifade etmiştir.⁹⁵⁷

Üçüncü asrın son âlimlerinden Taberî, *et-Tebîr*'de, özgür irade meselesini üçüncü ihtilâf noktası olarak zikretmiştir. Müellife göre bu çerçevede ortaya çıkan gruplar, Kaderiyye, Cehm b. Safvân ve Ehli-isbat (Sünnîlik)'tir.⁹⁵⁸

Şiddet yanlısı üç halifenin ardından Mütevekkil kelâmî konuların ilim meclisi dışında konuşulmasını yasakladı. Böyle bir fetret döneminin ardından aktif olarak tartışmaların yaşandığı döneme nazaran Ehl-i sünnetin yorum ve münakaşaları yumuşamış, daha farklı görüşler öne sürmüşlerdir. İslâm düşüncesinde ilk dönemden itibaren âlimler ayetleri ve hadisleri dayanak alarak kaderin iman esaslarından olduğu hususunda icmâ etmişlerdir.⁹⁵⁹

İnsanın iradesinin mahiyeti erken dönemden itibaren tartışılan bir mesele olmuştur. Konuya ilişkin ilk yorumlar Mâbed el-Cühenî (ö. 83/702) ve Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738) tarafından dile getirilmiştir. Hasan el-Basrî'nin kaleme aldığı *Kader Risâlesi* insanın sorumluluğunu vurgulayan ilk sistematik metin olarak görülmektedir. Hasan el-Basrî'nin görüşleri daha önce söylenmemiş olması ve hâkim

⁹⁵⁰ A.g.e., s. 30.

⁹⁵¹ İbn Ebû Asım, *Kitâbü's-sünne*, I, m. 124-142.

⁹⁵² İbn Ebû Asım, a.g.e., s. 143.

⁹⁵³ İbn Ebû Asım, a.g.e., s. 176.

⁹⁵⁴ İbn Ebû Asım, a.g.e., s. 200.

⁹⁵⁵ İbn Ebû Asım, a.g.e., s. 181.

⁹⁵⁶ İbn Ebû Asım, a.g.e., s. 399, 415.

⁹⁵⁷ İbn Ebû Asım, a.g.e., s. 355, 415.

⁹⁵⁸ Taberî, *et-Tebîr*, s. 167-170.

⁹⁵⁹ *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 70. *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 301; Eş'arî, *el-İbâne*, nşr. Abbas Sabbağ, Beyrut; Dâru'n-Nefâis, s. 151.

siyasete aykırı olması hasebiyle tepki çekmiştir. Hasan el-Basrî risâlesinde konuyla ilgili kendisinden önce de birtakım fikirlerin ileri sürüldüğünü ifade etmiştir.

Sonraki yüzyılda Buhârî *Halku ef'âli'l- 'ibâd* eserinde insan fiillerini tartışmamış olmakla birlikte Allah'ın fiilleri ile insanın fiilleri ayrımını yapmıştır. Bu şekilde Buhârî, Kur'an'a ait görünen yaratılmış arazlar ile Allah'ın ilminin konusu olan yaratılmamış şey arasındaki ayrıma işaret etmiştir. Erken dönem müellifi olarak Buhârî'nin lafız-mana ayrımı yaparak konuya farklı bir şekilde yaklaştığını söyleyebiliriz.

Cebr ve tefviz dışında bir yaklaşım ile kesb kavramını Kur'an'dan mülhem kesb kavramıyla açıklayarak ilk kullanan kişi Ebû Hanîfe'dir. İlk asırda insanın fiillerinin cebir altında meydana geldiği yönündeki düşünceler yoğunlaşırken hicri ikinci asırda Mu'tezile tarafından insanın fiillerini hür iradesi ile işlediği iddia edilmiştir. Mu'tezilî âlim Hayyât, ayetlerden yola çıkarak tefviz doğrultusunda insan fiillerini Allah'ın yaratmadığını ifade etmiştir.

3. 1. 2. Hidâyet-Dalâlet

Hidâyet-dalâlet meselesi kaza- kader ve kulların fiilleri konusu kapsamında tartışılan temel meselelerden olmuştur. Hidâyet-dalâlet meselesi Allah'ın takdiri ile kulun iradesi arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı ile doğrudan ilgilidir. İlk dönemden günümüze ulaşan itikadî metinlerde oldukça ciddi bir şekilde tartışmalara konu olan insan fiilleri meselesi çerçevesinde çeşitli ayetler öne çıkarılarak mensubu olunan mezhebi eğilimi destekleme girişiminde bulunulmuş veya ayetleri yorumlama gayreti ile birbirlerinden farklı istikamette düşünceler ortaya konulmuştur.

Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *er-Risâle fi reddi ala el-Kaderiyye* risâlesinde hidâyetin Allah'ın tevfiğiyle olduğunu ifade etmiştir. Müellife göre delalette veya hidâyette olanlar kendi iradeleri ile kendileri için takdir edilen şeyin dışına çıkamazlar. Hanefiyye hidâyet-dalâlet anlayışını ispat maksadıyla pek çok ayetten delil getirmiştir. Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye *er-Risâle fi'r-red 'ale'l-Kaderiyye* eserinde Kaderiyye'nin cebir, hidâyet, dalâlet, insan iradesi konularındaki görüşlerini eleştirmiştir. Allah'ın mutlak meşîetini hidâyet ve dalâletin yalnız Allah'ın meşîeti ile gerçekleştirdiğini vurgulamıştır. Risâle Sünnî anlayışı naslar üzerinden ortaya koyması

açısından önemlidir. Erken dönemde hidâyet ve dalâlet tartışmaları büyük ölçüde naslar çerçevesinde devam etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in kadere dair risâlesinde hidâyet ve dalâlet tartışmalarının ilk nüvelerini göstermesi açısından Hz. Ömer'in sözlerine yer vermesi önemlidir. Hz. Ömer hidâyet ve dalâletle ilgili, apaçık dalâleti hidâyet zannıyla tercih etmenin hiçbir özrünün bulunmadığını ve kendisi için hidâyet sebeplerinin kapanmış olacağını bildirmiştir. Zamanla Emevî iktidarının politikasının etkisiyle Allah'ın ilim sıfatına ve kadere ilişkin yorumlarda ve kaderin Kur'ân ve sünnette yer aldığı şekliyle var olmadığı söylemler ortaya çıkmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in risâlesinde Sünnî bakışı görmek mümkündür. Ömer b. Abdülazîz risâlesinde kaderi inkâr edenlerin hidâyet ve dalâlet konusunda Allah'ın kullara meşîeti verdiğini iddia ettiklerini vurgulamıştır. Ancak Ömer b. Abdülazîz'e göre Allah kendi yetkisinde olan bir şeyi kullara temlik etmez. Bundan dolayı Allah'ın meşîeti olmadan kulların dilemeleri ile hiçbir şeyi gerçekleştiremeyeceklerini bildirir.

Hidâyet-dalâlet tartışmalarında ilk kaderî tutumu Hasan el-Basrî'de görmekteyiz. Hasan el-Basrî, Emevîler'in ayetleri ve hadisleri kullanarak insan iradesini yok sayan siyasi tutumuna karşı çıkmıştır. Hasan el-Basrî'nin önemi Sünnî sınır dahilinde, te'vilde aşırı gitmeden sistematik özgürlükçü yorumlar öne sürmesidir. Allah'ın, kullar ile ilgili işleri kesin bir hükme (cebre) bağlamadığını ifade eden Hasan el-Basrî, hidâyet ve dalâletin insanın iradesi ile gerçekleştiğine vurgu yapan ayetleri öne çıkarmıştır. Risâlede sadece rızık konusunda aklî bir delil ortaya konulmuştur. Risâlede hadis kullanılmadığını bu dönemde henüz hadislerin kullanımı gerçekleşmemiş olduğunu düşünebiliriz.

İkinci asırda Ebû Hanîfe'nin katkılarıyla birlikte kavramların yorumlanma biçimi değişmese de kelâmî bir nitelik kazanmıştır. Ebû Hanîfe, tevfik ve hızlân kavramlarıyla Ehl-i sünnetin çizgisini en iyi şekilde ifade etmiştir. Müellife göre Allah dilediği kimseyi fazlından bir ihsan olarak hidâyete erdirmekte, dilediğini de hızlânı ile razı olduğu şeye muvaffak kılmamaktadır.⁹⁶⁰

Hidâyet ve dalâlet konusunda alimler arasında aşırı bir farklılık olmadığı bilinmektedir. Genel itibarıyla Mu'tezile ve Şîa umûmî hidâyeti öne çıkarmış ve

⁹⁶⁰ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", *İmam'ı Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, İstanbul, 1981, s. 66.

Allah'ın peygamberler ve kitaplar göndererek insanları hidâyete erdirdiği yönde görüşlerini bildirmişlerdir. Özellikle Kâsım er-Ressî, hidâyet ve dalâlet genelde ise kulların fiilleri noktasında Mu'tezile ile aynı doğrultuda görüşler ileri sürmüştür. Ehl-i hadis alimleri ise Allah'ın kudretine vurgu yaparak Allah'ın dilediği kimseleri hidâyete erdirdiğini, dilediklerini de dalâlete uğrattığını ifade etmişlerdir.

3. 1. 3. Rızık ve Ecel

Bilindiği üzere rızık ve ecel konusu kaza- kader ve insan fiilleri kapsamında üzerinde durulması, değerlendirilmesi gereken bir meseledir. Elbette bir bütün olarak değerlendirildiğinde rızık veren (rezzâk)olanın kim olduğu hususunda ortak bir kanaat bulunmaktadır. Nitekim kulunu yaratan Allah Teâlâ, rızkını da yaratmaktadır. Ancak nelerin rızık olarak değerlendirileceği ve rızkın dağılımı gibi ayrıntılar noktasında farklı düşünceler öne sürülebilmektedir. Ecel meselesinde ise anne karnında yapılmış olan ecel tespiti kabul görmüştür. Bu kısımda üzerinde duracağımız bazı metinler çerçevesinde rızık-ecel konusunun ilk dönemdeki yansımaları zikretmeye çalışacağız.

er-Risâle fî Reddi 'ale'l-Kaderiyye müellifi Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, rızkın Allah tarafından insanlara taksim edildiğini ifade etmiştir. O'na göre kişi yalnızca Allah'ın kendisi için taksim ettiği rızkı alabilecektir. Müellif Allah'ın yalnızca rızkı yaratmadığını, onu sebeplere bağladığını da ifade ederek meseleye başka bir boyut kazandırmıştır. Nitekim O'na göre insanların hepsi kendileri için dilediklerini alabilselerdi hepsi zengin olurdu, çünkü insanların hiçbirisi fakir olmayı istemez.

Ecel konusunda Hanefiyye, ecelin Allah tarafından takdir edildiğini vurgulamıştır. İnsan iradesinin ecellerin takdirinde hiçbir etkisi yoktur. Ancak Allah ecelleri ertelemek veya öne almak suretiyle değiştirebilir. Rızık ve ecel Allah tarafından takdir edilmiş ve sebeplere bağlanmıştır. Sebeplerin oluşmasında hem insan iradesi hem de başka faktörler etkilidir.

Ömer b. Abdülazîz risâlesinde herkesin ecelinin Allah'ın takdirine bağlı olduğunu ve ecellerin yazılı olduğunu ifade etmiştir. Ecelin Allah'ın ilminden ne bir an önce ne de bir an sonra olması mümkün değildir. Ömer b. Abdülazîz ecel, rızık ve

amellerin el-mekâdir (kaderler) ile olduğunu muhatabının bunu yalanladığının altını çizmiştir.

Hadis literatüründe rızık ve ecel meselesi hakkında pek çok babda rivayetler zikredilmiştir. Özellikle rızkın ve ecelin Levh-i Mahfuz'da yazılı olduğunu, Allah tarafından belirlenmiş olduğu⁹⁶¹ vurgulanmıştır. Ayrıca bazı hadislerde Hz. Peygamber'in çok uzun ömürlü olmaktan Allah'a sığındığını ancak kendisine hizmette bulunanlara uzun ömürlü olmaları için dua ettiği bildirilmiştir. Bunun dışında sadakanın, sıla-i rahimin, iyi davranışların ve duanın ömrü uzattığına dair rivayetlere de yer verilmiştir.⁹⁶²

Rızık konusunda ise hadis literatüründe insanların tevekkül etmeleri neticesinde kuşlar gibi rızıklandırılacağı, rızkın Allah'ın elinde olup dilediğine dilediği miktarda vereceği, iyi davranışların, sıla-i rahimin rızkı artıracığı yönünde rivayetler zikredilmiştir.⁹⁶³

Zeydî alimlerden Hâdî ilelhak nazarında bir kişinin diğerini Allah'ın yazdığı ecelinden önce öldürmesi mümkündür. Nitekim Allah kulları için ecel vakti ta'yin etmiş olmakla birlikte yine kullarına öldürme gücü vermiş ve bundan kullarını menetmiştir.⁹⁶⁴

Ecel konusu hakkında selef alimleri ister katl yoluyla, ister normal şekilde gerçekleşsin herkesin kendisine takdir edilen ecel ile öleceği konusunda fikir birliği içindedirler. Hadislerde ömrün uzatılıp kısaltılmasıyla ilgili rivayetler bulunsa da bunun takdir edilen ömürden farklılık göstermesi olarak değil, bilakis Allah'ın ilminde bulunan bir durum olduğu şeklinde anlaşılması gerektiği sünnî alimler tarafından ortaya konulmuştur.

Erken dönemde kader tartışmalarının arka planında siyasetin rolü büyüktür. Özellikle Emevî idaresinin cebrî anlayışına ilk dönemde Hasan el-Basrî, Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımeşkî karşı çıkarak insan özgürlüğünü savunmuşlardır. Hicrî ilk asırda Gaylân ed-Dımeşkî ile Ömer b. Abdülazîz arasında yaşanan tartışmalar ve her ikisine nisbet edilen risâlelere bakılırsa birbirine zıt görüşler ileri sürmüşlerdir. Sünnî

⁹⁶¹ Tirmizî, "Tefsîr", 2.

⁹⁶² Buhârî, "Da'avât", 26, "Edeb", 12; Müslim, "Birr", 20; İbn Mâce, "Mukaddime", 10.

⁹⁶³ Buhârî, "Tefsîr", 11/2, "Tevhid", 19; Müslim, "Zekat", 37; Tirmizî, "Zühd", 33.

⁹⁶⁴ Hâdî İlelhak, *Kitâbü'r-Red ve'l-ihticâc 'ale'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye*, nşr. Muhammed İmâre, Resâilü'l-'adl ve't-tevhîd içinde, Kahire, 1971, II, s. 161-168.

kelâmının öncüsü sayabileceğimiz Ehl-i hadîs taraftarları alemdeki her şeyin Allah tarafından belirli olduğu düşüncesini Mu‘tezilî düşünce karşısında savunmuşlardır.

Erken dönemde “Kaderiyye” diye anılan grup kaderi reddeden bir yönü ifade etmektedir. Abbasiler döneminde ise kaderi reddeden kimseler iktidarın yanında yer almıştır. Erken döneme dair elimizde olan vesikaların kader ile ilgili olması ilk tartışmaların bu yönde olduğunu ifade etmesi açısından önemlidir. Bu dönemde kader tartışmaları ayetler üzerinden yürütülmüştür. İlk dönemde kader üzerine yapılan tartışmaların, sonraki dönemlerde kader tartışmalarına yön vermesi açısından önemi oldukça büyüktür. Akâid meselelerinin en önemlileri arasında yer alan kaza, kader, insanın hürriyeti, fiillerin yaratılması, hidâyet-dalâlet, ilim-irade, rızık-ecel konuları hicrî ilk asırda tartışılmaya başlanmıştır.

4. Sem‘iyyât

4. 1. Kıyamet Alametleri

Erken dönem müelliflerinden kıyamet alametlerine ilk değinen kişinin Ebû Hanîfe olduğunu söyleyebiliriz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber* risâlesinde kıyamet alametlerinin hak olduğunu ve bu alametlere İman etmenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Müellif alametleri şu şekilde zikretmiştir. Deccâl’in ortaya çıkması, Ye’cûc ve Me’cûc’ün çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa’nın semadan nuzûlu ve diğer alametler.⁹⁶⁵ Müellife göre bunların dışında sahih haberlerde bildirilen alametler de haktır.⁹⁶⁶

Bu meseleye hadis külliyyatında nasıl yer verildiğini ilk olarak Buhârî’de inceleyeceğiz. Buhârî, *Câmiü’s-sahîh*’in Fiten kitabında, kıyamet alametleri ile ilgili birkaç bab zikretmiştir. Deccâl’in zikri,⁹⁶⁷ Medine’ye Deccâl giremez,⁹⁶⁸ Ye’cûc ve Me’cûc,⁹⁶⁹ kabirlerde olanlar gıpta edilmedikçe kıyamet kopmayacağı,⁹⁷⁰ Hicaz arazisinde ateş çıkması⁹⁷¹ bablarını zikretmiştir. Müellif Kitabü’r-Rikâk’ta güneşin

⁹⁶⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 14.

⁹⁶⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 58.

⁹⁶⁷ Buhârî, *Sahîh*, 93\27.

⁹⁶⁸ A.g.e., 93\28.

⁹⁶⁹ A.g.e., 93\29.

⁹⁷⁰ A.g.e., 93\23.

⁹⁷¹ A.g.e., 93\25.

garbdan doğması,⁹⁷² Sûr'a üflenmesi,⁹⁷³ kıyamet gününde kıyas,⁹⁷⁴ Allah'ın kıyamet gününde bütün yer tabakalarını kabzetmesi⁹⁷⁵ bablarını zikretmiştir.

Müslim "Fitneler ve Kıyamet Alametleri" kitabında kıyamete yakın ortaya çıkacak olan karışıklıkları, alametleri hadislerle açıklamıştır. Fitnelerin yaklaşması ve Ye'cüc ve Me'cüc seddinin açılması⁹⁷⁶, Peygamber'in kıyamet kopuncaya kadar olacak şeyleri haber vermesi,⁹⁷⁷ Fırat nehri altın bir dağ üzerinden açılmadıkça kıyametin kopmayacağı,⁹⁷⁸ İstanbul'un fethi Deccâl'in çıkması ve Meryem oğlu İsa'nın inmesi,⁹⁷⁹ kıyametin Romalılar insanların en çoğu olduğu zaman kopacağı,⁹⁸⁰ Deccâl çıktığı vakit Romalıların birçok maktuller içinde gelmesi,⁹⁸¹ Deccâl'den önce Müslümanların elde edeceği fütuh,⁹⁸² Hicaz toprağından bir ateş çıkmadıkça kıyametin kopmayacağı,⁹⁸³ kıyametten önce zuhur edecek alametler,⁹⁸⁴ kıyametten önce Medine'nin meskenleri ve ma'mur edilişi hakkında,⁹⁸⁵ fitnenin doğudan şeytanın iki boynuzunun doğduğu yerden zuhuru,⁹⁸⁶ Devs kabilesi Zül-Hülasa'ya ibadet edinceye kadar kıyamet kopmayacağı⁹⁸⁷ bablarıyla kıyametle ilgili hadisleri zikretmiştir.

İbn Mâce, *es-Sünen* eserinde, kıyamet alametlerine dair rivayetler zikretmiştir. Bu alametler arasında husuf,⁹⁸⁸ Beyda ordusu,⁹⁸⁹ Dabbetü'l-arz,⁹⁹⁰ güneşin battığı yerden doğması,⁹⁹¹ Deccâl'in fitnesi Meryem oğlu İsa'nın meydana çıkması ve Ye'cüc ile Me'cüc'un çıkması,⁹⁹² Mehdinin çıkması,⁹⁹³ melâhim,⁹⁹⁴ Türklerle savaşmak⁹⁹⁵ bablarında pek çok hadis serdedilmiştir.

⁹⁷² A.g.e., 81\40.

⁹⁷³ A.g.e., 81\43.

⁹⁷⁴ A.g.e., 81\48.

⁹⁷⁵ A.g.e., 81\44.

⁹⁷⁶ Müslim, *Sahih*, 55\1.

⁹⁷⁷ A.g.e., 55\6.

⁹⁷⁸ A.g.e., 55\8.

⁹⁷⁹ A.g.e., 55\9.

⁹⁸⁰ A.g.e., 55\10.

⁹⁸¹ A.g.e., 55\11.

⁹⁸² A.g.e., 55\12.

⁹⁸³ A.g.e., 55\14.

⁹⁸⁴ A.g.e., 55\13.

⁹⁸⁵ A.g.e., 55\15.

⁹⁸⁶ A.g.e., 55\16.

⁹⁸⁷ A.g.e., 55\17.

⁹⁸⁸ İbn Mâce, *Sünen*, 37\29.

⁹⁸⁹ A.g.e., 37\30.

⁹⁹⁰ A.g.e., 37\31.

⁹⁹¹ A.g.e., 37\32.

⁹⁹² A.g.e., 37\33.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*'de, Deccâl bahsi açmıştır. Bu bahiste Deccâl'in özellikleri anlatılmıştır. Bunun yanında eserin önemli bir eksiği olarak ifade edebileceğimiz şey ise müellifin Deccâl bahsinde konuyla ilgisi olmayan meseleler incelenmesidir.⁹⁹⁶

Hadislerde kıyamet alâmetleri anlamında “eşrâtü's-sâa” kavramı kullanılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber kıyametle ilgili olarak birtakım alâmetler zikretmiş olmakla birlikte ne zaman kopacağına dair bilgisinin olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca belirtmeliyiz ki fiten ve melâhim tütünde olan kitaplarda ve hadis külliyatlarındaki söz konusu başlık altında yer verilen hadislerde kıyamet alametleri zikredilmiştir.

4. 2. Ahiret İle İlgili Meseleler

Sem'ıyyât bahisleri kapsamında kabir ahvalı, hesâb, mizan, cennet-cehennem, şefaat ve rü'yetullah gibi mahiyeti ancak habere dayalı olarak bilinebilen konularda ilk dönem âlimlerinin görüşleri ve bu görüşler arasındaki farklılıklar ele aldıkları risâleler dikkate alınarak serdedilecektir.

Ebû Hanîfe, risâlesinde münker ve nekirin soru sormasının hak olduğunun altını çizmiştir. Bunun yanında kabirde ruhlar cesetlere iade edilecektir. Ebû Hanîfe kâfirler ve müminlerden bazı günahkârlar için kabrin sıkışmasının hakikat olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁷ Cehmiyye grubuna değinilerek kabir azabını inkâr eden kişinin helâka uğrayacağı ifade edilmiştir. Müellif kabir azabı ile ilgili pek çok ayet zikretmiş, inkâr eden kimselerin ayetleri de inkâr etmiş dolayısıyla küfre düşmüş olacağının altını çizmiştir.⁹⁹⁸ Müellif ahirette amellerin tartılıp hesaplanması olan mizan haktır demiştir. Hz. Peygamber'in havzı ve haksız olandan iyiliklerin alınıp haklı olana verilmesi anlamındaki kısaslaşmanın hak olduğuna işaret etmiştir.⁹⁹⁹ Burada Ebû Hanîfe amellerin cisim şeklinde canlandırılacağına, ilmin bulut şeklinde canlandırılacağını örnek vererek dikkat çekmiştir.

⁹⁹³ A.g.e., 37\34.

⁹⁹⁴ A.g.e., 37\35.

⁹⁹⁵ A.g.e., 37\36.

⁹⁹⁶ Abdullah b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*, m. 594.

⁹⁹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 13.

⁹⁹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 44.

⁹⁹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 13

Müellif öldükten sonra dirilme, amel defteri, mizan, Hz. Peygamber'in havzının her birinin hak olduğunu ifade etmiş çeşitli ayetleri zikretmiştir. Müellif muhtemelen sırat hakkında açık bir ayet olmadığı için onunla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Ebû Hanîfe cennet ve cehennem hak olduğunu ve kendi ehli için yaratıldığını ifade etmiştir. Ebû Hanîfe burada ise cennet ve cehennemdeki hayatın ebedî olduğunu, yok olacaklarını söyleyenlerin küfre gireceğine söyleyerek dikkat çekmiştir. Cennet ve cehennem bugün yaratılmış durumda olduğunu vurgulayan müellif, cennet ve cehennem sonsuza kadar devam edeceğini, aynı şekilde Allah'ın azabı ve mükâfatının da sonsuza kadar süreceğini vurgulamıştır.¹⁰⁰⁰ Ebû Hanîfe cennet ve cehennem fani olduğunu ve içindekilerin yok olacağını ifade eden muasır Cehm b. Safvân'a karşı çıkmış ve bu kimselerin inkârından dolayı kafir olacağını altını çizmiştir.¹⁰⁰¹ Ebû Hanîfe semî' hususlara inanmanın inancın aslından olduğunu inkâr edenin küfre düşeceğini ifade etmiştir.¹⁰⁰²

İlk dönem tefsir âlimlerinden Abdurrahman b. Zeyd rivayetlerinde cennet ve cehennem ile ilgili konulara yer vermiştir. Ona göre cennet ile cehennem arasında bir perde bulunmaktadır. Cennet mertebeleri yeryüzünden gökyüzüne doğru artarken, cehennem mertebeleri yeryüzünden başlayarak aşağı doğru inmektedir.¹⁰⁰³

Kütüb'i-Sitte müelliflerinden İmâm Buhârî, Kitâbü't-Tevhîd'de ahiret ahvalinden olan semî meselelerden mizan ile ilgili bir hadisi bab başlığı olarak zikretmiştir. Buhârî Kitabı'r-Rikak'da toplanma nasıl olacaktır,¹⁰⁰⁴ kim hesaba çekilirse azab edilmiş olur,¹⁰⁰⁵ ümmetimden yetmiş bin cennete hesaba çekilmeden girecektir,¹⁰⁰⁶ cennetin ve ateşin sıfatları,¹⁰⁰⁷ sırat cehennem köprüsüdür,¹⁰⁰⁸ ahirette Peygamber'e aid olacak havz ve yüce Allah'ın: "Biz hakikatte sana Kevseri verdik"¹⁰⁰⁹ kavli hakkında¹⁰¹⁰ bablarını zikretmiştir.

¹⁰⁰⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 12.

¹⁰⁰¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-eksat*, s. 50.

¹⁰⁰² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 53.

¹⁰⁰³ Taberî, *el-Câmiü'l-Beyân*, XVI, s. 436.

¹⁰⁰⁴ Buhârî, *Sahih*, 81\45.

¹⁰⁰⁵ A.g.e., 81\49.

¹⁰⁰⁶ A.g.e., 81\50.

¹⁰⁰⁷ A.g.e., 81\51.

¹⁰⁰⁸ A.g.e., 81\52.

¹⁰⁰⁹ Kevser 1.

¹⁰¹⁰ A.g.e., 81\53.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Müslim, kıyamet, cennet ve cehennem kitabında, ahiret hallerinden bahsetmiştir. Öldükten sonra diriltip haşretmek,¹⁰¹¹ cennetliklerin ağırlanması,¹⁰¹² kafirin yüzüstü haşrolunması,¹⁰¹³ dünyaya dalanların en müreffehinin cehenneme, dünyada en şiddetli sıkıntı çekenlerin cennete sürdürülmesi,¹⁰¹⁴ müminin hasenatı sebebiyle dünyada ve ahirette mükafatlandırılması ve kafirin hasenatının dünyada peşin ödenmesi,¹⁰¹⁵ insanların cennete ameliyle değil, Allâhü Teâlâ'nın rahmetiyle gireceği¹⁰¹⁶ bablarını zikretmiştir. Bunun dışında Kitâbü'l-Îmân'da müellif, Ahir zamanda imanın elden gitmesi,¹⁰¹⁷ Mesih b. Meryem ile Mesih Deccâl'in zikri,¹⁰¹⁸ kıyamete yakın "Zuhur edecek ve kalbinde bir parça iman bulunanları öldürecek olan rüzgâr"¹⁰¹⁹ bablarında çeşitli hadisler ele almıştır.

İbn Mâce, *es-Sünen* eserinin Zühd kitabında ba's hakkında gelen hadisler,¹⁰²⁰ kevser havzı,¹⁰²¹ cehennem ateşi,¹⁰²² cennetin sıfatı¹⁰²³ bablarını işlemiştir. Mâlik bin Enes, Muvatta'sının Cehennem kitabında "Cehennemin evsafı" adı altında bir bab oluşturmuştur.¹⁰²⁴ Bu babda müellif, iki hadis zikretmiştir. Zikredilen hadis cehennem ateşini dünyadaki ateş ile kıyaslamaktadır.

Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*'nin son başlığında cennet ve cehennemin ebedi olduğuna dair görüşlerini serdetmiştir. Müellif Cehmiyye'nin cennet ve cehennemin ebedi olmadığına dair aklî çıkarımlarına karşı çıkmış ayetden deliller getirerek ispata çalışmıştır.¹⁰²⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*'de, kabir azabı, ahiret ahvali konularına değinmiştir.¹⁰²⁶

¹⁰¹¹ Müslim, *Sahih*, 53\3.

¹⁰¹² A.g.e., 53\4.

¹⁰¹³ A.g.e., 53\12.

¹⁰¹⁴ A.g.e., 53\13.

¹⁰¹⁵ A.g.e., 53\14.

¹⁰¹⁶ A.g.e., 53\18.

¹⁰¹⁷ A.g.e., 2\68.

¹⁰¹⁸ A.g.e., 2\77.

¹⁰¹⁹ A.g.e., 2\52.

¹⁰²⁰ İbn Mâce, *Sünen*, 38\33.

¹⁰²¹ A.g.e., 38\36.

¹⁰²² A.g.e., 38\38.

¹⁰²³ A.g.e., 38\39.

¹⁰²⁴ Malik b. Enes, *Muvatta* ', 58\1.

¹⁰²⁵ Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, s. 325-329.

¹⁰²⁶ Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-Sünne*, I, 190.

4. 3. Şefa'at

Şefa'at konusu ve kavramı ilk dönem metinlerinde bulunmamasına karşın sonraki bazı metinlerde vurgulanan ve üzerinde durulan bir konudur. İlk kullanan kişi Ebû Hanîfe olmuştur. Ebû Hanîfe peygamberlerin şefaatinin hak olduğunu ifade etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şefaatinin ise günahkâr müminler veya büyük günah işleyen kişilere hak olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁷ Ahmed b. Hanbel de aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şefaatinin iman edilecek hususlar arasında zikretmiştir.

Şefa'at konusu *Kütüb-i Sitte*'de çeşitli kitaplarda zikredilmiştir. Buhârî, *Kitâbu't-Tevhîd*,¹⁰²⁸ *Kitâbü'z-Zekât*,¹⁰²⁹ *Kitâbü'l-Ezan*¹⁰³⁰ ve *Kitâbü'r-Rikak*¹⁰³¹'ta zikredilmiştir. İmam Müslim ise şefaate dair hadisleri *Kitâbü'l-İmân*'da¹⁰³² zikretmiştir. Ebû Dâvûd *Kitâbü's-Salât*'ta,¹⁰³³ İbn Mâce ise *Kitâbü'z-Zühd*'te¹⁰³⁴ zikretmiştir.

İbn Ebû Asım, *Kitâbü's-sünne* adlı eserinde son olarak şefa'at konusunu ele almıştır. Bu konuda müellif Hz. Peygamber'in ümmetinin yarısının cennete girmesini değil de şefaati seçmesinin nedeni,¹⁰³⁵ şefaatin kimleri kapsayıp kapsamadığı¹⁰³⁶ meselelerini incelemiştir.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel *Kitâbü's-sünne*'de, şefa'at konusunu Ebû Hanîfe'nin aleyhinde ele almıştır. Said b. Ezrak'ın gördüğü bir rüya ile delil getiren müellif, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Ebû Hanîfe'nin görüşüyle amel etmemesini söylediğini ifade etmiştir.¹⁰³⁷

Zeydî alimlerden Ressî, mürtekeb-i kebîre sahibi ve tevbe etmeyen, günahında ısrarcı olan kimsenin şefaate nail olmayacağını, ancak tevbe eden kimse için şefaatin hak olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³⁸ Allah'ın adaletine vurgu yapan müellif hiç kimsenin yaptığı günahın veya sevabın karşılığını alma noktasında haksızlık yaşamayacağını belirtmiştir.

¹⁰²⁷ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 57, 68.

¹⁰²⁸ Buhârî, "Tevhîd", 19, 36, 37.

¹⁰²⁹ A.g.e., 10\52.

¹⁰³⁰ A.g.e., 10\8.

¹⁰³¹ A.g.e., 81\51.

¹⁰³² Müslim, *Sahih*, 2\84, 87, 88, 90,

¹⁰³³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 2\38.

¹⁰³⁴ İbn Mâce, *Sünen*, 38\37.

¹⁰³⁵ İbn Ebû Asım, *Kitâbü's-sünne*, I, s. 839.

¹⁰³⁶ A.g.e., I, s. 852, 854, 867.7

¹⁰³⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*, m. 366.

¹⁰³⁸ Muhammed b. el-Kâsım, *el-Uşûlu's-semâniyye*, s. 42-47.

İbâzî alimlerden Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* eserinde şefaât konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Rebî b. Habîb'in *Müsned*'inde ise şefaâtle ilgili bir hadise yer verilmiştir. Bu hadise göre şehit olan bir kişinin ailesinden yetmiş kişiye şefaât edeceği ifade edilmiştir.¹⁰³⁹

Mu'tezilî alimlerden Câhız, peygamberlerin günahkar müminlere şefaât etmeyeceğini belirtmiştir. Aynı zamanda şefaâti savunan kimselerin dini bozduklarını ileri sürmüştür. Peygamberlerin gönderildikleri toplumda üstün ahlaklı olmalarıyla öne çıktıklarını ifade eden müellif şefaate yetkili kılınmadıklarını yinelemiştir.¹⁰⁴⁰

Genel itibariyle Mu'tezile şefaât konusunda da tevhid esasında çizdikleri aşırı hassasiyetçi tutumu devam ettirmişlerdir. Buna göre şefaât düşüncesini el-va'd ve'l-vaîd çerçevesinde incelemiştir. Herkesin yaptığı iyiliğin veya kötülüğün karşılığını alacağını vurgulamıştır. İbâziyye âlimleri ise, adâlet vurgusu yaparak günah sahibi kimselerin cezalandırılacağını ifade etmiştir. Genel olarak Şîa nazarında şefaât günah işleyen müminlerin cehennemden çıkmaları için peygamberlere, elçilere, vasilere, salih kullara tanınan bir yetki olarak görülmüştür.

5. İman

5. 1. İmanın Tanımı ve Amel ile İlişkisi

İlk dönem akâid risâlelerinden Hasan el-Basrî, kader risâlesi bağlamında iman-amel ilişkisine değinmiştir. Hasan el-Basrî *Kader Risâlesinde* Hâricîlerin Allah'ın hükümlerine uymamayı tekfir ile karşılayıp aşırılığa düşmelerine ve Mürcie'nin ircâ görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre büyük günah işleyen kişi kafir olmamakla birlikte kâmil bir mü'min de değildir. Nitekim büyük günah işleyen kişi iman için gerekli olan ihlastan uzaktır. Bu sebeple Hasan el-Basrî büyük günah işleyeni mürâi saymaktadır. Hasan el-Basrî bu hükme fiil ve amele verdiği büyük önemden dolayı ulaşmıştır. Peygamber'in münafıklığın alametlerini saydığı hadise değinen Hasan el-Basrî, büyük günah işleyeni yalan söyleyen, emanete hıyanet eden, vadini yerine getirmeyen kimse olarak tanımlamıştır. Bu kimseler müellife göre toplumun dışına atılmamalıdır, nitekim onlar için ümit ışığı vardır. Hasan el-Basrî bunun dışında mümin, münafık, kafir kategorilerini oluşturmuştur.

¹⁰³⁹ Rebî b. Habîb, *Müsned*, s. 269, 270.

¹⁰⁴⁰ Câhız, *er-Resâil*, Risâle fi'n-Nâbite, II, s. 11.

Ebû Hanîfe, beş eserinde de imanın tanımını işlemiştir. Müellif: “İman; tasdik, marifet, yakîn, ikrâr ve İslâm’dır.” diyerek tasdik ve ikrar arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Bu şekilde müellifin pek çok kavramı imanın tanımlanmasında kullanması döneminde iman hakkında farklı tanımlamalar yapılmasına karşılık birliği amaçladığı düşünülebilir.¹⁰⁴¹

Ebû Hanîfe, büyük günah meselesini, iman amel ilişkisi bağlamında ele almaktadır. Ebû Hanîfe nazarında mümin kimsenin azaba uğramayacağını veya cehenneme girmeyeceğini söylemek yanlıştır. Bunun yanında müellif mümin olarak ölen kimsenin fâsık olsa da ebedi olarak cehennemde kalmayacağını ifade etmiştir. Ebû Hanîfe’ye göre kişi tüm şartları haiz olup, ölene kadar iyilikleri ortadan kaldıran kusurlardan uzak durup İmanını korur, küfür ve irtidâd ile iyiliklerini iptal etmezse Allah o kişinin iyiliğini zayi etmez, mümin olarak kabul eder ve mükafatlandırır. Şirk ve küfür dışında bir günah işleyen kişi tövbe etmeden imanlı bir şekilde ölürse durumu Allah’ın takdirine bağlıdır.¹⁰⁴² Ebû Hanîfe bu bölümün başında bir kimsede iman olması durumunda iyiliklerin kesinlikle kabul edileceğini, günahların da affedileceğini öne süren Mürcie’nin görüşünü eleştirmektedir.

İlk dönem müfessirlerden Abdurrahman b. Zeyd imanla ilgili ayetlerin tefsirinde imanın mahiyetine dair rivayetlerde bulunmuştur.¹⁰⁴³ Abdurrahman b. Zeyd’e göre iman dille ikrar olmaksızın tasdiktir. Abdurrahman b. Zeyd’in bu görüşü Ehl-i sünnet çizgisine yakın olmakla birlikte Mürcie ve Kerramiyye mezheplerinin düşüncesinden uzaktır.

Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm’ın *Kitâbü’l-îmân* adlı müstakil olarak basılan risâlesi inanç sistemini açıklayan ilk eser olması açısından önemlidir. Risâlede ilim ehlini iman açısından ikiye ayırmaktadır. İlkine göre iman Allah’a samimi bir kalple inanmak, dil ile ikrar etmek ve amellerle uygulamaktır. Diğer gruba göre ise, iman kalp ve dil ile, ameller yalnızca takvada üstünlük sağlayacaktır. İmanın ilk grubun ifade ettiği gibi olduğunu vurgulamak için ayet ve hadislerle deliller getirmiştir.¹⁰⁴⁴ Müellif eserinde iman ile ilgili pek çok konuyu dile getirmiştir. İmanın tarifi, kemale

¹⁰⁴¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-müteallim*, s. 9, 21.

¹⁰⁴² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-ekber*, s. 10.

¹⁰⁴³ İbn Zeyd, *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*, s. 231,

¹⁰⁴⁴ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü’l-îmân*, thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbani, (Dimaşk: 1385\1965), s. 53.

erendirilmesi, dereceleri,¹⁰⁴⁵ imanda istisna,¹⁰⁴⁶ imanin amel olmaksızın söz ile isimlendirilmesi,¹⁰⁴⁷ amel olmasa da imanı kalp ile bilmek olarak tarif edenler,¹⁰⁴⁸ imanı amelsiz söz kabul edenlere karşı âlimlerin tavırları ve ayıplamaları,¹⁰⁴⁹ günah işlemekle imandan çıkılır mı?¹⁰⁵⁰ büyük günahlara ilave edilebilecek diğer günahlar.¹⁰⁵¹ Müellif risâlede büyük günah bağlamında “din dairesi dışına çıkarmayan küfür” tanımını yaptığı görülmektedir. Bu ifadeyle küfürden daha aşağı derecede bir küfür (küfrün düne küfrin) kastedildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵²

İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-îmân*'da iman konusundaki hadisleri topladığı bir bab açmıştır. Müellif imanın tanımına sözün yanında ameli de dahil etmiş ve bunu desteklemeye yönelik hadisler zikretmiştir. Müellif namazı terkedenlerle ilgili rivayetlere yer vererek amelin önemini ifade etmiştir.¹⁰⁵³

Adenî, *Kitâbü'l-îmân*'da İslâm'ın beş şartından birini terk etmenin savaşma sebebi olduğunu ifade eden hadisleri zikretmiş, Ardından müellif, namazın, amelin İman için önemini belirtmiştir.¹⁰⁵⁴

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Buhârî, iman kitabında imanı tasdik, ikrar ve amel olarak zikretmiş ve amelin önemi üzerinde durmuştur. Müellif imanın esas olan rükünleri yerine getirmeyi mü'min olmanın gereği olarak görmüştür. Bunun yanında Buhârî Mu'tezile veya Hâricîler gibi iman gerektirdiği davranışları yerine getirmemeyi küfür sebebi olarak görmemiştir. Bununla bağlantılı olarak büyük günah işleyeni tekfir etmemiştir. Buhârî'nin orta bir yol izlediğini görmekteyiz. Nitekim müellif Mürcie, Kerrâmiyye, Cehmiyye akımlarını reddetmek niyetiyle amel üzerinde durmuş bununla birlikte Hâricî ve Mu'tezile gibi büyük günah işleyeni tekfir etmemiştir.¹⁰⁵⁵ Örnek verecek olursak Buhârî, cihad, oruç, zekat, cenazenin ardından gitmek, namaz gibi ibadetleri iman kavramının altına dahil etmiştir.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁴⁵ Ebû Ubeyd, s. 53.

¹⁰⁴⁶ Ebû Ubeyd, s. 67.

¹⁰⁴⁷ Ebû Ubeyd, s. 72.

¹⁰⁴⁸ Ebû Ubeyd, s. 9.

¹⁰⁴⁹ Ebû Ubeyd, s. 81.

¹⁰⁵⁰ Ebû Ubeyd, s. 84.

¹⁰⁵¹ Ebû Ubeyd, s. 99.

¹⁰⁵² Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-îmân*, s. 89.

¹⁰⁵³ İbn Ebi Şeybe, *Kitâbü'l-îmân*, s. 46.

¹⁰⁵⁴ Adenî, *Kitâbü'l-îmân*, s. 5-6.

¹⁰⁵⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Buhârî, Akâide Dair Görüşleri”, *DİA*, VI, 373-4.

¹⁰⁵⁶ Buhârî, I, 14, 16, 17, 15.

İmam Müslim, *Sahîh* eserinin iman kitabında 98 bab altında iman ile ilgili rivayetleri zikretmiştir. Müellif Cibril hadisini zikrederek imanın tanımını ortaya koymuştur. Müslim, Buhârî gibi namazı da imanın aslî rükunlarından görmüştür. Tirmîzî, *Sünen*'in iman kitabında, "Farz ibadetlerin İmanla alakası var mıdır?"¹⁰⁵⁷ babı ve diğer birçok babda namazın amelin iman için önemini ifade etmiştir.

Nesâî, iman kitabında, haya, sabır, cömertlik, emanete riayet etmek, söze sadakat göstermek, misafirlere ve komşulara ikramda bulunmak iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak, yolda rahatsızlık veren bir şeyi kaldırmak gibi pek çok ahlakî özellik imandan bir parça olarak görmüştür. Bunun yanında Rasûlullah sevgisinin de imanın ayrılmaz bir parçası olduğu¹⁰⁵⁸ ve mümin olabilmek için kişinin kendisi için istediğini kardeşi için de istemesi gerektiği hadisi şeriflerden yola çıkılarak ifade edilmiştir.¹⁰⁵⁹ Ebû Dâvûd da aynı şekilde *Sünen*'in sünnet bölümünde Mürchie'yi red babı¹⁰⁶⁰ altında namazın önemine değinmiştir.

Hadis külliyatlarında kullanılan hadislere baktığımızda iman-amel münasebeti üzerinde alimlerin aynı görüşte olduklarını görebilmekteyiz. İman hayatımızın her alanına yansımalıdır. Ancak bu davranışları yapmamak küfür sebebi sayılamaz. Nitekim zikrettiğimiz muhaddisler ameli imanın kemali için gerekli görmüşlerdir. Nitekim kişi yalnız tasdik ve ikrar ile yetinir amelleri yapmakta tembellik gösterirse Allah'a ve Peygamber'e olan bağlılığı giderek zayıflayacaktır.

İman ve iman-amel ilişkisi bağlamında tartışılan konular tarihi süreçte ilk olarak Muhakkime eliyle gündeme gelmiştir.¹⁰⁶¹ Tahkim olayının akabinde Muhakkime iman meselesine yalnızca siyâsî olarak bakabilmiş, dînî açıdan yaklaşamamıştır. Nitekim Sıffin'de ve tahkim olayında iman ve büyük günah meselesi sâikleriyle değil siyâsî sâiklerle hareket edilmiştir. İbâzîler ameli imanın bir parçası görmüş, ayet ve hadislerden deliller getirmişlerdir. Örneğin Rebî' b. Habîb Müsned eserinin inançla ilgili kısımlarında amelin imanın ayrılmaz parçası olduğuna işaret için pek çok hadis

¹⁰⁵⁷ Tirmîzî, *Sünen*, 36\5.

¹⁰⁵⁸ Nesâî, "İman", 1.

¹⁰⁵⁹ Nesâî, "İman", 33. (Nesâî, *es-Sünen*, 2. bs., I-VIII, İstanbul, 1992.)

¹⁰⁶⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 41\15.

¹⁰⁶¹ Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, İstanbul, 1984, s. 107.

rivayet etmiştir.¹⁰⁶² Ayrıca Rebî', Mürcie'yi iman konusunda eleştirmek için mevzu sayılan hadisleri kullanmıştır.¹⁰⁶³

İman-amel ilişkisi bağlamında büyük günah hakkında İbâzîyye müellifi Rebî' b. Habîb, "Amelin iman olmadığını söyleyen kişiye deliller" başlığı altında görüşlerini zikretmiştir. Ayrıca amellerin imandan olduğuna dair pek çok rivayet nakletmiş ve mürtekb-i kebîrenin iman durumunu kendi mezhebine göre ortaya koymuştur.¹⁰⁶⁴

Sâlim b. Zekvân *Sîre* eserinde herhangi bir iman tanımı yapmamış olmakla birlikte ameli, imandan bir parça saydığına yönelik çıkarımlarda bulunabileceğimiz görüşler ileri sürmüştür. Müellif daha çok itaat, takva ve sorumluluk üzerinde durmuş, taatin yalnızca amel-iman birlikteliği halinde gerçekleşeceğini vurgulamıştır.¹⁰⁶⁵

İman konusu teolojik açıdan ilk olarak Mürcie tarafından ele alınmıştır.¹⁰⁶⁶ Mürcie'nin bazı farklılıklar ile birlikte imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar olarak ifade ettiği bilinmektedir. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye ilk Mürcîî metin olması hasebiyle çalışmamızda incelediğimiz bir eserdir. Müellif eserinde Hz. Osman ve Hz. Ali'nin ve büyük günah işleyen kişilerin durumları hakkında herhangi bir şey söylemeyip ahirete te'hir edilmesi ve Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in şüpheye düşmeden kabul edilmesi fikrindedir. Nitekim Firavun'un Musa (a.s.)'a geçmiş ümmetlerin durumunun sorulduğu ayeti örnek veren Muhammed b. el-Hanefiyye "Onların bilgisi Rabbimin yanında bir kitaptadır, Rabbim şaşmaz ve unutmaz."¹⁰⁶⁷ ayeti ile ırcâ fikrini açıklamıştır. Burada Hz. Osman ve Hz. Ali'yi tekfir eden Hâricî düşünceye karşı çıkış görülmektedir.¹⁰⁶⁸

Sâbit Kutna'nın *İrcâ Kasîdesinde* "Allah'ın birliğine iman ettiği müddetçe, bir kimseyi müşrik sayacak hiçbir günah yoktur." beyti akidelerini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁶⁹ Ayrıca herkesin İslâm hususunda eşit olduğunu ifade mahiyetinde, "Müslüman olduğunu kabul eden herkes İslâm üzeredir. Fakat müşrikler, dinlerinde, farklı gruplara ayrılmışlardır." beyti zikredilebilir.¹⁰⁷⁰ Muhârib b. Disâr'ın *İrcâ*

¹⁰⁶² Rebî' b. Habîb, *Müsned*, IV, Hadis no: 771, 924, 360.

¹⁰⁶³ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, III, Hadis no: 769.

¹⁰⁶⁴ A.g.e., 192, 193, 194, 195.

¹⁰⁶⁵ İbn Zekvân, *Sîre*, s. 40.

¹⁰⁶⁶ İzutsu, a.g.e., s. 107.

¹⁰⁶⁷ Taha 20/52.

¹⁰⁶⁸ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", s. 323.

¹⁰⁶⁹ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrcâ Kasîdesi (I) ve İrcâ Kasîdesi (II)", s. 245.

¹⁰⁷⁰ A.g.e., s. 245.

Kasîdesinde “ben hiçbir grubu ve beni küçüklüğümden beri terbiye eden Osman ve Ali’yi şirke düşmekle itham etmem.” diyerek söz konusu iki halifenin durumlarının Allah’a havale edilmesi düşüncesindedir.¹⁰⁷¹

İman’ın tanımı noktasında İbâzîler imanı tasdik, ikrar ve amel bütünlüğü olarak değerlendirmişler ve amel-iman bütünlüğünü savunmuşlardır. Amelini gereği gibi yerine getirmeyen kişi hakkında aşırı hüküm vererek kâfir, fasık olarak değerlendirmişlerdir. Yalnız burada küfürden kasıt küfrân-ı nimettir. Nitekim ameller ile Allah’ın buyruklarını yerine getirmek bizlere verilen imanın bir nimetidir. Şia’da ise farklılıklar olabilmekle birlikte iman tasdik, ikrar ve davet olarak tanımlanmış, iyi, güzel davranışların ve kötülüklerden uzak durulmasının ise imanın kemalinden olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁷² İman-amel nünasebeti hususunda Mürcîî ve Hanefî anlayış amelleri imanın dışında değerlendirmiştir. Ehl-i hadis iman konusunda Kitâbü’l-İman başlığı ile pek çok eser telif etmiştir. Bu eserlerde hakiki bir imanın davranışlara yansımaları gerektiği, pek çok iyi, güzel davranışın imanın bölümleri olarak görüldüğü üzerinde durulmuştur. Ahmed b. Hanbel gibi Selef alimleri eserlerinde Cehm b. Safvan, Ebû Hanîfe, Mürcie’yi iman-amel hususunda eleştirilerini yöneltmişlerdir.¹⁰⁷³

5. 2. İmanın Artması ve Eksilmesi

İlk dönem akâid risâlelerinde, imanın artması ve eksilmesi meselesi, iman tanımı, iman-amel ilişkisi ile birlikte ele alınmıştır. Nitekim iman tanımında amele yer veren müellifler amel bağlamında imanın da artabileceğini savunmuştur. Risâlelerin genel yapısı imanı tasdik olarak kabul edenler, inanılacak hususlar bakımından artma ve eksilme olmadığını, imanın tanımında amele de yer verenler ise itaat veya mâsiyet açısından imanın artıp eksileceğini kabul etmişlerdir. Watt’ın tespitine göre akâid risâlelerinde imanın yalnızca artmasıyla ilgili nasların bulunmasından ötürü imanın artıp eksilmeyeceği yönünde bir değişim olmuştur.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷¹ A.g.e., s. 249.

¹⁰⁷² Muhammed b. el-Kâsım, *el-Uşûlu’s-semâniye*, ss. 32-36.

¹⁰⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Sünne*, s. 36, 78, 81.

¹⁰⁷⁴ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Osman Demir, İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2010, s. 187.

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*'de, imanın artıp eksilmesi meselesine de değinmiş, imanın inanılan şeyler açısından artıp eksilmeyeceğini, ancak yakîn ve tasdik yönünden artıp eksileceğini ifade etmiştir. Tüm müminlerin iman ve tevhitte eşit olduklarını vurgulayan müellif birbirlerine yalnızca amel yönünden üstünlüklerinin olabileceğine işaret etmiştir.¹⁰⁷⁵ Ebû Hanîfe *el-Vasiyye* metninde ise, imanın bölünmez ve artıp eksilmeyeceğini vurgulamıştır. Nitekim ona göre imanın artması küfrün azalması, imanın azalması ise küfrün artmasıdır. Oysaki müellife göre, iman ve küfür aynı anda kalpte bulunamaz.¹⁰⁷⁶ Müellif ameli imanın bir cüz'ü olarak görmediği için, amele imanı artırma veya eksiltme yönünden bir pay biçmemektedir.

Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-îmân* risâlesinde imanın farklı dereceleri olduğunun altını çizmiş ve itaat ve takva arttığı oranda imanın da artacağını ifade etmiştir.¹⁰⁷⁷ İbn Ebi Şeybe, *Kitâbü'l-îmân*'da “İman konusunda zikredilen hadislerin toplandığı bab” başlığı altında imanla ilgili pek çok hususa dair rivayetleri zikretmiştir. Amele büyük önem veren müellif imanın artıp eksileceği yönünde görüş beyan etmiştir.¹⁰⁷⁸

Hadis külliyyatından Sahih-i Buhârî iman kitabında imanın artıp eksilmesi¹⁰⁷⁹ ile ilgili rivayetleri zikretmiştir. İmam Müslim ise, *Sahih*'de günahlar sebebiyle imanın eksilmesini ve günaha dalan kimseye kemalinin yokluğu manasıyla imansız denilebileceğini beyan,¹⁰⁸⁰ münkeri nehyetmenin imandan olduğunu, imanın artıp eksildiğini, iyiliği emir ve kötülükten nehyin vacib olduklarını beyan,¹⁰⁸¹ taatlerin noksanlığı sebebi ile imanın azalmasını ve küfür lafzının hukuk ve nimete küfran gibi Allah'ı inkârdan başka manada kullanılabileceğini beyan¹⁰⁸² babları ile imanın artıp eksilmesi meselesiyle ilgili rivayetleri zikretmiştir. Tirmîzî *Sünen*'de iman artar eksilir mi,¹⁰⁸³ Nesâî, iman artar eksilir mi?¹⁰⁸⁴ herkes iman bakımından bir olur mu?¹⁰⁸⁵ babları ile bu meseleye dair hadisleri serdetmiştir.

¹⁰⁷⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 56.

¹⁰⁷⁶ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 65.

¹⁰⁷⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân*, s. 72

¹⁰⁷⁸ İbn Ebi Şeybe, *Kitâbü'l-îmân*, s. 46.

¹⁰⁷⁹ Buhârî, *Sahih*, 2\34.

¹⁰⁸⁰ Müslim, *Sahih*, 2\26.

¹⁰⁸¹ Müslim, *Sahih*, 2\22.

¹⁰⁸² Müslim, *Sahih*, 2\36.

¹⁰⁸³ Tirmîzî, *Sünen*, 36\6.

¹⁰⁸⁴ Nesâî, *Sünen*, 48\18.

¹⁰⁸⁵ Nesâî, a. g. e., 48\17.

İmanın artma ve eksilme kabul etmeyeceği hususu Mürcie'nin ikinci esasını oluşturmuştur. Nitekim amel kavramı Mürciî iman tanımlarına dahil edilmemiştir. Buna göre ameller ile iman artmayacak veya azalmayacaktır. İman özelliği yalnızca küfür ile ortadan kalabilecektir. Mü'minler iman hususunda eşit derecede bulunmakta amel bağlamında birbirlerinden farklı olabilmektedirler.¹⁰⁸⁶ İfade etmeliyiz ki Mürciî ve Hanefî anlayışa göre ameller ile iman artmaz ve eksilmez.

Ameli imandan bir cüz olarak görenler ve görmeyenler naslardan deliller getirmişler görüşlerini bu şekilde desteklemişlerdir. Genel itibariyle Ehl-i hadîs ve Selef alimleri imanın güzel ameller ile artacağını, kötü, çirkin davranışlarla azalacağını vurgulamıştır. Bunun yanında erken dönemde imanda herhangi bir artma, eksilme kabul etmeyen alimler de bulunmaktadır.

5. 3. İman-İslâm İlişkisi

Ebû Hanîfe *el-Fıkhü'l-ekber*'de, İslâm kelimesinin tanımını teslimiyet ve Allah'ın emirlerine boyun eğmektir, demiştir. İman İslâm'sız İslâm da imansız olamaz. Ebû Hanîfe, iman, İslâm ve şer'i hükümlerin tamamının din olarak ifade edildiğini vurgulamıştır.¹⁰⁸⁷ Ebû Hanîfe Cibril hadisini naklederek İslâm ve imanı tanımlamaktadır.¹⁰⁸⁸ Buna göre İslâm İslâm'ın şartlarında belirtildiği üzeredir. Bu esasların Allah'tan geldiğine inanılıp inkâr edilmedikçe kişi iman dairesindedir ve bu ifade edilen ameller de imana dahil olmayan amellerdir. Ebû Hanîfe nazarında kişi amel manasındaki İslâm'ı yaşamadığı, uygulamadığı takdirde de mümin olabilir, ki İslâm lafzıyla amel değil teslimiyet anlaşılmalıdır. Bunun yanında müellif *el-Fıkhü'l-ekber*'de iman ile İslâm arasında hüküm açısından pek bir fark olmadığını zikretmiştir.¹⁰⁸⁹

İmam Buhârî, *Sahih* adlı eserinin iman kitabında iman ve Peygamber'in: "İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir" kavli,¹⁰⁹⁰ imana ait işler ve yüce Allah'ın şu kavli¹⁰⁹¹ babları ile iman ile İslâmı tarif etmiştir. Müslim *Sahih*'in iman kitabında, iman, İslâm ve

¹⁰⁸⁶ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", s. 323.

¹⁰⁸⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 11.

¹⁰⁸⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 34.

¹⁰⁸⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 56; Şerafettin Gölcük, "İsimler ve Hükümler Yönünden İslâm ve İman Kavramları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1977, s. 2, s. 198.

¹⁰⁹⁰ Buhârî, *Sahih*, 2\1.

¹⁰⁹¹ Buhârî, a. g. e., 2\3.

İhsanın beyanı, Allah'ın kaderini ispata imanın vücûbu kadere inanmayandan teberriye ve onun hakkında ağır sözler söylendiğine delil,¹⁰⁹² imanın beyanı¹⁰⁹³ ve İslâm'ın¹⁰⁹⁴ beyanı babları ile İslâm ve iman ile ilgili rivayetleri zikretmiştir. Nesâî *Sünen*'de, iman, İslâm ve İhsan'ın tarifleri,¹⁰⁹⁵ iman ve İslâm'ın özellikleri¹⁰⁹⁶ babları ile iman İslâm arasındaki çizgiye dair rivayetleri zikretmiştir. Tirmîzî, *Sünen*'in iman bölümleri kitabında, iman İslâm ve ihsan ne demektir? Kıyamet ne zaman kopacaktır?¹⁰⁹⁷ babı ile İslâm ve imana dair zikredilen Cibril hadisini serdetmiştir.

İman ve İslâm kavramları hakkında Ressî, *el-Usûlu's-semâniyye* eserinde imanı inanç, kalben tasdik, İslâm kavramını ise amel olarak ifade etmiştir. İslâm'a Allah'ın buyurduğu ölçüler dahilinde yaşamak, kötülüklerden uzak durmak, salih amellerde bulunmak manasını vermiştir.¹⁰⁹⁸

İman bahsini genel itibariyle değerlendirecek olursak erken dönem toplumunda bu mesele çerçevesinde ortaya çıkan ayrım iman-amel ilişkisi noktasında karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde aşırı bir fırka olup Müslümanları küfürle itham eden Hâricîliğin karşısında Mürcie fırkası bulunmaktadır. İman-amel bağlamında ortaya çıkan tartışma daha sonra amellerin imandan olması, imanın artma-eksilme kabul etmesi ve imanın tanımına amellerin de dahil edilmesi çerçevesinde Ashâbu'l-Hadîs ile Mürcie arasında yürütülmüştür. Burada Ashâbu'l-Hadîs'i Hâricî ve Mu'tezilî düşünce doğrultusunda görmekteyiz.

İmanın tarifi hususunda Hanefî ve Hanbelî çizgi arasındaki ayrıma yer vermek gerekirse, Ebû Hanîfe imanı insanı bir ümmetin içerisine dahil eden şey olarak görürken, Hanbelîler ahlâk unsurunu da eklemişlerdir. Hadis taraftarları eserlerinde yer verdikleri iman bahsinde imanı niyet, söz ve amelin birleşimi olup dereceleri olan bir şey olarak ifade etmişlerdir. Buradan hareketle hadisçilerin iman için asgari yeterliliği kabul etmediklerini ve mükemmeliyetçi bir yaklaşım sergilediklerini söyleyebiliriz. Mürcie'nin iman konusundaki ameli iman sonucunu olarak görme yaklaşımının İslâm toplumuna yeni giren insanlar için daha kapsayıcı olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁹² Müslim, *Sahih*, 2\1.

¹⁰⁹³ Müslim, *Sahih*, 2\2.

¹⁰⁹⁴ Müslim, a. g. e., 2\3.

¹⁰⁹⁵ Nesâî, *Sünen*, 48\5.

¹⁰⁹⁶ Nesâî, a. g. e., 48\6.

¹⁰⁹⁷ Tirmîzî, *Sünen*, 36\4.

¹⁰⁹⁸ Ressî, *el-Usûlu's-semâniyye*, s. 32-36.

İmanın tanımı ve iman-amel konularının dışında iman meselesine dair tartışılan diğer meseleler ise imanda artma ve eksilme, istisna, eşitlik, iman-İslâm ilişkisi, büyük günah işleyenin dünya ve ahiretteki durumudur. Bunun dışında klasik kalam eserlerinde “esmâ ve ahkâm” başlığı altında da imana dair pek çok mesele incelenmiştir.

İlk asırlardan itibaren iman meselesine dair pek çok müstakil kitap telif edilmiştir. Bu eserler müstakil olarak bulunabilirken bazıları da bir kitabın bölümü halinde karşımıza çıkmıştır. İman meselesini ele alan ilk eser Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-îmân* adlı eseridir. Aynı şekilde İbn Ebî Şeybe ve Muhammed b. Yahya b. ömer el-Adenî'ye ait müstakil *Kitâbü'l-îmân*'lar da bulunmaktadır. Müstakil eserlerin yanı sıra Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin hadis külliyyatlarında İman konusuna ayrılmış bölümler de bulunmaktadır. Söz konusu müellifler eserlerinde genel itibarıyla imanın tarifi, iman-amel ilişkisi ve imanın artıp eksilmesi meselelerini ele almışlardır.

6. İmamet ve Sahâbenin Fazileti

Çalışmamızda inceleyebildiğimiz kadarıyla Hâricîlerin ilk asırda imâmet ile ilgili risâle kaleme almadıklarını söyleyebiliriz. İkinci asırda ise, İbnü'n-Nedîm'in belirttiği üzere Hâricîlere ait yalnızca üç imâmet risâlesi bulunmaktadır. Bu durum Hâricîlerin daha çok fiilî muhalefet ettiğini göstermektedir. Hicri ikinci asrın başlarında Zeyd b. Ali (ö.122/740) tarafından ilk imâmet eseri olan *Kitabü'l-İmâme* ve *el-Vasiyye ve'l-imâme* kaleme alınmıştır. Daha sonra İbrahim b. İshak İbâdî (ö. 145/760), *Kitâbü'l-İmâme*,¹⁰⁹⁹ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, Yemân b. Rebâb (ö. 180/795), *Kitâbu İsbâtı İmâmeti Ebi Bekr*¹¹⁰⁰ eserleri yazılmıştır. İbâzîlerin imamet hakkındaki görüşleri için Rebî'nin *Müsned*'ine bakacak olursak tüm Müslümanların imamet olma noktasında eşitliğini savunmuştur. Ayrıca İbâzîler için imâmet önemli bir prensip olmakla birlikte imâmet için İbâzî olmak şartı aranmamıştır.¹¹⁰¹

İlk asırda Şîa tarafından yazılmış bir risâle yoktur. İmâmet konusunda en çok risâle kaleme alan grup Şîiler'dir. Şîa tarafından ilk asırda yazılmış bir eser yokken, ikinci asrın başında Şeytânü't-Tâk (ö. 160/777)'ın eser yazdığını İbnü'n-Nedîm'den

¹⁰⁹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1422/2002, s. 318.

¹¹⁰⁰ A.g.e., s. 317.

¹¹⁰¹ Rebî', *Müsned*, s. 1005.

öğrenmekteyiz.¹¹⁰² Gaybet döneminden sonra muhatabı ikna etmek kastıyla delâil, ihticac, tenbih, müsterşid, câmi', mukni' ve izah gibi kavramlar kullanılmıştır.¹¹⁰³

Mu'tezile mezhebi tarafından imâmetle ilgili ilk eseri ikinci asrın sonlarında Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm (ö. 200/816)¹¹⁰⁴ yazmıştır. Mu'tezile'nin iktidarı kaybettiği 250'den itibaren imâmet alanında eser yazımının azaldığını görmektediriz. Üçüncü asır müelliflerinden Dırar b. Amr ve Bişr b. Mutemir'e, *Kitâbü'l-İmâme* adlı birer eser nisbet edilmiştir.¹¹⁰⁵ Mu'tezile'de imâmet hususunda en çok eser kaleme alan kişi Câhız olmuştur. Onun nazarında dört halife dönemi hilafet dönemi, ondan sonraki dönemler ise saltanat dönemidir. Devlet başkanının gerekliliğine naslar yoluyla değil sosyal bir ihtiyaç ve sahabenin uygulamaları ile ulaşmıştır. Döneminde oldukça tartışmalı bir mesele olan Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumları hakkında olumlu görüşler ileri sürmüştür. Müellif halifenin nasla tayin edildiğine dair düşünceye karşı çıkmış, seçim ile başa gelmesi düşüncesini doğru bulmuştur. Câhız hilafet ile ilgili düşüncelerini serdederken Şiî'lerin eleştirilerini esas almıştır.¹¹⁰⁶

İlk dönem müelliflerinden Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*'de görmedikleri, bilmedikleri bir konuda "İlk ayrılık konusunda verilecek hükmü erteleriz" diyenlerin dalâlette olduğunu söyleyen Mürcie'nin kendisinin dalâlette olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁰⁷ Sîre adlı eserde daha çok Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını Allah'a bırakma fikrini bir Hâricî gözünden reddetmek için kaleme alınmıştır.

Sîre'den sonra Hasan b. Muhammed tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-İrcâ*'da ise, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarının Allah'a havale edilmesinin yanında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de konuşma dışı bırakılması işlenmiştir. Bu husus üzerinde durulması söz konusu iki halifeye hürmet etmeyen Sebeyye'yi reddetmek kastı ile okunabilir.

Sâbit Kutna ve Muhârib b. Disâr'ın *İrcâ Kasîdelerinde* ilgili dönemde gelişen Şîa tarafından ortaya konulan Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın önüne geçirme fikrine karşılık Hz. Ali'yi dördüncü sıraya bırakmayı savunmuşlardır. Söz konusu şiirlerde Hz. Osman

¹¹⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 308.

¹¹⁰³ Niyazi Kahveci, "Hâricilik, Şîa ve Mu'tezile'nin İmâmet Literatürü Üzerinde Çalışma", *Dini Araştırmalar*, c. 8, s. 23, 188.

¹¹⁰⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 298. (Ebû Bekir Asam, *Kitâb-u Resâilî'l-Eimme fi'l-'Adl, Kitâbu'l-İmame*.)

¹¹⁰⁵ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 287, 300.

¹¹⁰⁶ Câhız, *Resâil*, el-Cevâbât ve İstihkaki'l-İmamet, IV, 306.

¹¹⁰⁷ Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", s. 470.

ve Hz. Ali'nin durumları Allah'a havale edilmiş, dînî açıdan iman-küfür noktasındaki konumları hakkında herhangi bir görüş bildirilmemesi vurgulanmıştır.¹¹⁰⁸

Kitâbü'l-Hayde müellifi Kinânî, “i'tizar” adlı bir bölüm açmış ve bu bölümde övrünü beyan etmiştir. Müellif, Bîşr el-Merîsî ile münazarasında halifeden bahsederken övgü ile bahsetmemesi, diğer insanlar ile aynı şekilde hitap etmesinden dolayı halifeye övrünü beyan eden bir bölüm açmıştır.¹¹⁰⁹

İlk dönem müelliflerinden Hasan el-Basrî, siyasî iktidarlara karşı aktif bir muhalefet izlemiş, Emevî halifelerinin haksız uygulama ve zulümlerine karşı çıkmıştır. Ayrıca Hasan el-Basrî yazdığı *Kader Risâlesi* ile hem siyasi hem de itikadî alanda muhalefet etmiştir.

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*'de sahâbeye hürmetle ilgili düşüncelerini serdetmiştir. Nitekim müellif *el-Fıkhü'l-ekber* nedir sorusuna sahâbeye hürmet konusu ile cevap vermiştir. Ebû Hanîfe, Fıkh-ı ekberi, “Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ashabından kimseyle ilgiyi kesmemek, hepsine hürmet etmek ve sevmek, Hz. Osman ile Hz. Ali'nin durumlarını Allah'a havale etmek” olarak ifade etmiştir.¹¹¹⁰ Müellif Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında herhangi bir yargı verilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ebû Hanîfe bu konudaki düşüncelerini “en büyük fıkıh” tabiri ile zikrederek tarafsız bir tutum ortaya koymuştur.

İmâmet konusunda Ebû Hanîfe, fazilet sıralaması yapmıştır. Bu çerçevede Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra insanların en faziletlisinin Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹¹ Dört halifeden herhangi birine nefret besleyen kişinin münafık olduğunun altını çizmiştir. Müellif bu bağlamda zikredebileceğimiz, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanların durumu hakkında “Allah bilir” şeklinde bir tavır takınılması gerektiğini vurgulamıştır.¹¹¹²

Dırâr b. Amr, *Kitâbü't-Tahrîş* adlı eserinde, aşırı övgü ve yergi sonucunda ümmetin ayrılığa düştüğünü belirtmiştir. Müellif, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Muaviye hakkında ileri sürülen olumlu veya

¹¹⁰⁸ Kutlu, “İlk Mürciî Metinler ve İrcâ Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)”, s. 247.

¹¹⁰⁹ Kinânî, *Kitabü'l-Hayde*, s. 146-226.

¹¹¹⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-eksat*, s. 33.

¹¹¹¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 55.

¹¹¹² Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s. 62.

olumsuz görüşleri incelemiş ve toplumdaki ayrılığı gidermeyi amaçlamıştır. Bunun yanında Dırâr b. Amr, Emevîler, Râfîzîler ve Hâricîleri eleştirmiştir.¹¹¹³

Dırâr b. Amr, imâmetin Kureyş dışındaki kimseler için mümkün olduğunu ifade etmiştir. Eğer imâmet konusunda mücadele söz konusu ise Kureyş’li olmayanın seçilmesi müellife göre daha İslâmî görünmektedir.¹¹¹⁴ Müellifin bu düşüncesiyle imâmetin veya halifeliğin saltanata dönüşmesini engelleme düşüncesinde olduğu düşünülmektedir.¹¹¹⁵

İbn Ebû Asım *Kitâbü’s-Sünne* eserinin dörtte birlik bölümünde sahâbenin fazileti üzerinde durulmuştur.¹¹¹⁶ Dört halifenin hilafetinin meşruiyetine vurgu yaparak her biri için eserinde ayrı ayrı bölümler açmıştır.¹¹¹⁷ Müellif “Ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı” hadisini zikretmiş sonrasında Hz. Peygamber(s.a.v.)’in ve sahâbenin sünnetine bağlılık gösterilmesinin üzerinde durmuştur.¹¹¹⁸ Tüm bunların yanında müellif, aşere-i mübeşşereyi zikretmiş¹¹¹⁹ Kureyş ve Benî Haşim’in diğer bölgelere ve nesillere üstünlüğünü ortaya koyan nakillere yer vermiştir.¹¹²⁰

Zeydî âlim er-Ressî, imâmet ile ilgili *Tesbîtü’l-İmâme, el-İmâme, İmâmetü Alî b Ebî Tâlib* risâlelerinde imâmet ve halifeler ile ilgili görüşlerini serdetmiştir. Kasım er-Ressî, imâmetin gerekli ve zorunlu olduğunu zikretmiş, imamın sıfatlarını ve nasıl imam olunacağını izah etmiş ve ayetlerden deliller getirmiştir.¹¹²¹ Ayrıca müellif Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali’nin ondan sonra Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in imam olacağına dair Kur’ân ve sünnetten deliller serdetmiştir. Müellif, *el-İmâme* adlı eserinde Hz. Ebû Bekir’in imam olmasında öncelik tanıyanların ileri sürdükleri görüşleri onların ağzından soru sorarak cevapları izah etmiştir ve bu şekilde Hz. Ebû Bekir’in imâmetinin geçersiz olduğunu vurgulamıştır.¹¹²² Ressî, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın hilafeti için öne sürülebilecek delilleri ortaya koyarak geçersiz kılmıştır. Hz.

¹¹¹³ Osman Demir, Book Review, “*Kitâbü’t-Tahrîş*: İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilâflarında Hadis Kullanımı”, Dırâr b. Amr, haz. Hüseyin Hansu, Çev. Mehmet Keskin, s. 138.

¹¹¹⁴ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 88.

¹¹¹⁵ Mustafa Köse, “Târih Yazıcılığında Nesnelliğin İmkânı: *Kitâbü’t-Tahrîş*/Dirâr b. ‘Amr Örneği” *Journal of İslâmic Research*, 2018; 29(I), s. 69.

¹¹¹⁶ İbn Ebû Asım, *Kitâbü’s-sünne*, II, m. 1522-1535

¹¹¹⁷ İbn Ebû Asım, *Kitâbü’s-Sünne*, II, m. 1164-1223.

¹¹¹⁸ İbn Ebû Asım, *Kitâbü’s-Sünne*, I, m. 23, 24, 54, 60.

¹¹¹⁹ A.g.e., II, m. 1257-1506.

¹¹²⁰ A.g.e., II, m. 1522-1535.

¹¹²¹ Ressî, *Tesbîtü’l-imâme*, s. 131-166.

¹¹²² Ressî, *el-İmâme*, s. 195-216.

Ali'nin hilafetini incelediği risâlesinde ise müellif Hz. Ali'nin sahâbenin en üstünü olduğunu ve Hz. Ali'ye hürmet etmeyen kişinin durumunu ele almıştır.¹¹²³

Hâdî İlelhak bu meseleyi peygamberliğin gerekliliği bağlamında ele almıştır. Buna göre peygamberlerin vasîsi olacak kimseler yaşadıkları dönemde öne çıkmış kimseler olmalıdır. Aynı şekilde imamlar da imamet Allah'ın verdiği "hak etme" vasfına göre elde etmektedirler. İmamet için Hz. Muhammed'in soyundan gelme, ilim, takva gibi birtakım ahlâkî özellikler, zalimlerden uzak durmak, kılıçla savaşmaktan geri durmamak, zekat uygulamasını gereği gibi yerine getirmek gibi hasletler gerekmektedir. Hâdî İlelhak Hz. Muhammed için zikrettiği nakille anlaşılabilecek hususlar için nübüvvetin gerekli olması hususunun vasî veya imam için de geçerli olduğunu vurgulamıştır. Bu şekilde nübüvvet için uyguladığı aklî delili vasî veya imamet için uygulamış olması ilk defa Hâdî İlelhak'ta görülmüştür.¹¹²⁴

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne* eserinin son bölümünde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den övgü ile bahseden rivayetlere yer vermiştir. Müellif eserinde Ehl-i hadîsin genel bir tavrı olarak sahâbe ve tabiûn kavline itibar edildiği ve onların sözlerinin din olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.¹¹²⁵

Kütüb-ü Sitte müelliflerinden Buhârî, *Kitâbü'l-Fiten*'de "Bir devlet başkanı, üzerinde toplanmış bir cemaat bulunmadığı zaman Müslümanın işi nasıl olacaktır?" babında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra ortaya çıkacak karışıklıklardan bahsetmiş, başlarında devlet başkanları yoksa hiçbir fırkaya uyulmaması gerektiğine dair rivayetler zikretmiştir.

Sünen müellifi Ebû Dâvûd, *Kitâbü's-Sünne*'de sahâbeler arasında faziletlerine dair yapılan derecelendirme, halifeler hakkında gelen hadisler, Allah Rasûlünün sahâbîlerinin fazileti, Rasûlullah'ın sahâbîlerine sövmenin yasak oluşu, Ebû Bekir (r.a.)'ın halife seçilmesi", sahâbîlerin haricilere karşı yaptıkları savaş bablarını ele almıştır.¹¹²⁶

Sabine Schmidtke, *İslâm Kelâmı* eserinin mukaddimesinde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra ilk tartışılan meselelerin imâmetin meşrûiyyeti, iman

¹¹²³ Ressî, *İmâmetü Ali b. Ebî Tâlib*, s. 217-222.

¹¹²⁴ Hâdî İlelhak, *Mes'eleü'n-nübüvve*, s. 430-432.

¹¹²⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*, s. 818.

¹¹²⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 41.

hakikati, ahirette kurtuluş şartları konularında olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁷ Erken dönemde tartişılmasına rağmen şîa dışındaki hiç kimse bu konuyu bir inanç meselesi olarak incelememiştir. şîa bu meseleyi dinin aslî bir ilkesi olarak görmüşken Ehl-i sünnet ve Mu‘tezile nazarında tâli bir mesele olarak kalmıştır.



¹¹²⁷ Sabine Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, Çev. Orhan şener Koloğlu, Ulvi Murat Kılavuz, Salih Çift, İstanbul: Küre Yayınları, 2020, s. 49.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hicrî ilk üç asır, İslâm düşüncesi için oldukça önemlidir. Nitekim İslâm düşüncesinde erken sayılabilecek bu süreçte birçok fırka ve ekol ortaya çıkmıştır. Elbette teşekkül gösteren bu fırkaların ortaya çıkmasında yaşanan siyâsî ve itikâdî olayların etkisi büyüktür. Sözgelimi Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve sonrasında yaşanan Cemel ve Sıffin vakaları itikadî tartışmalar için bir zemin olarak görülebilmektedir. Erken dönemde karşılaşılan bu gibi olaylar İslâm akâidinin temel prensiplerinin yazılıp çizildiği sağlam bir zemine olan ihtiyacı gün yüzüne çıkarmış bu sâik ile ilk metinler kaleme alınmıştır. Yazılan ilk metinler hacim olarak kısa olmasına rağmen nitelik açısından büyük bir boşluğu doldurmaktaydı.

İmanın mahiyeti ve hilafet meseleleri gündeme gelmiş ve inanca dair ilk problemler bu şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle akklı ön plana çıkaran Ehl-i rey akımının karşısında hadis ve sünnete bağlılığı ile bilinen ve akklı geri planda tutan Ehl-i hadîs birinci asrın yarısından sonra oluşmaya başlamıştır. Oluşan çeşitli fırkalar kendilerini savunma ve/veya bid'atçı fikirlere ve fethedilen topraklarda ortaya çıkan dînî/felsefî fikirleri eleştirmeye yönelik pek çok metin ortaya koymuşlardır. Kelam öncelikle bir apoloji/ reddiye türü ile başlamıştır. İslâm inancına dair yazılan metinler genel itibarıyla Cehmiyye, Mu'tezile, Râfıza, Mürcie fırkalarını eleştirmeye yönelik olmuştur. Reddiye türünde olmayan metinlerde de yer yer sapkın fırka ve gruplara yönelik eleştirilerin yer aldığını görmekteyiz.

Erken dönemde ortaya konulan metinler öncelikli olarak toplumsal ve siyâsî ortamda halihazırda tartışılan meselelere hasredilmiş durumdaydı. Özellikle kader, ircâ ve diğer din mensuplarına karşı İslâm inancını savunma merkezli metinler kaleme alınmıştır. Erken dönemde yazılan metinlerde tevhid, nübüvvet ve ahiret temel sacayakları altında mürtekib-i kebîre, tekfir, kulların fiilleri ve özgürlüğü, sıfatlar, halku'l-Kur'ân, şefaât, sahâbenin fazileti ve imâmet gibi konular ele alınan başlıca meselelerdendir.

İlk üç asırda yazılan metinleri ele aldığımızda akâide dair meseleleri ihtiva eden metinlerin müelliflerinin yalnızca inanç alanında öne çıkan müellifler tarafından değil muhaddis, fakih, mutasavvıf ve müfessirler tarafından da kaleme alındığını görmekteyiz. Bunun başlıca sebebi, erken dönemde ilimler bazında bir branşlaşmanın

olmamasıdır. Akîde konulu olan bazı risâlelerde yer yer fikhî hükümlere, ahlak konularına yer verildiğini görmekteyiz.

Erken dönemde özellikle ilk iki asırda, elimize ulaşmasa da yalnızca isimlerinden hareketle, İslâm inanç esaslarını ortaya koyma, ispat ve savunma amaçlı metinlerin yanında madde, insan ve tabiat meselelerine dair birtakım risâlelerin yazıldığı görülmüştür.

Çalışmamızın ilk bölümünde incelediğimiz metinleri belli başlı te'lif ve tasnif türlerine göre başlıklandırdık. Öncelikle metnin müellifinin hayatı hakkında kısa bir bilgilendirme yaptık. Ardından metnin içerdiği konuları zikrettik. İkinci bölümde ise ilk üç asırda konuşulmuş, üzerine tartışmalar yapılmış temel konular üzerinden metinler incelemeye tâbî tutulmuştur. İkinci bölümdeki ana başlıklandırmayı temel kelimeler sistematikliğine göre yapmış olduk. Buna göre tartışılan temel meseleler hakkında müelliflerin görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İlk dönemde ortaya konulan risâlelerde çizilen temel akîde, Kur'ân, sünnet ve icmâaya bağlılık olmuştur. Bu üçünü benimsemek bir iman gereği olarak görülmüştür. Risâlelerde genel itibarıyla farklı mezhep mensuplarına karşı ciddî bir polemik içine girilmektedir.

Çalışmamızın ilk bölümünde te'lif ve tasnif türlerine göre düzenlediğimiz risâlelerden reddiye türünde olanlar muhatabını dışlayıcı bir tutum sergilemiştir. Reddiye türü, ilgili dönemde meydana gelen siyâsî hareketlilik, ehl-i rey ve/veya diğer muhalif fırkalarla yapılan tartışmalar sonucunda oluşmuş bir yazın türüdür. Hz. Osman'ın katlinden sonra imanın mahiyeti, hilâfet gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Müellifler metinlerde ele alınan konularda kendilerine muhalefet eden kimseleri bid'atçılık, sapkınlık ve küfürle suçlamışlardır. Ehl-i hadîs taraftarlarınca yazılan reddiyelerde genel olarak ayet, hadis ve âsâr kullanılmış ve bu argümanların önemi vurgulanmıştır. Risâlelerde hilafet konularına değinilmesi, müelliflerin yalnızca dinî sâiklerle değil siyâsî sâiklerle de hareket ettiklerini göstermektedir. Ancak yine de hilâfet meselesine dair kullanılan argümanlar sağlam değildir. Reddiyelerde muhalif konumuna koydukları kimselerin delillerini çürütmeye, kuvvetli deliller ileri sürmeye gayret etmektedirler.

Hicrî ilk üç asırda Ehl-i hadîs taraftarları akılcı söylem karşısında ya orta yolu izleyerek cedeli kullanmış ya da aşırı çizgiyi takip ederek onların toplumdan

dışlanmalarını istemişlerdir. Nasçı söylem sahibi kimseler özgür irade, halku'l-Kur'ân, teşbihî kavramların mecâzî olarak yorumunun Mu'tezile'den alındığını ve Kur'ân ve sünneti terk etmenin fasıklığa götüreceğini vurgulamıştır. Ehl-i hadîs taraftarları akla ikincil bir yer vermişlerdir. Ayrıca bazı alimlerin kendilerine yönelik eleştirilerde kıyas, taksim gibi kelâmî delilleri kullandığı görülmüştür.

Çalışmamızda yer verdiğimiz yazım türlerinden biri de Kitâbü's-sünne türü eserlerdir. Akâid konularına yer verilen Kitâbü's-sünneler oluşan inanç ayrılıkları karşısında müslümanları sapkınlıktan kurtarmak, sünneti ihya etmek, muhalif gruplara karşı kendi görüşlerini savunmak için Kur'ân ve sünnete dayanan çözümler ileri sürmek gayesiyle yazılmıştır. Bu yazım türü müstakil kitaplar olarak veya Câmi ve Sünen türü eserlerin bir bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitâbü's-sünnelerin özellikle h. II. asırda Kur'ân'ın yaratılması meselesi ve mihne süreci ardından özellikle fikrî açıdan ihtilafların yoğun olduğu dönemde ortaya çıktığı, h. III. asırda çokça te'lif edildiği görülmektedir. Kitâbü's-sünnelerle ilgili yaşadığımız bir sıkıntı olarak kaynaklarda bu yazım türüne ait pek çok eser zikredilmesine rağmen günümüze ulaşanlarının pek az olması ve mahtût halde bulunması gösterilebilir. Sünne türü eserlerde inanç meselelerine dair kullanılan delillerin çoğunluğunu haber-i vâhidler oluşturmaktadır. Hicrî ilk üç asırdan sonra bu eserlerin öneminin azalmasının sebebi olarak bu eserlerde kullanılan rivayetlerin büyük çoğunluğunun zayıf sayılması, sahih olanların ise meşhur hadis külliyatlarında bulunması gösterilebilir. Eserlerde ele alınan konulara dair rivayetler genel itibariyle belirli bir plan ve tertip gözetilmeden zikredilmiştir. Sünne müellifleri bir plan gözetmiş olsalar dahi eserlerin muhteva planı neşir veya istinsah sürecinde değişikliğe uğramış olabilir. Ayrıca eserlerde akâid konularının tamamının yer almadığı zikredilmesi gereken bir husustur.

Tasnif türlerine göre ele aldığımız bir diğer yazım türü kitâbü'l-îmânlardır. Hicrî ilk asırlardan beri bu yazım türü gerek müstakil olarak gerekse hadis mecmualarında bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu eserlerde imanın tarifi, muhtevası, imanın artması/eksilmesi, iman-amel, iman-İslâm arasındaki ilişki bağlamında pek çok konu işlenmiştir. Çalışmamızda tarihî süreç göz önüne alınarak bu yazım türünde ortaya konan metinler, bölümler incelenmiştir. İman-amel ilişkisi veya imanın artması/eksilmesi konularında alimler arasında farklı görüşler öne sürülmesinin temelinde imanın farklı tarifleri yatmaktadır. Genel itibariyle iman-amel birlikteliği

alimlerin ittifak ettiği bir husus olmakla birlikte amel, imanın kemâlinin içi bir parça sayılmıştır. Nitekim davranışlarda gösterilmeyen bir iman anlayışı ilgili rivayetler ile delillendirilerek tasvip edilmemiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde yer verdiğimiz üzere mezheplere göre ortaya konulan risâleler kapsamında Mu‘tezilî, Şîî, Hâricî ve Mürciî akâid metinlerine yer verdik. Kısaca değerlendirecek olursak diğer mezhep mensupları gibi Mürciîler’de kendi inanç sistemlerini açıklamak ve muhaliflerine cevap vermek gayesiyle metinler kaleme almışlardır. İbnü’n-Nedîm’in belirttiğine göre Mürciî alimler tarafından yazılmış beş risâle bulunmaktaysa da bunlardan yalnızca Hasan b. Muhammed’in metni günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Sâbit Kutna ve Muhârib b. Disâr gibi pek çok şairin Mürciî akîdeyi benimsediği bilinmektedir. Bu şairlerden sözünü ettiğimiz ikisi dışındakilerin şiirlerinin hem pek azı günümüze ulaştığından hem de içerisinde Mürcie’yle ilgili pek az bilgi içerdiğinden yalnız Sâbit Kutna ve Muhârib b. Disâr’ın *İrcâ Kasîde*’lerine yer verdik. Mürciî metinlerde genel olarak Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in tartışmaya girmeden kabul edilmesi, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin durumlarının Allah’a havale edilmesi öncelikli olarak işlenen konulardır.

İbâzî itikad risâleleri genel itibariyle, muhafazakar geleneksel bir tutum içinde olmuşlar ve cedelci kelâma yönelik sert bir tavır almışlardır. Kelâmî terimlerin ilk olarak Ebü’l-Münzir Beşir b. Muhammed b. Mahbûb b. er-Ruhayl’ın eserlerinde kullanıldığını görmekteyiz. Geleneği sürdüren İbâzî akım Ehl-i hadîsin teşbihe varan Allah tasavvurunu, rü’yetullahı, Kur’ân’ın gayrı mahluk olduğuna dair itikadlarını reddetmiştir. Buna karşın Uman bölgesinde bazı kimseler tarafından Sünnî Ehl-i hadîs öğretisi kabul görmüş, örneğin Kur’ân’ın Allah’ın kelâmı olduğu vurgulanarak tartışmalardan kaçınılmıştır.

Erken dönem Şîî alimlerin takip ettiği temel kelâmî perspektif tevhid, nübüvvet me‘âd, va‘d-va‘îd, adalet, imâmet olmak üzeredir. Bunların yanında tevhid, haram ve helal ilmi, müstehaplar, vacipler gibi itikadî esaslar da belirtilmiştir. Şîî alimler tarafından ilk dönemde tartışılan kelâmî meseleler, tevhid bağlamında, zâtın ve fiillerin birliği, Allah’ın zâtının ve fiillerinin sıfatları, bedâ, rü’yetullahın imkanı, iyi ve kötünün ahlâkî değeri, peygamberlik, peygamberin masum olması, mu‘cize göstermesi, ahiret, lütuf, teklif, ef‘âlî’l-‘ibâd, iman-küfür, adalet, imamın tabiatı, yeri ve etkisi tartışılan temel meseleler olmuştur. Erken dönem Şia kelâmı, açıklığa karşı gizli olmak, zahiriliğe

karşı batınî olmak gibi zıtlığı savunan bir inanç sistemini ortaya koymuşlardır. En eski Şîî hadis metinlerinde Allah'ın zâtı ile ilgili meselelerde yapılan aklî tefekkür muhalif kimselerle yapılan tartışmalarda vazgeçilemeyen bir husus olduğu için zorunlu, ancak Allah'ın zâtına ilişkin sırları kavramaktan aciz olmasından ötürü kötü olarak ifade edilmiştir.

Erken dönem Mu'tezilî kaynaklara dair (ykl. m. 850'ye kadar olan döneme dair) İbnü'n-Nedîm'in pek çok tesbiti olmasına rağmen tek bir kelâm eseri dahi günümüze ulaşmamıştır. Bu döneme dair Mu'tezilî görüşler muhalif cephe tarafından günümüze ulaştırılmıştır. Çalışmamızda Mu'tezilî alimlerden, Câhız, Dırâr b. Amr ve Hayyât'ın günümüze ulaşan eserlerine yer verilmiştir. Erken dönem Mu'tezilî hareket ne sadece savunmacı ne de yeknesak bir görünüm arz ediyordu. Felsefî, teolojik, tabîî, psikolojik konular üzerine yorumlar ortaya koymaya çalışmışlardır.

Çalışmamızda karşılaştığımız en önemli problem eserlere ulaşma noktasında olmuştur. Yalnızca nüshasına ulaşabildiğimiz risâleleri çalışmamıza dahil ettik. Yalnız tümüyle inanç konusuna ayrılmış risâleleri değil başlı başına fıkıh, tefsir, tasavvuf ve hadis metni olup akîdeye dair meselelere yer veren risâleleri de inceledik. Elbette burada gün yüzüne çıkan, tahkik edilmiş metinler dikkate alınmıştır.

Erken dönem müelliflerinin metinleri bazen iktidarın isteği, bazen de yakınlarının ve talebelerinin isteği üzerine kaleme alındığı söylenebilir. Yönetimden gelen metin telifi isteği ise erken dönemde çokça karşılaşılan bir durumdur. Halkı yanlış inanç ve fikirlerden korumanın yanında fikrî olarak kontrol altına alma gayesinin, yönetimin eser te'lifi isteğinin arka planında yer aldığını söyleyebiliriz.

İfade etmeliyiz ki metinler ilgili bulunduğu asırda yaşanan siyasi, toplumsal şartlara göre hem üslup hem de içerik olarak farklılaşmıştır. Erken dönem metinlerinde genel itibarıyla inanç esasları zikredilirken normatif ifade kalıpları kullanılmıştır. Metinlerde fırka-i nâciye (kurtuluşa erecek grup) vurgusu yapılarak Kur'ân, sahâbe ve tabiûn rivayetlerine ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Bunun yanında bazı metinlerde keskin, dışlayıcı bir söylemin takip edildiğini söylemek mümkündür.

Akâid metinlerinin oluştuğu toplumsal ve siyasi ortamın getirdiği meseleler erken dönem müelliflerinin eserlerinde ele aldığı konular olmuştur. Dolayısıyla erken dönemde toplumsal ve siyâsî ortamı tanımak özellikle mezhepler tarihi alanından tartışılan meselelere bakmak, alanda yapılan çalışmalara ışık tutacaktır.

Hicrî ilk iki asrın sonuna doğru özellikle üçüncü yüzyılda tercüme hareketi ve fethedilen topraklarda farklı kültürlerle yaşanan etkileşim sonucunda akâid, kelamlaşma sürecine girmiş oldu. Nitekim değişen durumlar karşısında inanç esasları akıl ile ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu şekilde ilk iki asrın sonunda ekoller arasındaki çizgiler belirginleşmiş, akâid metinlerinde ortaya konulan düşünce sistemleşme fırsatı bulmuştur. İlk akâid metinleri özellikle de Ebû Hanîfe'nin akâid metinleri, hem söylem hem de içerik açısından Sünnî metinlerin referansı olmuştur. Burada değinmek isteriz ki Sünnî kelâmı Mâtürîdî ve Eş'arî ile başlatmak hicrî ilk üç asırda kaleme alınan metinleri göz ardı etmek ve parçacı bir yaklaşım olacaktır. Nitekim bu süreçte Ehl-i hadîs tarafından kaleme alınan metinler Sünnî düşüncenin temellerinin atıldığı dönem olarak görülmelidir. Görüldüğü üzere bütüncül bir görünüm için sonraki dönemlerde görünür olan şahsiyetlere odaklanmak yerine erken ve ilk dönemi göz önünde bulundurmak daha sağlam bir yaklaşım olacaktır.

Fetihlerle birlikte genişleyen İslâm coğrafyasında yaşayan farklı etnik ve dini kesimlerden ötürü düşünsel açıdan ciddi bir zenginlik oluşmuştur. Mu'tezile'ye karşı bir savunma mekanizması içinde olan Sünnîlik bu sayede teşekkül ederken, kelam ilmi Mu'tezile elinde sistemleştiği söylenebilir. Akâidin kelamlaşma sürecinde akıl yürütmenin etkisini göz önüne alacak olursak akıl yürütmenin kelimacılar eliyle değil fakihler eliyle oluştuğu söylenmelidir. Grek metinlerden tercüme yoluyla aklî faaliyetlerin başladığı yönündeki yorumlar olmakla birlikte halihazırda var olan kavramlar, düşüncüler olmadan tercüme faaliyetlerinin İslâm düşüncesinde kendine bir yer edinmeyeceği göz önünde bulundurulmalıdır. Var olan aklî düşünme faaliyeti üzerinden gelişen tercüme hareketleri aklî faaliyete yalnızca hız kazandırmıştır denilebilir.

Bu çalışmadaki amacımız İslâm düşüncesi ve özelde kelam ilmi için oldukça önemli olan hicrî ilk üç asra ışık tutmaktır. Bu doğrultuda söz konusu dönemde ortaya konan metinler tespit edebildiğimiz kadarıyla ele alındı. Çalışmamız aynı zamanda bir literatür çalışması görünümünde olduğu için metinler tek tek incelenmiştir. İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinde ilimler dallara ayrılmadığı, bir branşlaşma olmadığı için fıkıh, tefsir, tasavvuf ve hadis metinlerinde akîdeye dair yer verilen bölümler çalışmamıza dahil edilmiş, tüm bu alanlarda ortaya konulan metinler elimizden geldiğince incelenmeye çalışıldı. Hicrî ilk üç asırda inanç meselelerinin nasıl ele

alındığı, tartışıldığı İslâmî ilimlerin tekâmül sürecini daha iyi kavramamıza vesile olması açısından oldukça önemlidir. Hicrî ilk üç asrı tam olarak anlamak mümkün olmasa da en azından yanlış anlaşılımları engellemek niyetiyle bu döneme dair çalışmalar yapılması süreci kavramaya yardımcı olacaktır. Diğer yandan söz konusu süreçte tartışılan meselelerin daha iyi anlaşılması açısından mezhepler tarihi ve sosyopolitik arka planın göz önünde bulundurularak yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.



KAYNAKLAR

- Abdülazîz, Ömer b. “Er-Risâle fi’r-Reddi ‘ale’l-Kaderiyye”. Çev. Cemalettin Erdemci, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sayı: 2, s. 194.
- Abrahamov, Binyamin. *Delîlü’l-kebîr* (al-Kâsim b. İbrâhim on the Prof of God’s Existence Kitâb al-Dalîl al-Kabîr, İngilizce çevirisi ve notlarla yay. Binyamin Abrahamov, E. J. Brill, Leiden 1990).
- _____. *İslâm Kelâmı-Gelenekçilik ve Akılcılık*. Çev. Emine Buket Sağlam, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Adenî, İbn Ömer, *Kitâbü’l-İmân*. thk. Hamad İbn Hamdi al-Câbirî el-Harbî, 1. Baskı, Kuveyt: Dâru’s-Selefiyye, 1986.
- Akot, Bülent. “Bazı Mutasavvıfların Tanrı/İlah Anlayışı ve Muhâsibî’nin “er-Riâye” Adlı eseri Bağlamında Allah’ın Hakları”. *Eskiye*, 31(2015), s. 51-73.
- Altıntaş, Ramazan. “Ebû Hanîfe’nin Kelâm Metodu ve *el-Fıkhu’l-Ekber* adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar”. *İslâmî Araştırmalar*, 15(2002), (Ebû Hanîfe Özel Sayısı), s. 185-205.
- Amr, Dırâr b. *Kitâbü’t-Tahrîş*. thk.: Hüseyin Hansu, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Litera Yay., 2014.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu’l-Bari bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru’l-Marife, Tarihsiz.
- Askalânî, İbn Hacer. Şihâbüddîn bü’l-Fazl Ahmed b. Alî, *el-Ucâb fî beyâni’l-esbab: Esbâbü’n-nüzul*. thk. Abdulhakim Muhammed el-Enîs, I-II, Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzi, 1997.
- Aşıkkutlu, Emin. “İbn Ebû Ömer”. *DİA*. XIX, 438.
- _____. “Buhârî’nin İman Yaklaşımı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19(2000), ss. 59-83.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî”. *DİA*. XXXVIII, 231.
- Aynî, Bedrettin. *Umdetu’l-Kâri şerhu Sahih-i Buhârî*. Mısır: İdâretu’t-Tıba’ati’l-Muniriyye, (t.y.).
- Aytekin, Arif. “Fıkıh-ı Ekber Risâleleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/(1)2010, s. 209-221.
- A’zamî, M. Mustafa. “Buhârî”. *DİA*. VI, 368.

- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-Fırak*. trc. Ethem Rûhi Fığlalı, Ankara: TDV Yy., 2001.
- Basrî, Hasan. *Risâle el-Hasen el-Basrî ile'l-Emîr Abdûlmelik b. Mervân*. İstanbul, Ayasofya Kütüphanesi, no: 3998.
- Bebek, Adil. "Kebîre". *DİA*. XXV, 163.
- Beyâzizâde, Kemaleddin Ahmed. *el-Usûlü'l-Münîfe li İmâm Ebî Hanîfe*. Çev. İlyas Çelebi, MÜİF Yy., İstanbul 2000.
- Bezzâzî, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed. *Menâkıbu Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- Birinci, Züleyha. Ebû Mutî' Rivayetli *el-Fikhü'l-Ekber* Şerhinin Müellifi Meselesi. "Ebû Mutî' Rivayetli el-Fikhü'l-Ekber Şerhinin Müellifi Meselesi". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 35(2008), s. 25-40.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Cu'fî. *Halku ef'ali'l-ibad ve'r-red 'ale'l-cehmiyye ve ashabi't-ta'til*. thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd, Riyad: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005.
- _____. *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001).
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Tahkik: Abdusselâm M. Hârûn, Mısır, I-III, Mektebetu'l-Hancı, 1395/1975.
- _____. Resâilu'l-Câhız. nşr.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, I-IV, Mısır: el-Mektebetu'l-Hancı, 1399/1979.
- _____. Resâilu'l-Câhız. thk: Sendûbi, Hasan, Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 1933.
- _____. Resâilu'l-Câhız "er-Resâilu'l-Kelâmiyye". nşr. Ali Ebû Mulhim, Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987.
- _____. Resâilu'l-Câhız "er-Resâilu'l-Edebiyye". nşr. Ali Ebû Mulhim, Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987.
- _____. Resâilu'l-Câhız "er-Resâilu's-Siyasiyye". nşr. Ali Ebû Mulhim, Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987.
- Bulğen, Mehmet. "Mûcize ve Hatm-i Nübüvvet". *Hiz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı (Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri)*. Gaziantep Üniversitesi Havra Kültür Merkezi, 17-19 Ekim 2014., s. 273-278.

- Cebr, Mücahid b. *Tefsîru Mücâhid*. nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî, Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye, (t.y.).
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri". *AÜİFD*, 21(1976), s. 1-35.
- Çakın, Kamil. "Ebû Said ed-Dârimî'nin Allah'ın Sıfatları ile İlgili Bazı Görüşleri". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 8(2000), s. 47-55.
- Çelebi, İlyas. *İslâm Düşünce Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- _____. "Ebû Hanîfe'nin Kelamcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi". İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu, Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı, 2003, s. 185-196.
- Çelik, Ali. "Nuaym b. Hammâd'ın Hadisçiliği ve "Kitâbu'l-Fiten"i Üzerine Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2000, s. 99-118.
- Çoban, Abdulkadir. "İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsirciliği". Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Daiber, Hans, *The İslâmîc Concept of Belief in the 4th/10th Century: Abû'l-Layth al-Samarqandî's Commentary on Abû Hanîfah (died 150/767) al-Fiqh al-absat* (Tokyo: Institute for the Study for of Languages and Culture of Asia and Africa, 1995).
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- _____. *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*. nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Kuveyt, 1416\1995.
- _____. *er-Red ala Cehmiyye*. neşr: Gösta Vitestam, Köprülü Ktp., (nr. 850, Vr. 76a-109b), Lund-Leiden: 1960.
- _____. *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî 'Osmân b. Sa'îd 'alâ Bişr el-Merîsî*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. I-XI, İstanbul, 1973.
- Demir, Abdullah. "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri". *Türkiye Araştırmaları literatür Dergisi* 14/28 (2016), s. 169-226.

- Demir, Osman. Book Review, “*Kitâbü’l-tahrîs: İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilâflarında Hadis Kullanımı*”. Dirâr b. Amr, haz. Hüseyin Hansu, Çev. Mehmet Keskin.
- Ebû Davud, Süleymân b. el-Eş‘as. *Kitâbü’s-sünen*. thk. Muhammed Avvame, Cidde: Dârü’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmîyye, 1419/1998.
- Ebû Hanîfe, Nu‘man b. Sâbit. *el-Alim ve’l-müteallim*. İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri içinde. Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V. Yy., İstanbul, 2011.
- _____. *el-Fikhü’l-ebzat*. İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri içinde. Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V. Yy., İstanbul 2011.
- _____. *el-Fikhü’l-ekber*. İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri içinde. Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V. Yy., İstanbul 2011.
- _____. *er-Risâle*. İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri içinde. Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V. Yy., İstanbul 2011.
- _____. *el-Vasiyye*. İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri içinde. Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V. Yy., İstanbul 2011.
- _____. *el-Fikhü’l-ekber*. trc: Abdülvahap Öztürk, İstanbul: Çınar Matbaası, 2012, s. 37.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü’l-îman*. nşr. Muhammed Nâsırüddîn el-Albânî, Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmîyye, 1983, 2. baskı.
- Erdinç, Ziya. “Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımlar ve Delilleri”. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2013.
- Erginli, Zafer. “Muhâsibî”. *DİA*. XXXI, 13.
- Erul, Bünyamin. “Rebî’ b. Habîb”. *DİA*. XXXIV, 495.
- Eryiğit, Adem. “Mûtezilî Düşünür El-Câhız ve Eserleri”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, s. 79-107.
- Fayda, Mustafa. “Taberî”. *DİA*. XXXIX, 317.
- Fazârî, ‘Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî. Early Ibâdî Theology: Six Kalam Texts by ‘Abd Allah b. Yezîd al-Fazârî. ed. Abdulrahman al-Sâlimî, Wilfred Madelung. Brill, Leiden, Boston, 2014.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye”. *DİA*. XVI, 331-332.

Gölcük, Şerafettin. “İsimler ve Hükümler Yönünden İslâm ve İman Kavramları”. *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1977, s. 187-199.

_____. “Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât”. *DİA*. XVII, 104.

Gölcük, Şerafeddin -Adil Bebek. “el-Fıkhü'l-Ekber”. *DİA*. XII, 88-91.

Habib, Rebî b. *el-Câmiu's-sahîh*. yay. haz. Muhammed İdris; göz. geç. Aşur b. Yusuf, Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1995.

Hâdî ile'l-Hak, Yahya b. Hüseyin. *Resâilü'l-Adl ve't-tevhîd*. thk. Muhammed Imârâ, Dârü'l-Hilal: 1971.

_____. *Mecmûu Resâil*. thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzeli, 2. bs., Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2002.

_____. *Kitâbü'r-Red ve'l-ihticâc 'ale'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye*. nşr. Muhammed İmâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde, Kahire 1971.

Haccac, Müslim b. *el-Câmiu's-sahîh*. thk ve tlk. Muhammed Fuad Abdalbaki, I-III, İstanbul: 1992.

_____. *el-Câmiu's-sahîh*. thk ve tlk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Kahire: Dâru İhyai'l-Arabiyye, 1955.

Hallâl, *Kitâbü's-sünne*. thk. Atiyye Zehrânî, Riyad: Dâru'r-Râye, 1989.

Hanbel, Ahmed b. *er-Redd 'ale'l-Cehmiyye*. nşr. Abdurrahman Âmire, Riyad: 1982.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ' İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. thk.: İhsan Abbas, Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.

Hammâd, Nuaym b. *Kitâbü'l-fiten*. nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1993.

Hanefiyye, Hasan b. Muhammed. *er-Risâletü fî reddi 'ale'l-Kaderiyye*. Thk. Josef Van Ess. Beyrut: Me'hedu el-Almaniyye lil ebhasü'Şerkiyye, 1977.

Harbî, İbrâhim b. İshâk b. İbrâhîm. *Risâle fî enne'l-Kur'ân ğayru mahlûk*. thk. Ali b. Abdülazîz Ali eş-Şebl, Riyad: Dârü'l-Âsime li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995.

Hayyât, Ebü'l-hüseyn. *Kitâbü'l-İntisâr*. haz. Albert Nasrî Nâder, Beyrut: el-Matbaatü'l-Kâtulikiyye, 1957.

_____. *el-İntisâr*. çev. Albert N. Nader, Beyrut: Buhus ve dirasat bi-İdâreu Ma'hedi'l-Edebi's-Şarkıyye fî Beyrut, 1957.

Hemmam, Abdürrezzâk b. *el-Musannef*. nşr. Habiburrahman el-A'zâmî, Karaçi, 1983.

- _____. *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A‘zâmî, Beyrut: el-Meclisü’l-İlmi, 1983.
- Hımsî, Naim. *Fikretü İcazi’l-Kur’ân Munuzu Bi’seti’n-Nebeviyye Hatta Asrina’l-Hadiri*. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1980.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak b. *Kitâbü’t-Tevhîd ve isbatu sıfatı’r-rabb azze ve celle*. thk. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân, Riyâd: Dâru’r-rüşd, 1988.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir. “*Kitâb el-İmân*”, *Min Künûzi’s-Sünne (Resâil-i Erbaa)*. nşr. Nasîruddîn el-Elbânî, Dımaşk: el-Matbaatü’l-Umûmiyye, 1965.
- İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi’l-Lafz ve’r-Red ‘ale’l-Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*. tsh: Muhammed Zahid el-Kevseri, Kahire: Mektebetü’l-Kudsi, 1349.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sünen*. thk. tsh. ve tşk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, I-II, İstanbul: 1992.
- _____. *Sünenü İbn Mâce*, thk ve tşk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, Kahire: Dâru İhyâi’t-Turâsil-Arabi, 1975.
- İbnu’n-Nedîm, Ebû’l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1997.
- İlhan, Avni. “Amr b. Ubeyd”. *DİA*. III, 94.
- İsfehânî, Ebû’l-Hüseyin Ali b. Hüseyin Ebû’l-Ferec. *Kitâbü’l-Egân*. Bulak: 1868.
- _____. *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakatu’l asfiyâ*. Kahire: Matbaatü’s-Saâde, 1974.
- Kandemir, M. Yaşar. “Buhârî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, VII, 114.
- _____. “Müslim b. Haccâc”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXXII, 93.
- _____. “İbn Mâce”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XX, 161.
- _____. “Nesâî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXXII, 563.
- _____. “İbn Mende”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XX, 177-179.
- _____. “Harbî”, *DİA*, XVI, 114.
- Kahveci, Niyazi. “Hâricîlik, Şîa ve Mu‘tezile’nin İmamet Literatürü Üzerinde Çalışma”. *Dini Araştırmalar Dergisi*, (8)2005 :171-190.
- Karadaş, Cağfer. “İsbat-ı Nübüvvet ve Peygamberlik ve Hz. Muhammed’in Peygamberliği Adlı Eser Üzerine”. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1(2003): 149-165.

- Kastallani, *İrşadu's-Şâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır: el-Matba'tu'l-Meymene, 1306.
- Kaya, Mesut. "Tefsirin Erken Döneminde Tevil: Mücâhid b. Cebr'in Aklî Yorumları". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 44 (2021): 1-35.
- Kevserî, Zahid. *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*. trc. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. "Ashâbu'l-Hadis'in Akâid Edebiyatı". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 5(1987), 79-89.
- Köse, Mustafa. "Tarih Yazıcılığında Nesnelliğin İmkânı: *Kitâbü't-Tahrîş*/Dırâr b. Amr Örneği". *Journal Of İslâmîc Research*, 29(2018): 65-78.
- _____. "Câhız ve Mutezile Mezhebindeki Yeri". Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı. 2016.
- Kinânî, Abdülazîz. *Kitâbü'l-Hide*. 2. baskı, Beyrut: Dâr'u Sadr, 1992.
- Koyuncu, Muhammed İkbâl. "Fuat Sezgin'in GAS'ı Bağlamında Erken Dönem Tefsir Literatürü Hakkında Bir Değerlendirme (1-5. Asır)". İstanbul Üniversitesi Yayınevi, Dârulfunun İlahiyat, "Fuat Sezgin" Özel Sayısı, 30(2019): 193-204.
- Köse, Saffet. "Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İle'l-hak". *DİA*. XV, 17-18.
- Kurt, Hasan. "Sistematik Kelâm Açısından İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerinde İman Esasları". *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2011): 99-125.
- Kutlu, Sönmez. "İlk Mürciî Metinler ve *Kitâbü'l-İrcâ*". *Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37(1997):317-331.
- _____. "İlk Mürciî Metinler: İrcâ Kasîdesi(I) Ve İrcâ Kasîdesi (II)". 39(1999): 239-252.
- _____. "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2002): 201-202.
- _____. "Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1996): 467-475.
- _____. *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyat, 2000.
- Lecomte, Gerard. "Şafi'nin *İhtilâfu'l-Hadis*'inden İbn Kuteybe'nin *Muhtelefi'l-Hadis*'ine". Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 5(1991): 3-37.

Mahbûb, Beşir b. Muhammed b. *Kitâbü'l-Muhârebe* (Early Ibâdî Literature: Abu'l-Mundhir Bashir b. Muhammad b. Mahbub, "Kitâb al Rasf fi'l-Tawhid". *Kitâb al-Muhârebe and Sîra* içinde nşr. Abdulrahman al-Sâlimi, Wilfred Madelung), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.

_____. *Kitâbü'r-Rasf* (Early Ibâdî Literature: Abu'l-Mundhir Bashir b. Muhammad b. Mahbub, "Kitâb al Rasf fi'l-Tawhid", *Kitâb al-Muhârebe and Sîra* içinde nşr. Abdulrahman al-Sâlimi, Wilfred Madelung), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta'*. thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Macdonald, D. B. "Mâtürîdî". trc. Ahmed Ateş, *İA*. skışehir: 1997, VII, 406.

Muhâsibî, Hâris b. Esed. *er-Riâye li Hukûkillâh*. thk. Abdurrahman Abdulhamid el-Berr, Mısır: Dâru'l-Yakîn, 1999.

_____. *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*. thk. Dr. Hüseyin el-Kuvvetli, trc. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.

_____. *Şerefü'l-Akl ve Mâhiyyetuhu* li'l Hâris b. Esed el-Muhâsibî ve Ebî Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî. thk. Mustafa Abdü'l-Kâdir 'Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

_____. *Fehmü'l-Kur'ân*. 2. Baskı, thk. Dr. Hüseyin el-Kuvvetli, trc. Veysel Akdoğan, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.

Pazdawi, Ali b. Muhammed. *Sarh al-Fıqh al-akbar*. nşr. Henry Edward John Lord Staley of Alderley, London: y.y., 1862.

_____. *el- Usûlü'd-Din*. Kahire, 1963.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünen*. 2. bs. I-VIII, İstanbul, 1992.

_____. *Sünenü'n-Nesâî*. i'dad Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut:Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1988.

Neşşâr, Ali Sâmi. Ammar et-Talibi, *Aķā'idü's-selef*. İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1971.

Önemli, Kadir. "Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyâsî Görüşleri". Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı. 2015.

Oral, Kenan. "Muvatta' Ne Zaman Yazıldı?". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (2)2020: 903-932.

Öz, Mustafa. “Vâkıfe”. *DİA*. XXXXII, 487.

Özen, Şükrü. “Mâtürîdî”. *DİA*. XXVI, 149-150.

Özer, Ahmet. “Ehl-i Hadîsin Red Literatürü”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı. 2008.

Özler, Mevlüt. “İki Akâid Metni; el-Fıkhu’l-Ekber ile en-Nesefî Akâidî’nin Muhteva Açısından Mukayeseli Bir Tahlili”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1999): 47-65.

Polat, Selahaddin. “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”. *DİA*. I, 180.

Râzi, Fahrüddin. *Menâkıbü’l-İmâmi’s-Şâfiî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetü’l-Külliyyati’l-Ezheriyye, 1986.

El-Kasım b. İbrahim er-Ressî. *Mecmûu Kütübi ve Resâili’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedban, San’a: Dâru’l-Hikmeti’l-Yemâniyye, 1422.

_____. *Nakdu’l-Müslimin li’s-seneviyye ve’l-Mecûs mea’r-Redd alâ ibni’l-Mukaffâ*. nşr. Hanefi Abdullah, Kahire: Dâru’l-afakî’l-Arabiyye, 2000.

_____. *er-Redd ale’n-Nasârâ*. nşr. Hanefi Abdullah, Kahire: Dâru’l-Afakî’l-Arabiyye, 2000.

_____. *el-Müsterşid alâ Mezâimu’l-Müşebbihe ve’l-Mücessime*. nşr. Hanefi Abdullah, Kahire: Dâru’l-afakî’l-Arabiyye, 2000.

_____. *er-Redd ale’r-Râfida*. nşr. Hanefi Abdullah, Dâru’l-Afakî’l-Arabiyye, Kahire: 2000.

_____. *er-Redd ale’r-Ravâfid min ehli’l-Gulüvv*. (Mecmûu Kütübi ve Resâili’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî içinde) thk. Abdülkerim Ahmed Cedban, San’a: Dâru’l-Hikmeti’l-Yemâniyye,

_____. *el-Adl ve’t-Tevhîd ve Nefyu’t-Teşbih*. (nşr. Muhammed İmâre, *Resâilü’l-Adl ve’t-Tevhîd* içinde) Kahire: Dâru’s-Şurûk.

Rudolph, Ulrich. “Ebû Hanîfe’den Osman el-Bettî’ye Gönderilen İkinci Risâle”. Çev. Özcan Taşçı, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2014\ 5(1).

Saliş, Hatice, “Hadis Edebiyatında Kitâbü’s-sünne’ler ve Ahmed b. Hanbel’in Kitâbü’s-sünne’si”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2011.

- Samerrâî, Macit Ahmet. *Şi'rü Sabit Kutna el-Atekî*. Bağdat: 1970.
- Schmidtke, Sabine. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. Çev. Orhan Şener Koloğlu, Ulvi Murat Kılavuz, Salih Çift, Küre Yayınları, 2020.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İlhâd". *DİA*, XXII, 90.
- Sellâm, Ebû Ubeyd Kasım b. *Kitâbü'l-Îmân*. nşr. Muhammed Nasıruddin el-Albânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1983, 2. Baskı, ss. 61.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Fıkhü'l-ekber fî 'ilmi uşûli'd-dîn*. nşr. Abdû Ahmed Yâsîn, [y.y.]: Dârü'r-Rıdvân, [t.y.].
- Şeybânî, İbn Ebû Âsım. *Kitâbü's-sünne*. thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbire, Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1998; Diğer baskısı, thk. Albânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1980, 3. cilt. Sendûbî, *Edebü'l-Câhız ve Felsefetühû*. Paris: Dâru Byblion, 2005.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*. 2. baskı, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed bin Suud el-İslâmîyye, 1411\1991.
- Süleyman, Mukatil b. *Tefsîrû'l-Kebîr*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, II-V, Kahire: 1979-1989.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Muhammed Seyyid Keylani, Beyrut, trs. 1/94.
- Şeybânî, İmam Muhammed b. Hasan. *Kitâbü'l-Kesb*. thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk 1400/1980.
- Şeybânî, Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü's-Sünne*. Kahire, 1349; nşr. Muhammed b. Said b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1985; nşr. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî, Demmâm, 1994.
- Taberî, Ali b. Rabben. *Kitâbü't-Tevhîd ve İsbât-ı Nübüvveti'n-Nebiy*. Mısır: Matbaatu Muktedif, 1923\1342.
- _____. *ed-Din ve'd-Devle fî İsbâti'n-Nübüvve*. thk. Adil Nüveyhiz, 4. bs. Beyrut: Dâru'l-Afâkî'l-Cedîde, 1982.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiü'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, XXVI, Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- _____. *et-Tabsîr fî Meâlimi'd-Din*. thk. Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, tkl. İbn Baz, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1996.
- _____. *Sarîhu's-sünne*. thk. Bedr b. Yusuf Ma'tuk, Kuveyt:Dâru'l-Hulefa, 1985.
- Tanrıbilir, Tarık-Nail Karagöz. "Kelam Konularına Tasavvufî Yaklaşım: Hâris el-Muhâsibî'nin "er-Riâye Li Hukûkillâh" Eseri Örneği". *KADER*, 3(2017).

Taş, Aydın. “Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî”. *DİA*, c. XXXIX, s. 42-43.

Taylan, Necip. “Ali b. Rabben et-Taberî”. II, 434-436.

Teber, Ömer Faruk- Ahmet Tunahan Akgün. “Kıvamüddin Burslan’ın “İmam Ahmed’in Bir Eseri: İslâm’ın En Kadim İki Mezhebinin Münakaşası” Başlıklı Tercüme Makalesi” Er-Red ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye (Değerlendirme, Sadeleştirme, Neşir). *Mezhep Araştırmaları Dergisi*. 13(2020): 38-87.

Tekineş, Ayhan. *Ahir Zaman ve Kıyamet Alâmetleri*. İzmir: Işık Yayınları. 2008, s. 110.

Temiz, Rabia Zahide. “Mihne Sürecinde Bir Ehl-i hadîs, Muhammed Bin İsmail El-Buhârî ve *Halk’u Ef’âli’l-İbad* Adlı Eseri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:1, 2015.

_____. Buhârî’nin “Halku efâli’l-‘ibâd” Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). MÜSBE, İstanbul, 2006.

Tekineş, Ayhan. “Muhaddislere Göre Fitnelerden Kurtuluş Çareleri: Kitâbu’l-Fiten’ler Örneği”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2005): 101-130.

Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi’*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, İstanbul, 1992, 2. bsk.

_____. *el-Câmiu’s-sahîh*. thk ve şerh. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1978.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.

_____. “er-Red ‘ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye”. *DİA*, XXXIV, 515.

Topaloğlu, Bekir- İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

_____. “er-Red ale’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye”. *DİA*. XXXIV, 514-515.

Tüccar, Zülfikâr. “Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm”. *DİA*. X, 244.

Türker, Ömer. “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu”. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999.

_____. “Mukatıl b. Süleyman”. *DİA*. XXXI, 134.

Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *DİA*. XVI, 291

- Ulutaş, Yasin. “Ömer b. Abdülazîz’in Hayatı, Şahsiyeti, Kelâmi Görüşleri ve Kadere Dair Risâlesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2017): 327-362.
- Ümit, Mehmet. “Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî” Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2003.
- _____. “Kâsım er-Ressî ve Mecmûu Kütüb ve Resâil’i”. *İslâmî İlimler Dergisi*. 4(2009):1-2.
- Varol, Hüseyin. “İbn Kuteybe ve Eserleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6(1986): 147.
- Van Ess, Josef. "Das Kitabü'l-Irğa des Hasan b. Muhammed h. el Hanafiyye". Arabica XXIII (1974).
- _____. “*el-Câhız ve Erken Mu‘tezile Kelâmı*”. Çev. Mustafa Köse, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (1), 2015, 209-220.
- _____. *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin, 1991-1993.
- _____. *Bidayetü'l-İlmi'l-kelâm fi'l-İslâm*. Beyrut: Me‘hedü'l-Almaniyyi lil ebhasü’ş-Şerkiyye, 1977.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- _____. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Osman Demir, Ketebe Yayınları, 2021.
- Wensinck, A. J., *The Muslim Creed -It’s Genesis and Historical Development-* Barnes & Noble, Inc, New York, 1965.
- Wolfson, Harry Austin. *Kelâm Felsefeleri*. çev: Kasım Turhan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- _____. *Felsefetü'l-Mütekellimin fi'l-İslâm*. çev. Mustafa Lebîb Abdu'l-Gani, Kahire; el-Meclisi'l-A'lâ li's-sekâfe, 2005.
- Yaltkaya, Şerafettin. “İslâm’da İlk Fikrî Hareketler ve Dînî Mezhepler”. *DİFM*, 14 (1930), s. 1-27.
- Yaran, Rahmi. “Bid‘at”. *DİA*. VI, 129.
- Yardım, Ali. “İbn Ebû Şeybe”. *DİA*. XIX, 442.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Buhârî, Akaide Dair Görüşleri”. *DİA*. VI, 373-4.
- _____. “Ahmed b. Hanbel”. *DİA*. II, 82-87.

Yeşil, Mahmut. “Tarihi Süreçte Te’lif Edilen “Kitâbu’l-Îmân’lar ve Günümüze Yansımaları”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32(2011): 7-34.

Yıldız, Harun. “Hâricîler’in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, II/2 (2009): 7-40.

Zeyd, Abdurrahman b. *Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd*. thk. Abdullah Ebûssuûd Bedr, Ürdün: Âlemü’l-Kütübi’l-Hadîs, 2014.

Zekvân, Sâlim b. *es-Sîre*. nşr. M. Sâlih Nâsır, Uman: *Menhecü’ d-Da’ ve ‘inde’ l-İbâziyye*, 1423/2002.

_____. *es-Sîre*. (thk. ve İngilizce’ye Çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), New York: Oxford University Press, 2001.

ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Beyzanur Yaya		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		İngilizce
ve Düzeyi	İleri		Başlangıç
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2009	2013	Gebze Anadolu İmam-Hatip Lisesi
Lisans	2013	2018	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi- Uluslararası İslam ve Din Bilimleri/İslam ve Din Bilimleri
Yüksek Lisans	2018	2021	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.Esenyurt Recep Tayyip Erdoğan kız Anadolu İmam-Hatip Lisesi	2020		Milli Eğitim Bakanlığı
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih		14.07.2021	
İmza			
Adı Soyadı		Beyzanur YAYA	

